

פרפראות

קטעי לכרונות

משה אלפרשטיין

לרבקה, הרעיה והאם באהבה

**ALSO FRAGEN WIR BESTAENDIG,
BIS MAN UNS MIT EINER HANDVOLL ERDE
ENDLICH STOPFT DIE MAULER.
ABER IST DAS EINE ANTWORT?**

H. HEINE

וכך אנו ממשיכים לשאול ולשאול
עד שבסוף - סותמים פינו בחופן של חול.
אבל - האם זאת תשובה?
ה. היינה

פתח דבר

14.11.89

לפני שנים מספר, תלשתי ממחברת זו כמה עמודים, שכתבתי אותם לאחר יום ההולדת ה - 21, בשנת 1941, לפני למעלה מ - 48 שנים. לאחר שסכמתי את שנות חיי אז, הגעתי למסקנה, שהנה אני "מבוגר מאד", עברו שנות ילדותי ונערוטי, ומה הלאה? חשבתי אז, שאני עומד בסוף דרכי והתיחסתי לכך בכל הרצינות. היום אני בשנתי ה - 70, ולכל הדעות, אינני בהתחלת הדרך, ובכל זאת אני מקבל את העובדה בחיוך, לא בכעס, לא בזעם וגם לא בחרטה. החיים עברו, זמנים טובים, פחות טובים ואפילו רעים. כיום נדמה שכל השנים עברו במהירות רבה, בחטף, אולם אין הדבר כך. זמנים רעים עוברים לאט מאד, נסחבים ללא סוף. אולם כדרך הזקנה, הכל נראה אחרת. איך שלא יהיה, העובדות קיימות, זקנתי, ואם לעשות חשבון כן, אני עומד בסוף דרכי. אין אדם יודע את יומו, ואולי מוטב כך. אולי כבר אינני מפחד כל כך מהמוות, הלא הוא החלק הכי אינטגרלי של החיים. מכל הבחינות הגיע זמן של סיכום, מאזן חיים, לשקל את החיובי והשלילי ולהגיע לשורה תחתונה מסוימת.

כאן כבר מופיע אלמנט ראשון של ספק, איך ניגשים לזה? מהו מאזן טוב, ואיזהו רע? הרבה כסף, הרבה כבוד? אלה דברים למעשה, שמעולם לא תפסו אצלי מקום רב. כבוד מעולם לא החשבתי. זה היה אצלי דבר ריק מתוכן, העמדת פנים, התנפחות ורמאות עצמית. כסף, זה היה חשוב לי. קודם כל להסתדר בחיים, דירה, משפחה, פרנסה, שיהיה מספיק. נוסף לכך, רוצים לדאוג גם לילדים. במקרה שלנו, דאגה, כמעט אובססיבית למי לי. חושבני, שפחות או יותר הגעתי גם לזה. אז מה? בכל זאת זה לא הכל. זכורני בצעירותי קראתי באיזה מקום הגדרה פילוסופית של האושר "מינימום כאב, מקסימום הנאה". אין זה כבר ענין של מאזן, אלא של הרגשה. נדמה לי, שאני מרגיש כרגע טוב במובן זה.

כשאני מתחיל לנתח את החיים שלי, מתברר שאני בן לדור מוֹרָר, יוצא דופן אפילו ביהדות למודת האירועים, הנדודים והסבל. בכל הדורות נדדו יהודים מארץ לארץ בשבטים ובמשפחות שלמות. רכושם הופקע ותמיד כנראה נשאר להם משהו מהצד. אם רצו להתנצר או להתאסלם, הרי קיבלו עוד חלקה מיוחדת בקרקעות ואף זכו לתואר אצולה, בפולין של ימי הביניים. בדור שלי, לראשונה, לא היה מפלט. השואה באה להשמיד אותנו כפי שאנו, ללא ברירה, ללא בחירה. משפחות שלמות הושמדו, נשארו אודים מוצלים מאש. הם נשארו לבדם. לא היתה משפחה שלמה עם אם ואב בראש, שנתנה לילדים, ולו אשליה, של בית חמימות, ודרך. אני למעשה שייך לאלה הניצולים ברי המזל. הלא הגעתי ארצה לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה, כשכבר כמעט כל הדרכים היו חסומות בפני יהודים. הייתי בן 19, צעיר ובריא. היתה לי משפחה בארץ, שקיבלה אותי בצורה יפה ביותר. בקיצור, באמת הייתי בר מזל. אולם היום כשאני נזכר בכל התקופה הזאת יש דבר אחד שתמיד השתדלתי להסתיר, הייתי נורא בודד. ואני שציערתי את הורי כה הרבה, זוכר את עצמי

מטייל ברחובות תל-אביב, בהכרה מלאה, שאני חייב לעשות משהו, אבל מבלי לדעת מה. קשה היה לי מאד להחליט. אני נזכר, שהתלבטתי בדעתי אם ללכת לצבא הבריטי. לא ידעתי להחליט, עד ששמתי פעמי לביתו של הרב עמיאל, שהיה רבה הראשי של ת"א (נדמה לי שהוא היה ברח' מלצ'ט), אבל מאיזו סיבה שהיא, הרב לא היה פנוי ולא קיבל אותי. אח"כ נדמה לי נסעתי לסוריה וכבר לא חשבתי יותר על כך. אני רק חושב לעצמי, לו הרב היה מתפנה ומייעץ לי להתנדב לצבא, כנראה שהייתי עושה כך. ואם הייתי נשאר בחיים, איך הם היו מסתדרים, בארץ או במקום אחר בעולם?

26.2.96

עברו למעלה מ- 6 שנים, מאז התחלתי לסכם את חשבון חיי. כשקראתי עכשיו, הגעתי למסקנה, שאין מה להתפלסף, מה היה אילו. חייבים לקחת את החיים, כפי שהם היו, והיות ואין אני מרגיש מרירות, הרי זה סימן טוב. היום אני חושב, שאין אני צריך להעלות מחשבות ולהתווכח עם עצמי, אולי חייב אני לכתוב "אלה תולדות", קצת היסטוריה. אולי מישהי מנכדתי תקרא דברים אלה, ואולי אף תמצא בהם ענין. ציינתי ב"הקדמה" מלפני 6 שנים, שאני נציג דור מוזר ומיוחד אפילו ביהדות, אוד מוצל מאש, לאחר השואה. לדעתי קיים צד נוסף והוא, שאני נולדתי באירופה המזרחית בגרודנה. עיר שבין שתי מלחמות העולם, בתקופה שחייתי שם, הייתה שייכת לפולין ולאחר מלחמת העולם השנייה לברית המועצות. אם לדבר בלשון ציורית, הרי איתי נגמרות 1000 שנות היסטוריה יהודית בפולין. במידה מסויימת מסתיימת תקופת הגלות ומוקמת מדינת ישראל. מבחינת ענין, זוהי תקופה מענינת ביותר. מבחינת התנאים, המלחמות, אובדן קרובים וחברים, תקופה זו היא קשה ביותר. אולם ברצוני לחזור לשורשים, לחו"ל, בכדי לתת מושג מהגלות שמשתקפת בספרות, בהיסטוריה ובתולדות הציונות.

פרק א – החיים בפולין

כפי שציינתי נולדתי בגרודנה, עיר שהיתה אז בת 50 אלף תושבים, מזה 30,000 יהודים. התמזל מזלי והורי היו די אמידים ולא ידעתי מחסור. וזאת לדעת, בין שתי המלחמות מצב היהודים בפולין היה בכי רע, לא רק מבחינה מדינית, אלא ביחוד מבחינה כלכלית. ילדות טובה היתה לי. היתה לי אחות בכירה לובה, שילדיה הם יאיר וחדוה, והיא נפטרה בארץ בשנת 1988. היה לי גם אח קטן, אהרון, שנפטר בגיל 6 מדיפטריה, והיתה זו מכה קשה ביותר להורי. אמי לבשה שחורים לאורך שנים רבות. בבית ספר עממי למדתי ב"יבנה". היה זה בית ספר דתי, מיסודה של אגודת ישראל ולמדנו עד שעה אחת בצהריים. הלכנו להפסקה הביתה ו - 4 פעמים בשבוע חזרנו ללמוד תלמוד במשך שעותיים. כאן כדאי לציין, כי ליהודים בפולין היתה אוטונומיה במשך מאות שנים, מתקופת ועד ארבע ארצות במאה ה - 16. במסגרת זו, גבתה הקהילה מיסים מהאוכלוסיה היהודית. היא גם הקימה מוסדות סוציאליים שונים: בתי ספר, בית יתומים, בית חולים יהודי, בתי אבות, בתי תמחוי לעניים, חברה קדישא ועוד. שפת העם, בקרב האוכלוסיה היהודית הייתה האידיש, והיו אנשים רבים, שחיו את כל חייהם בפולין ולא הזדקקו לשפת המדינה, הפולנית ואף כלל לא ידעו אותה. ועתה בחזרה לבית ספרי. ברור שבבית ספר דתי קיצוני, המנהגים היו קיצוניים, וגם אני נהגתי כך. אחד הסממנים הקיצוניים לאדיקותי היה הכובע. בשעה שלחרדים רבים הספיקה הכיפה לשְׁנָה, אני הייתי ישן בכובע, והיו איתי צרות צרורות גם בקשר לכשרות, שלא הייתי מרוצה ממנה בבית. אולם תקופה זו היתה קצרה ולאט לאט התרגלתי למנעמי העולם הזה שהציעה החברה החילונית. אבי לא היה דתי, במושגים של התקופה ההיא. אמנם המעמד חייב, שיקנה מקום קבוע בבית הכנסת, במזרח, אבל הוא ביקר בבית הכנסת כמעט רק בחגים. הוא לא חבש כובע או כיפה, אך שלח אותי לבית ספר עממי דתי, כדי שאלמד תורה ודיני ישראל, וכדבריו, לא איכפת לו שאהיה אפיקורוס, אבל שלא אהיה "בור ועם הארץ". בסך הכל זכרונותי מבית הספר הזה הם טובים בהחלט.

קצת על בית הספר. בפולין בתקופה ההיא, שנות העשרים למאה הזאת, טרם חוקק חוק חינוך החובה. הקהילה היהודית התארגנה לבדה, וכל זרם ייסד את בית הספר שלו. זרם אחד היה הזרם הציוני עם בתי הספר "תרבות", שהיה גם בית ספר עממי, תיכון וסמינריון למורים. זרם אחר היה הזרם האידישאי עם בתי ספר ששפת הוראה היתה אידיש, שם למדו דקדוק וספרות אידיש. הזרם הדתי, עם בתי ספר עממיים וגם מספר ישיבות תיכוניות וישיבה גדולה, המקבילה לאוניברסיטה. נוסף לכל אלה, היה גם בית ספר למלאכה שם למדו מקצועות מעשיים, כגון שרברבות, מסגרות, חשמל ועוד. בכתה שלי, הייתי הקטן ביותר. הן בקומתי והן בגילי. היות ואלה היו השנים הראשונות לייסוד בתי הספר הפרש הגילים היה ניכר. אזכיר רק את העובדה שבכתה א', היה לי 'מֶגֶן' ששמר עלי, היות והיו ילדים הרבה יותר מבוגרים וחזקים ממני. אותו ילד, שהיו לו קשיים בקריאה וכתובה, ואני עזרתי לו בזה, היה כבר לאחר בר-מצווה, והיה מוכן "ללכת מכות" עבורי עם בריוני הכתה. חלק גדול של הילדים המבוגרים, היו מהשכבות העניות, והזרם הדתי פעל ביניהם ולימד את

הילדים ללא תשלום, ובכתות הנמוכות אף נתנו כוס חלב בחינם. היום קשה לתאר, תלמיד שאינו יודע קרוא וכתוב, אבל אז היו מקרים רבים כאלה, גם בקרב היהודים. חלק גדול מהתלמידים למדו עד כיתה ד', ולאחר 4 שנות לימוד, ניסו ללמוד מקצוע או נכנסו לעול הפרנסה. אולם עצם ידיעת הקריאה, פתחה בפניהם אפשרויות של תפילה וגם חלון לעולם ולימוד מקצוע. אצלנו בבית הספר, עוד בגיל רך, עזבו הילדים בחלקם את הכתה, ונסעו עם הוריהם לארצות מעבר לים. ההגירה היהודית הגדולה נעצרה בשנות ה - 20 למאה, אולם עדיין השתדלו היהודים לעזוב את פולין לכל מיני ארצות. לא חשוב לאן, העיקר שאפשר היה לקבל ויזת כניסה לשם. המורים בבית ספרנו, לא היו מקומיים, פרט למורים לתלמוד או לעברית. כולם באו מאזורים אחרים של פולין ובמיוחד מגליציה. חבל ארץ זה היה שייך עד ל - 1918 לאימפריה האוסטרו-הונגרית. שם ניתנה ההזדמנות ליהודים ללמוד גם בבתי הספר התיכוניים וגם באוניברסיטאות, דבר שנמנע מהיהודים תחת שלטונה של רוסיה. באזור הרוסי למדו היהודים ב"חדרים", שהיו בתי ספר עממיים, שלימדו מקצועות דת בלבד. אח"כ המשיכו בישיבות, שהיו במקום בי"ס תיכון ובודדים המשיכו ב"ישיבה גדולה" שהיתה בדרגה אוניברסיטאית, אבל ללא לימודים כלליים, כחשבון, פסיקה, והיסטוריה. היו רבים שהמשיכו בלימודים כלליים, עשו בגרות אקסטרנית ונסעו לאירופה המערבית ללמד באוניברסיטה, בתנאים קשים ביותר. הלימודים הכלליים נלמדו על ידם בעמל אבל במשמעת עצמית עצומה, בעקבות נסיונם בלימודים בישיבות, שם התמידו בלימודים של 15-18 שעות ביום. אלה שלמדו בחו"ל נשארו לרוב שם, היות והיה להם קל יותר להשיג עבודה, הם גם התחתנו שם, הקימו משפחות וכבר אז התחילו נישואי תערובת בגרמניה, בשווייץ, בצרפת ובאנגליה.

בפולניה לא היה חוק חינוך חובה. רק לפני מלחמת העולם השנייה וסמוך לה (שנות השלושים למאה), חוקקו חוקי שחייב צעירים עד גיל 12 ללמוד בבתי ספר. היהודים כאמור, הקימו רשת בתי ספר משלהם. באזור שלנו (הרוסי לשעבר) היו קיימים בתי ספר עממיים של "תרבות" - בעברית, ציטא של הבונד (יידיש) ובתי ספר חרדיים - "יבנה" ו"חדרים", שם למדו עוד לפי המתכונת הישנה, כשכל התלמידים ישבו מסביב לרבי, והוא ישב עם שוט ביד והרבה להשתמש בו. בתי ספר תיכוניים, היו עם שפת הוראה עברית, ויידיש. אולם כאן הפולנים הקימו כבר בתי ספר ממלכתיים, עם שפת הוראה פולנית, עם שכר לימוד מינימלי, של פרוטות. אנו בבתי הספר היהודים שילמנו שכר לימוד גבוה ביותר. זכורני בכתות הגבוהות של התיכון שילם אבי ז"ל שכר לימוד, שהשתווה לשכר פועל של 3 חודשים. לא רבים יכלו לעמוד במעמסה כזאת. היו גם הנחות למעוטי יכולת, אולם המדינה לא תמכה בבתי ספר אלה, והתחילו לדרוש לעבור לשפת הוראה פולנית, מה שפגע ברגש הגאווה הלאומי של היהודים. לא רק במוכן הכספי, אלא גם בבחינות הבגרות היתה קיימת אפליה ביחס ליהודים. אנו, בתיכון "תרבות" נבחנו בכתב ב - 9 מקצועות ללא שחרורים בבחינות בעל פה. בתיכון הפולני נבחנו בכתב ב - 4 מקצועות עם אפשרות לשחרור ב - 3 מקצועות. אי אפשר לכתוב על גרודנה ויהודיה, מבלי להזכיר גם את ה"השותפים" לעיר, את הלא יהודים. למעשה, גרודנה היתה שייכת לפולנים כך בין שתי מלחמות העולם, בין 1918 לבין 1939. בעיר היו מעט מאד פולנים.

אלה היו בראש וראשונה פקידי ממשל אזרחי וצבאי וגם "מתנחלים", פולנים שהובאו מאזוריה המערביים של פולין, קיבלו קרקעות, ציוד וכספים, כדי לגרום לפולניזציה של השטחים. רוב האוכלוסיה היתה של רוסים לבנים או בשפת המקום "בילורוסים" ומכאן גם שם המדינה בלורוס. רוב התעשייה, המסחר ובתי המלאכה היו בידי היהודים. הבילורוסים עסקו בחקלאות זעירה עם משקים קטנים ופרימיטיביים. שרר שם עוני איום, עד לידי כך, שגפרורים בוקעו ל - 2 חלקים לשם חסכון. השלטון הפולני, החל להלאים תעשיות ומסחר מתוך מגמה גלויה להוציאם מידי היהודים. לאבי ז"ל ו - 2 גיסיו היה בית חרושת לוודקה. באה הממשלה והלאימה את התעשייה הזאת ושלמה פיצויים סמליים. מסחר גדול היה בעצים, בעקירת יערות, שהיו רבים מאד בפולין. רוב היערות היו בידי האריסטוקרטיה הפולנית, אולם אלה החכירו אותם ליהודים, שבנו מסביב מנסרות והיו המומחים בניצול היערות, הערכת סוגי העצים וכדומה. באה ממשלת פולין והלאימה את תעשיית היערות. הוכנסו לניהול הענף, פקידי ממשלה, שלא ידעו ולא הבינו דבר. היהודים הסתדרו איך שהוא, ביחוד הודות לשוחד, אבל אט אט הם נושלו גם כך. מגעים תרבותיים וחברתיים כמעט שלא היו בין שתי האוכלוסיות. בנות איכרים עבדו כעוזרות בית, ובני האיכרים עבדו כפועלים בבתי חרושת יהודים. למראית עין נראה הדבר, שהיהודים היו העשירים, נותני העבודות, ונצלנים. למעשה לא היה הדבר כך. שכבת היהודים האמידים היתה דקה ביותר, ורוב רובה של היהדות חי בעוני מנוון. הארץ לא היתה מפותחת ולא סיפקה מקומות עבודה. הממשלה הפולנית אסרה, מתוך עיקרון, להעסיק יהודים, ולכן יהודי לא יכל היה להתקבל למנגנון הממשלתי, בכל תפקיד שהוא. גם באוניברסיטאות שררה הגבלה בקבלת היהודים. נוסף לזה היו היהודים חייבים לשבת בצד שמאל של אולם ההרצאות, ולאות מחאה עמדו מצד ימין. הדברים הביאו לידי התנגשויות ולפעמים לפרעות, שהשם המקובל להם היה פוגרום, שסימל פרעות נוצרים ביהודים. פוגרום כזה היה בגרודנה בשנת 1935. הסיבה היתה משנית. פולני נהרג ע"י יהודי במריבה על זונה, אבל כשחזרו ההמונים מהלוויה, הוסתו במיוחד על ידי הכמורה הקתולית והתחילו לזרוק אבנים לבתים ולהנויות של יהודים. הייתי אז בן 15 וזכרני שהיה זה בחג השבועות. יהודים רבים טיילו ביערות ושטו בנהר הנימן. בפרעות האלה נהרגו 2 יהודים, אולם תוך שעות ספורות התארגנו היהודים. אנו, חניכי תנועות הנוער, גויסנו מיד, והושיבו אותנו ע"י הטלפונים של היהודים. תפקידנו היה להודיע על ריכוזי פורעים פולנים. היות ואבי היה מראשי הקהילה היהודית, התכנסה בביתנו ישיבה דחופה, בה סוכם על הקמת פלוגות יהודיות, שתתנגדנה ותתקפנה את הפורעים. פלוגות אלה היו מבוגרי התנועות היהודיות, השומר הצעיר, ברית החיל (חרות), הבונד, וגם הקומוניסטים, שעבדו במחתרת. הפלוגות האלה הוקמו מאנשים "חזקים"; הקצבים, סבלים, עגלונים, חלק גדול מהם היו חיילים משוחררים. לרוב היו מצויידים בסכינים, אבל היה גם נשק חם. תוך יומיים ירד המתח ובסופו של דבר מספר הנפגעים בצד הנוצרי היה לא פחות מאשר בצד היהודי.

גם הפרעות ובמיוחד המצב הכלכלי הרעוע והאנטישמיות הגלויה של הממשלה, דרבנו את היהודים לעזוב את פולין. הבעיה היתה לאן? חלק מסוים נסע ארצה כחלוצים, בעליה השניה והשלישית, אולם היה זה מספר לא גדול, וגם מאלה חזר חלק לפולין עקב המצב הגרוע בארץ. (היו לנו 2 מורים כאלה). לארצות

אחרות נסעו מעטים, שהצטרפו שם למשפחותיהם. לערים הגיעו גם יהודים מעירות הסביבה, הן ללימודים, והן לחיפוש עבודה. בעיירות האלה היה בדרך כלל עוני גדול, ללא תעשייה כמעט, והפרנסה התבססה על הסביבה החקלאית העניה. אחת העיירות האלה, לונה, ברצוני לתאר, היות ומשם באו הורי, ושם גרו גם משפחות סבי, זודים ודודות. זה עשוי להבהיר את המציאות בעיירות הקטנות של פולין, הידועות כ"שטעטל". עיירה כזאת היתה מורכבת מבתיים חד קומתיים. חלק מהגנות היה עדיין מקש. הבתים עצמם היו בנויים מעץ. המרכז בעיירה היה השוק, ועל ידו הבאר (טרם היו מים זורמים). הכנסיה הפרבוסלבית (רוב האוכלוסיה בכפרים היתה רוסית - לבנה) ובית הכנסת, או לרוב מספר בתי כנסת. רוב רובה של האוכלוסיה היתה יהודית ומספר מצומצם של נוצרים. אלה התגוררו לרוב בכפרים בשכונות לעיירה, ופעם בשבוע התקיים יום שוק. ביום הזה הביאו האיכרים את התוצרת החקלאית למכירה ובתמורה קנו סחורות צריכה, מכשירים חקלאיים, משקאות אלכוהוליים ועוד. אין בכוונתי להכנס לניתוחים היסטוריים ו/או סוציולוגיים של חיי היהודים ברוסיה הלבנה לפני מלחמת העולם השנייה. אין זה המקום ואין אני חושב עצמי לבר סמכא לכך. ברצוני רק לתת קצת "היסטוריה" ורכילות של משפחתי, היות ואני הדור אחרון, שעדיין זוכר אותה.

משפחת אבי מוצאה מעיירה אחרת אבל סבי השתקע בעיירה זאת כשוחט. אמנם הוא היה מוסמך לרבנות, אולם לא רצה להשתמש בתורתו, "כקרדום לחפור בו", ולכן היה לשוחט. היות והיה רב, היו לו ידיעות רבות ביהדות, בתלמוד וגם בקבלה. זכורני, שבזמן ביקורי, הייתי מתעורר בלילה, וראיתי אותו יושב ב"תיקון חצות" ומתאבל על חורבן בית המקדש. הוא היה הולך לבית הכנסת לתפילת שחרית, בשעה מוקדמת ביותר, אולם מעולם לא היה מעיר אותי. הוא מיעט לדבר, ומעולם לא ביקשני להתלוות אליו לבית הכנסת, ולרוב אני הייתי המבקש, שיקח אותי איתו להתפלל. היה לו קול טנור חזק עם המון רגש. פעם ביקשו אותי כְּאִי בית הכנסת, שאבקש את הסבא להתפלל תפילת מוסף בחג. בהתחלה סירב, אולם אח"כ נאות לבקשתי, והחוויה הזאת נשארה לי לכל החיים. הוא שמר מצוות קלה כחמורה, וכשהיה אצלנו בגרודנה, תמיד מצא תירוץ לא לאכול צהריים אצלנו, בכדי לא להעליב את אימי, למרות שביתנו היה כשר בהחלט. הוא היה עצוב מאוד ולעיתים רחוקות ראיתי אותו מחייך. אופי מאוד מופנם. כשהיה כבר מבוגר מאד, חזר פעם הביתה רטוב כולו, התגב והחליף מהר את הבגדים, מבלי להסביר את הסיבה. רק אח"כ התחילו להגיע אנשים, גם מאנשי השלטון. הסתבר, שבעברו על יד נהר הנימן, שמע צעקות של טובע. מבלי לשאול שאלות קפץ למים, (בצעירותו היה שחיין טוב) הוציא את הבחור הנוצרי מהמים, הגיש לו עזרה והלך הביתה. היות ואת סבא גם הנוצרים הכירו, חיש מהר התפשטה השמועה על מעשה ההצלה שלו. אולם הוא עצמו לא סיפר דבר. היו לו סיבות להיות עצוב ומופנם. קודם כל הוא התחנך כמעט ללא הורים. אביו נטש את אשתו ואמו מתה מרוב צער. אני בכלל לא ידעתי על כך. לא ידעתי אפילו שיש לי סבא רבא. סמוך לבר מצווה שלי, פתחתי פעם את דלת ביתנו ליהודי זקן עם זקן לבן ארוך. הוא היה זקוף וגבוה, שאל על אבא שלי ובקשני שאודיע לו, שסבו אַנְסֶר בא לבקר אותו. הייתה זו הפתעה בשבילי, היות ובכלל לא ידעתי שלאבי יש סבא (הוא היה כבר אז בן 88), ואז אבא סיפר את הסיפור. הסבא-רבא איסר היה שד"ר (שליח דרבנן), שאסף תרומות ליישובות בארץ

ישראל. הנוהג היה, ששד"ר בא לעיירה, מופיע בערב בבית הכנסת (זה היה אז מרכז החיים היהודיים. היום מנהג זה קיים בארה"ב) ואח"כ מביאים לו תרומות. באחת הנסיעות, בגיל די מבוגר, פגש אשה ברכבת, התאהב, נטש את אשתו עם בנו (סבא שלי) והתחתן שנית. היתה שמועה, שהוטלה עליו קללה, שילדים שיוולדו לו מאשתו השניה לא יתחננו. ואמנם נולדו לו 5 ילדים. הוא בא לבקש את אבי לארח את בתו, שגרה בעיירה, כי ברצונה לבוא לעיר גרודנה לחפש שידוך. אבי הסכים, והיא היתה אצלנו לזמן מה, אולם נדמה לי, שלהתחתן לא הצליחה. היתה סיבה נוספת לעצבותו של סבא שלי. אשתו, סבתי שרה לא היתה בעלת אופי טוב ביותר. היא היתה בת למשפחת משה אגושביץ. הוא היה ראש הקהילה בעיר שלו, ואני נולדתי כשבוע לאחר פטירתו, ולכן שמי נקרא בישראל על שמו. אני מזכיר את שם משפחתו אגושביץ, היות ורוב ילדיו הגרו לארצות הברית בסוף המאה הקודמת. חמישה בנים ואחות אחת. הם התיישבו כולם ב-Detroit וייסדו ארבעה שבטים, הכל גזור מהשם אגושביץ: 1) Augus't 2) Shevitz 3) Shaw 4) Savage. אני כותב פרטים אלה, בתקווה שמישהו יקרא את דברי, ואולי יזמן לו ליצור קשר עם אחת המשפחות. אני עשיתי את זה לפני 35 שנה, ואז נודע לי שהיו לי בדטרויט 300 בני דודים. עם כמה מהם שמרתי על קשר שנים רבות. פרט פיקנטי על ה"אופי-הטוב" של הנשים במשפחה הזאת. כפי שצינתי נסעה אחות עם 5 אחים. כפי שסיפר לי בן משפחה, היא היתה בסכסוכים משפטיים עם אחיה והגיעה עד לבית המשפט העליון בארצות הברית. כשאותו בן דוד, למד בבית הספר למשפטים של אוניברסיטת הרוורד, הובא המקרה הזה, בתור דוגמא לסכסוכי משפחה. סטיית קצת מהנושא ואני חוזר לסבא שלי. ציינתי כבר שאשתו הייתה שתלטנית ולא טובת לב. אחותה התאלמנה בגיל 24 ונשארה עם 2 ילדים קטנים (אחד מאלה, היה האבא של משפחת בר-לב (וולוכבינסקי) בארץ. אז לא היה ביטוח לאומי וכל מוסדות הסעד האחרים, והאלמנה הזאת עברה לגור בבית סבא, ושתייהן שלטו בבית ברמה. סיפרה לי פעם, בארץ, אשה, שמוצאה מלונה, כי כשהיתה ילדה, שלחו אותה לבית הסבא שלי לבקש הלוואה. הסבא ישב על יד השולחן עם אשתו וגיסתו. כשהילדה ביקשה את ההלוואה, שתי הנשים ביחד הודיעו שאין כסף ואין הלוואה. סבא כמובן לא דיבר. מאוחר בערב בא סבא לביתם והביא להם את סכום ההלוואה המבוקשת, וביקש שיחזירו לו את ההלוואה בבית הכנסת ולא בבית, מפחד הסבתא וגיסתו. עוד פרט לאפיו של סבי, שמעון. לקראת בר- המצווה שלי התחילה חגיגת המתנות. כשהייתי אצל סבא, הוא קרא לי ואמר שסבא חייב לתת לנכדו מתנה שיקרה לסבא. היה לו ש"ס שלם, שקיבל לחתונתו, והיות וידע שאני לומד תלמוד, ארז אותו ושלח לי לבר-מצווה. היה זה הדבר היקר ביותר אצלו. זכורני, שפעם בזמן האוכל, שכחתי לשים כיפה לראשי, ובאמצע נזכרתי והייתי במבוכה. הוא פשוט אמר לי "טוב יותר בגילוי ראש, מאשר בכיסוי לב". בבית הסבא הזה, לא באו כמעט נכדים בקיץ. כך שאני הייתי אורח "נשוא פנים". טיפלו בי, הכינו לי עוגות שאהבתי, מלאו לי בקבוקי לימונדה מתוקים במיוחד (לסבא היה גם בית חרושת קטן ללימונדה). אחותי, לובה ז"ל, לא אהבה להתארח שם, היות והיה לה משעמם, אני דווקא מאוד נהניתי מהיחס המיוחד.

הסבא השני, מרדכי קוסובסקי, ואשתו פייגה (צפורה) היה כמעט ההיפך מהסבא שמעון אלפרשטיין.

הוא היה סוחר גדול בתבואה, עם מחסנים גדולים על שפת הנהר, כיוון שחלק גדול של ההובלה התבצעה על הנהר עד הגיעו לים הבלטי, ומשם לגרמניה ואנגליה. היו לו 10 ילדים וכולם גרו עד שנות השלושים, על ידו (ב - 1934 נסעו דודה תִּניה ודודה שושנה ארצה). היתה מסורת, שפעם בשנה, לסעודת פורים היו מתאספים הילדים ובני זוגם (לנכדים לא היה מקום, למרות שפעם אחת לקחו גם אותי). הסבא מוטי (מרדכי), היה יהודי בעל מזג טוב, היה אוהב להתלוצץ ולשחק עם הנכדים. אהב במיוחד, כשהבנות הקטנות היו עושות לו צמות, בזקן הלבן. ביתו תמיד היה מלא בנכדים, לפחות 5 בבת אחת, וסבתא היתה תמיד טרודה במשק הבית. הוא קצת אהב להרגיז את סבתא. למשל, הביצים היו נקנות במידת תִּקְלִי. הוא לימד אותנו, להוציא ביצה ולעשות בה שני חורים במחט, בלתי נראים לעין, למצוץ את התוכן ולשים את הביצה הריקה, חזרה בדלי. כשהסבתא נזקקה לביצים, היתה מוציאה גם ביצים ריקות. היא היתה מגדפת את האיכר, שמכר לה ביצים ריקות. סבא ואנחנו היינו צוחקים וסבתא כועסת עוד יותר. הסבא מוטי, היה אדם חם מאד. הוא לא היה מלומד ביהדות כמו סבא שמעון, אבל היה זה בית חם ופתוח. גם סבא זה, היה משכים ללכת לבית הכנסת, מדי בוקר, אולם בהזדמנות זו היה מעיר אותי שלא אחסיר תפילה, ואיתו הייתי חייב ללכת כל בוקר לבית הכנסת. הנכדים היו מתחלפים, וזו באמת היתה חוויה לפגוש כל כך הרבה בני דוד, וזה הוסיף הרבה חוויות לכל החיים. סבא מוטי היה מההורים הבודדים, שילדיו נשארו לא רחוק ממנו. בדרך כלל, היו משפחות רבות, שנולדו להם 10 ילדים, אולם לעת זקנה נשארו בודדים. אחד מאלה היה גם אחיו של סבי מוטי, משה קוסובסקי. היו לו 12 ילדים וכולם, פרט לבת אחת, הגרו לארצות הברית ולקנדה. חלק מהם הצליחו מאד. אחד מהם היה מיסד בנק גדול, אבל הוא ואשתו נשארו ערירים. נכדתו היתה שחקנית קולנוע מפורסמת, וסרטיה הגיעו עד לגרודנה ולכן לקחו אותו לראות נכדתו. אולם הוא טען, שזאת בכלל "שיקס"ה" נוצריה, ולא יכולה להיות נכדה שלו. הוא חי עם אשתו קרוב ל - 70 שנה ביחד. היא היתה זקנה כפופה ולבושה בגדים משונים. כשנפטרה, הייתי בעיירה והייתי גם בביתו ומצאתי תמונות מהמאה הקודמת וביניהן, תמונת בחורה יפהפיה, לבושה מכנסי רכיבה עם כפפות ושוט על סוס. זאת היתה הדודה הזקנה שלי. בתור ילד, קשה היה לי לתפוס את השינוי שחל באדם. היום, כשאני עצמי מתכוונן ללכת בדרך כל בשר, מבין אני יותר ש"הבל הבלים, הכל הבל". כשהיה כבר למעלה מ - 90, ביקש מקרוב משפחה ושילם לו כסף, שיגיד "קדיש" לאחר מותו. עמדתי על ידו, ואז אמר: תראה, יש לי 7 בנים, ואני נאליץ לשלם למישהו ש"נגיד קדיש" אחרי. הוא היה משרידי תקופת ההשכלה, שעוד לפני 140 שנה הלך ברגל עם חבר מלונה לוילנה (180 ק"מ) בכדי לרכוש השכלה. חזרתי לאותה עיירה לפני 4 שנים, מצאתי את הבתים של הסבים, אבל לא מצאתי יהודים. באיזה רחוב צדדי מצאתי כמה אבני מצבות זרוקים. זה כל מה שנשאר מעיירה בת 2000 יהודים, שהתקיימה מאות בשנים. כתבתי הקדמה נרחבת ביותר על הרקע של משפחתי בעיירה לונה ובעיר גרודנה. היריעה היא רחבה למדי, לא רק מהיכולת לתת רקע למשפחתי, אלא מסיבה פשוטה, שאני הדור האחרון שיכול להיזכר בחיים האלה שם. אֶתְרִי ידעו את זה רק מספרי זכרונות או מסרטים דוקומנטריים.

ועתה, קצת על הורי. אמי חיה לבית קוסובסקי התחנכה בבית אמיד, לפי המושגים דאז, בבית מלא ילדים. לאמי היו 4 אחים ו- 5 אחיות, שהבכורה היתה גדולה ממנה ב- 23 שנה. אבא, דוד לבית אלפרשטיין היה הבכור בין הילדים. היו לו 3 אחיות ו- 3 אחים. גם כאן, ההבדל בין אבי לבין אחיו הצעיר, (יצחק ממקסיקו) היה 19 שנה. הרומן בין הורי, נמשך 9 שנים (מגיל 16), משום ששני הצדדים התנגדו לשידוך. אבי אמי, מרדכי קוסובסקי, היה כפי שציינתי עשיר העיירה, לעומת זאת אבי אבי, שמעון אלפרשטיין, שהיתה לו סמיכות לרבנות ועסק בנסתר, לא העריך את הצד שכנגד, למרות המצב החומרי הטוב, וחשב שבנו המוכשר, ראוי ליחוס גדול יותר. כך, הם היו נפגשים במשך 9 שנים, ולפי יומן של אבי שמצאתי בעליית הגג בלונה, (עוד בתור ילד בן 14), הבנתי שהובילו את אמי לשידוכים לכל מיני עיירות, אולם אמי עמדה בסרובה. עד שביום בהיר, בהיותם בני 25 (גיל מאוחר לנשואין באותה תקופה), הודיעו להורים שהם התארשו ועומדים להתחתן עם או בלי הסכמתם. אז נפגשו 2 האבות וסיכמו על התנאים והנדוניה וערכו את החתונה. לאירושין קנה אבי מתנה לאימי, את שירי ביאליק עם הקדשה "מאוהבת". כך, שגם פעם היו רומנים סוערים והתנגדויות של ההורים ואין זו המצאה של דור זה או אחר. בדרך כלל המצב החומרי בבית היה טוב. גרנו בדירה של 7 חדרים, במרכז העיר. אבי עסק בתעשייה, היה לו חוש טכני טוב למדי (ששכח למסרו לי), וגם אח"כ למסחר. עם התפתחות היצוא הפולני, עקר אבי לעיר הנמל גדיניה (ע"י דנציג), ואני נשארתי לסיים את לימודי בגמנסיה. היינו 3 ילדים. לובה, אחותי, שהיתה הבוגרת ועוד אח, הקטן ממני, אהרון, שנפטר בגיל 6 מדיפטריה. זאת היתה מכה איומה להורי, ואמי לבשה שחורים כל השנים שאני זכרתי אותה מהבית. גם על מצב בריאותה זה השפיע והיתה במצב רוח מדוכדך שנים רבות. גם אני הייתי ילד חולני וסבלתי מתולעים, שגרמו למצב של בחילה והקאות. במצב כזה אסור לאכול ממתקים. אולם אני זללתי שוקולד, סוכריות וביחוד מיני מרקחת פירות שהיו מכינים לחורף. נצלתי את מצבי גם בבית הספר, וכשלא הכנתי שעורים, הייתי "מרגיש רע" והייתי מבקש רשות ללכת הביתה. המורים ידעו את המצב בבית והיו מיד משחררים אותי. ציינתי כבר, שלמדתי בבית הספר העממי החרדי, והיו אתי בעיות בבית. אמנם המטבח היה כשר, אבל אני הייתי הולך אחרי העוזרת לראות, אם אין היא מכשילה אותנו בטרפות. נוסף לזה עמדתי על כך, שאין זה מספיק לישון בלילה בכיפה, והייתי ישן בכובע עם מצחיה. רק אמא היתה לפעמים מצליחה להוריד לי את הכובע כשישנתי, אולם זה היה גורם להתנגדות עצומה מצדי בבוקר.

*

אוסף לספר קצת על שני המקומות המרכזיים אותם אני מזכיר בזכרונות אלה והם (א) לונה - מקום הולדת הורי ו-(ב) גרודנה - עיר הולדתי. טבעי הדבר, שאספר יותר על מקומות אלה, שאינם עוד במתכונתם הקודמת, כאשר התגוררו בהן יהודים. יש גם סיבה נוספת לכך. שני המקומות האלה נותנים תמונה של העיירה היהודית וגם של חיי העיר, לפני השואה. ותיאור זה מתיחס, פחות או יותר, לכל המקומות הדומים, בהם ישבו יהודים משך מאות שנים. כפי שהתחלתי לספר לעיל, לונה היתה עיירה בת כ- 2,000 תושבים, 90% מהם יהודים. הבתים היו מעץ, היות והיערות היו בשפע, וחומרי בנין כגון לבנים, היו יקרים. הרחובות היו

מרוצפים באבנים, (האספלט היה יקר מדי) ושבילים רבים לא היו מרוצפים כלל. במרכז העיירה, היתה כיכר גדולה ובמרכזה באר המים, שממנה היו שואבים בדליים. מים זורמים טרם הגיעו לשם. במרחק הליכה קטן מהמרכז היו מרוכזים שבעת בתי הכנסת. כולם פרט לבית כנסת אחד, היו שייכים לזרם "המתנגדים", רק בית כנסת קטן אחד השתייך לזרם החסידי. לרוב היו אלה חסידי סטולין או סלונים. סבי, אבי אמי, השתייך לזרם החסידי. אולם היתה זו חסידות שונה מפולין וגליציה. קודם כל בלבוש. הם לא לבשו כובעי פרווה או גרביים לבנות, הם התלבשו כיתר היהודים וגם לא היו הבדלים בצורת החיים. הילדים היהודים - למדו בדרך כלל ב"חדר". המורה היה נקרא "מלמד". לרוב למדו שם לימודי קודש, בצורת שינון ובתרגום ליידיש. את המשמעת כפה ה"מלמד" בעזרת שוט, שבו היה מרביץ לילדים שהפריעו או שהתקשו בלימודים. עם יסוד המדינה הפולנית בשנות ה - 20 של המאה, נוסדו בתי ספר, שבהם לימדו גם מקצועות רגילים, כגון חשבון, פיסיקה וגיאוגרפיה. אולם עיקר המעמסה בהחזקתם נפלה על הקהילה היהודית. המצב הכלכלי היה קשה. לא היתה תעשייה, ומלחמת העולם הראשונה והמשבר הגדול באירופה, בסוף שנות העשרים והתחלת השלושים, גרמו לשיתוק כללי. רק בהתחלת שנות השלושים יזמו יהודים הקמת תעשיית עץ, מנסרות על שפת נהר הניימן, שדרכו היו שולחים עצים וקרשים עד לנמל דנציג על הים הבלטי, ומשם באניות לאנגליה ולגרמניה. יהודים גם יזמו בלונה, תעשיית גבינות, היות ומוצרי החלב היו בשפע בכפרים שבסביבה. אלה היו מקרים בודדים. בסך הכל הנוער היהודי היה מחוסר עבודה.

עקב המדיניות האנטישמית של הממשל הפולני, והרוסי לפניו, לא התקבלו יהודים לעבודה בממשל, הן הממלכתי והן המוניציפלי, כך שלנוער היהודי לא היה כל סיכוי להסתדר בעיירה. בשל מצב זה, התחילה הגירה גדולה של יהודים לארצות שמעבר לים ובמיוחד לארצות הברית. יהודים רבים הגיעו גם לאנגליה, לרוב עקב רמאות בעלי האניות, שהיו מורידים אותם באנגליה ומודיעים להם שזאת ארצות הברית. לבחורים הצעירים מהעיירות והכפרים לא היה מושג בגיאוגרפיה ובמרחקים. לאחר שנה שנתיים, היה בן משפחה מביא את אחיו ואחיותיו וגם חברים, כך שתוך מספר שנים התרוקנו העיירות מהנוער וההורים נשארו לבדם, עד יום מותם, ולא ראו מעולם את ילדיהם יותר. זאת היתה למעשה טרגדיה איומה, כשהורים גדלו 10 ילדים, שכולם עזבו בגיל צעיר מאד ומעולם לא התראו יותר. לרוב היו כותבים להורים מכתב פעם בשנה, לראש השנה ושמים במעטפה 10 דולרים. בעיירה היה זה סכום גדול. אולם הדוורים הפולנים היו פותחים את המעטפות ומוציאים את הכסף ופעמים רבות גם משמידים את המכתבים. לפעמים היו שולחים גם חבילות בגדים. זכורני, שבילדותי קיבל הדוד משה, אחיו של סבי חבילה עם 12 חולצות משי מבית המסחר סימפסון מלונדון. בנו, היה בעל בנק בשיקאגו, ובזמן שהותו בלונדון הזמין את החולצות לאביו. הן הגיעו ללא מכתב מהבן והדוד לא רצה ללבוש אותן, וטען שישארו ל"עת זקנה" הוא היה אז בן 85. הצעירים שנשארו בעיירה, היו ללא תעסוקה וחיו על חשבון ההורים, שעסקו במסחר, מלאכה, או במסבאות קטנות לאיכרים. זה היה חומר שחיפש דרכים שונות לביטוי עצמי, ואכן חלק לקח חלק פעיל בתנועות השונות שהיו ברחוב היהודי כגון ציונים, בונד, וקומוניסטים. חלק שני עזב את העיירה ללימודים, הן בפולין והן באירופה המערבית. כגון צרפת, גרמניה

ואיטליה. לאחר סיום הלימודים הרוב השתקע בארצות הלימודים, חלק חזר הביתה וניסה להסתדר. החלק שנשאר בעיירה, השתעמם... ונמשך למשחקי קלפים ולשתיית אלכוהול. היות ולא היה להם מספיק כסף, ניסו לסחוט מהאנשים היותר אמידים.

בלוֹנָה היתה קבוצה של שמונה עשרה איש, שהיו מתאספים למשחקי קלפים, לבילויים עם הבנות הנוצריות ושתיית וודקה. כשלא היה כסף, סחטו את הסוחרים באיומים. כשנמאס ליהודים לתת להם, הציתו הסחטנים את בתיהם, אבל היות והבתים היו מעוֹץ, היתה השריפה מתפשטת מבית לבית, עד שהצליחו לכבות את השריפה, בעזרת חביות מים. ואמנם, כשנולדו ילדים, היו ממינים אותם, לפי השריפות; אחד נולד לאחר השריפה הראשונה, השני לאחר השריפה השלישית וכדומה. בכלל היו בעיירה כל מיני טיפוסים, שלכל אחד היה כינוי. היה נושא המים, יהודי שהיה שואב מים מהבאר ומביא דליים לבתים והיה מקבל מספר פרוטות. היה גם יהודי, שתפקידו היה לקרוא ליהודים לבית הכנסת, מוקדם בבוקר ובערב שבת. הוא היה הולך ברחובות העיירה, דופק בתריסים וקורא לקום לעבודת הבורא. גם ה"חידושים" הופיעו בעיירה. ספרו על אשה אמידה, שהחליטה לחתן את בתה עם רופא. לכן נסעה לעיר הגדולה והזמינה מפולין, חתן רופא. כשהוא הגיע ללונה ונכנס לבית, ובעלת הבית הושיטה ידה, הוא נשק על ידה, כמנהג הפולנים. היא לא ידעה את פירוש הנוהג הזה והחליטה לנשק גם את ידו וכך עשתה. המשפחות הבודדות, שנשארו שלמות, היו גדולות. גם אצל הסבים שלי, היתה מתאספת המשפחה ביחוד בצד של אמא. לרוב היו באים לסעודת פורים. אז התאספו כ- 50 איש. כולם בנים, נכדים נינים.

מספר מלים על ההיסטוריה של גרודנה, על מבנה האוכלוסיה ועל הטיפוסים החריגים, שחיים בלב כל יוצאי גרודנה. למעשה, גרודנה היא העיר הליטאית הראשונה, עוד לפני וילנה. כבר בשנת 1371 הוציא נסיך ליטא, מגילת זכויות ליהודי גרודנה, המרשה להם לרכוש אדמות ולהקים מוסדות דתיים. במשך מאות השנים הבאות עברה מיד ליד במלחמות בין ליטא, פולין, גרמניה ורוסיה. עד מלחמת העולם הראשונה היתה שייכת לרוסיה הצארית, ונהנתה ממעמד בכיר, כעיר מחוז מתוך 16 ערים כאלה בכל רוסיה. לאחר מלחמת העולם הראשונה עברה לפולניה, וע"י כך ירדה ממעמדה הרם. אוכלוסיתה הצטמקה, מעמדה הכלכלי ירד וגזרות האנטישמיות של פולין לא הוסיפו חוסן ליהודים. בתקופה זו גדלה ההגירה היהודית לארצות מעבר לים. הכניסה לארצות הברית הוגבלה, אבל לארצות מרכז ודרום אמריקה הכניסה היתה עדיין אפשרית. וגם לאוסטרליה ולדרום אפריקה. הקהילה היהודית של כ- 30,000 נפש, הקימה מוסדות סעד ורווחה ליהודים. כן הוקמו מוסדות גמילות חסד לעזרה הדדית. הרכב האוכלוסיה היהודית היה ממעמדות שונים. שכבה דקה של סוחרים אמידים ובעלי תעשייה, ושכבה רחבה של בעלי עסקים זעירים, פקידים, בעלי מלאכה ופועלי חרושת. היהודים הועסקו רק בעסקים יהודים. השרות הממשלתי והציבורי היה סגור בפני היהודים. היה גם "עולם תחתון" בגרודנה, שהיה מורכב לרוב מיהודים, "חזקים", גונבי סוסים, מבריחים בגבולות המדינה ועוד. ה"חזקים" שהורכבו גם מהסבלים, העגלונים והקצבים, היוו גם את כוח המגן של היהודים, כשהותקפו על ידי נוצרים. כך קרה גם בפוגרום בגרודנה בשנת 1935, התכנסו קבוצות אלה להלחם בפולנים הפורעים, והפליאו

בהם מכותיהם. מבחינה פוליטית היו בגרודנה כל התנועות שהיו קיימות בתקופה ההיא. התנועה הציונית הוקמה כבר בהתחלת המאה, כשהיא עדיין היתה מחוץ לחוק ברוסיה הצארית. בזמן הפולנים, בין שתי מלחמות העולם, התרחבה התנועה, שהיתה מוכרת כבר על ידי השלטונות, והתקיימה על כל גווניה: השומר הצעיר, בית"ר, ציונים כלליים, פועלי ציון ועקיבא. נוסף לכך היתה שלטת ברחוב היהודי, תנועת ה"בונד", שגרסה שילוב היהודים בארצות מושבם תוך אוטונומיה תרבותית. נוסף לכך היתה גם התנועה הקומוניסטית שהיתה מחוץ לחוק, ושאנשיה נכלאו בבתי סוהר ואף הוצאו להורג. רוב המשתייכים לתנועה זו היו יהודים, היו בתוכה גם בלרוסים ומעט פולנים.

מספר מילים על הטיפוסים המיוחדים, הציוריים ויוצאי הדופן בגרודנה. הידועה ביותר היתה מריה. היא היתה כבר אשה מבוגרת כשהכרתי אותה. היא היתה מוכרת עופות עניה. את העופות היו מביאים הביתה. היא היתה אשה פשוטה, ללא השכלה ואני מניח שלא ידעה קרוא וכתוב. אולם היא היתה אשה פקחית ושנונה ביותר. בתנאים אחרים היתה מגיעה רחוק בחייה. היה בה גם יושר וצדק סוציאלי. בתקופה ההיא היו הרבה משפחות, שירדו מנכסיהן לאחר המלחמה והיא דאגה להן. היא היתה מבקשת תרומה מבעלות הבית אליהן הביאה עופות למכירה. ברובן היו נענות לה, ומי שסירב שמע, "פסק-דין", למען "יראון ויראו". שאלתי פעם את אמי, איך נותנים בידה כסף, מבלי לשאול עבור מי הוא מיועד, והיא ענתה שאפשר לסמוך עליה, שלא תיקח פרוטה לכיסה. ובאמת, בהיותי ילד, ראיתי אותה פעם נכנסת לחצר גדולה, שם גרה משפחה שאבדה כל רכושה. הכניסה ראשה דרך החלון הפתוח וכשראתה שאין שם איש, זרקה תרנגולת לשבת וברחה, שלא יראו אותה. היו לה ביטויים והברקות שהתקבלו בקרב האוכלוסיה, כולם היו בידיש, שלפעמים קשה לתרגם. אחת מאמרותיה העסיסיות: "אם נגזר עליך לנשק בישבן, הישבן יגיע ישר לשפתיים". כשהגישו נגדה משפט לפינוי הדירה, עקב אי תשלום שכר דירה, שאל אותה השופט חמור הסבר, מה גודל הדירה, היא ענתה ללא היסוס, בהדמיה מקצועית ש"אם התרנגול יכניס את ראשו לדירה, הישבן שלו יהיה מחוץ לדירה". כולם, כולל השופט, צחקו לשמע ההגדרה, שהיתה מדויקת להפליא, אם כי פחות מנומסת. היא היתה מסוגלת לקלל קללות עסיסיות, פרי "חיבוריה". קשה לתרגם אותן מידיש. בתור דוגמא אתן רק אחת "שאני אזכה לראות אותך על רגל אחת, ואתה אותי על עין אחת" (בידיש זה מצלצל טוב יותר).

היו עוד כמה נפגעי נפש ידועים. אחת היתה עושה הצגה, אם מישהו שילם לה כמה פרוטות. היא היתה מתנפלת על המיועד ומעליבה אותו בצעקות וביטויים גסים בפני כולם. זה היה מחזה מביך מאד. היה גם אחד, שקראו "יענק'לה המלקק", הוא היה פרוע ומופרע ופיתח כשרון להכניס את הלשון לתוך האף ולנקות אותו. הילדים, שלעגו לו, היו נותנים לו כמה פרוטות, שיערוך הצגה כזאת. הוא נפטר בגיל צעיר, ובהלווייתו אמר אחיו, כשהורידו אותו לבור "הפעם הראשונה אתה נראה כמו בן אדם". היתה עוד אשה מוזרה. קראו לה "נטשה השחורה". לא היה לה מקום מגורים קבוע. היא היתה מבולבלת ודיברה יידיש רצוצה. אולם כשביקשו אותה לדקלם שיר, היתה מתחילה לצטט פואמות שלמות של פושקין ולרמונטוב, הכל מתוך הזכרון וברוסית צחה. איש לא ידע את תולדותיה, אולם התהלכו שמועות, שהיא היתה בת למשפחה יהודית עשירה במוסקבה

ועקב אהבה נכזבת איבדה את שפיותה והתגלגלה לגרודנה. היא היתה תמימה מאד ולא פגעה באיש. קרה פעם מקרה, שבשבת לפני הצהריים התגנבה לבית של עשיר יהודי, נכנסה למיטתו המוצעת והתכסתה בכסת פוך. היהודי, לאחר אכילת החמין בשבת נכנס כהרגלו למטה וכשראה שם אותה, מלוכלכת ולבושה סחבות, הוא התעלף. היא יצאה מהמטה ובצורה תמימה לגמרי אמרה "רציתי רק לראות, איך שאנשים עשירים נחים" והסתלקה. רציתי כאן, במספר מילים להעלות זכרם של אלה, שאיש אולי לא יספיד אותם.

*

6.12.96

מלי קנתה לי מחברת זו, כמתנה ליובל ה - 50 לפגישה הראשונה עם אמא. מחברת זו, יפה יותר מזו, שבה כתבתי עד עתה, שקניתי אותה, נדמה לי, בשנת 1941, בזמן הצנע של התחלת מלחמת העולם השנייה. כתבתי בה, הקדמה, על החיים היהודים בפולניה לפני השואה. עתה, אין בכוונתי לכתוב תולדות חיים. אמנם חיי היו די עשירים ומעניינים, נדדתי על פני יבשות רבות, פגשתי אנשים רבים, ובמיוחד חיפשתי יהודים, או שרידי יהודים ויהדות בכל פינות העולם. וכמאמר הפתגם "יגעת ומצאת תאמין", היו לי חוויות לא מעטות, חלקן מרגשות. אשתדל, אם כן להביא תיאורים של אירועים בחיי, בצורת קטעים ואפיזודות, שלא תמיד יתאימו לזמן ההתרחשויות, אלא כפי שיעלו בזכרוני.

אחד הזכרונות המוקדמים שלי קשור דווקא בענייני כסף. הייתי כנראה בן שש או פחות. לאבי, בשותפות עם שני גיסוי, היה בית חרושת למשקאות אלכוהוליים. על הבקבוקים היו מדביקים תוויות, עם תמונות יפות. היה לי גם אח, אהרון ז"ל, שהיה צעיר ממני, בפחות משנתיים אבל עשינו הכל ביחד. כך היינו הולכים למפעל, נכנסים למשרד של אבא, ולוקחים תוויות. בתוך המשרד עמדה כספת ברזל. בקושי ידעתי מספרים, אולם את הכספת למדתי לפתוח. וכך, בשבת או ביום א', כשהמפעל לא עבד, החלטנו אחי ואני שנלך למפעל וניקח תוויות, כמה שרק נרצה. לצורך זה הוצאנו מהכיס של אבא, ללא ידיעתו, את המפתחות ושמנו פעמינו למפעל. השומר שהכיר אותנו, התפלא קצת, אולם כשהראיתי לו את המפתחות, לא פקפק לרגע, נתן לנו להיכנס למשרד, ושם לקחנו המון תוויות, בכמויות שרצינו, מבלי שאיש לא יפריע לנו. באותה הזדמנות נגשתי לכספת וניסיתי להשחיל מפתחות של אבא וגם בזה הצלחתי! כנראה שזכרתי לאיזה מספרים חייבים לכוון את הגלגל, והכספת נפתחה. בפנים לקחנו תיק גדול עם נירות ותמונות, והלכנו לדירת השכן בבית שלנו לשחק עם השלל. כשהאבא של חברנו השכן נכנס לחדר, הקים קול צעקה ורץ לקרוא להורים שלי. הסתבר, שלא היו אלה תוויות אלא שטרות של כסף פולני, בסכום ניכר. לאחר איסוף השטרות, הסתבר שחסר סכום מסוים, אבל רוב הכסף נמצא. אני תפסתי ישר, שהעסק מסוכן, והתחבאתי מתחת למיטה של הורי. אחי אהרון, לא תפס, למה אבא כועס, ולכן ספג כמה מכות רציניות. כשהוציאו אותי מתחת למיטה, שמתי את ידי על ישבני בתנועת הגנה, אולם הדבר לא עזר לי הרבה.

כשאחי נפטר, הייתי בן שבע. לא תפסתי בדיוק את ענין המוות, ולא לקחו אותי גם להלוויה.

היתה לנו קופת חסכון משותפת, שאבא הביא אותה מברלין. כשהורי חזרו מההלוויה, והתכוננו לשבת "שבעה", נכנסתי הביתה באווירת האבל, קצת מבוהל. כולם ניסו ללטפני ולהרגיע אותי. ידעתי שהוא נסע רחוק והבעתי את פחדי בכך, ששאלתי אם לנסיעה הארוכה הוא לקח גם את קופת החסכון שלנו. ההורים והקרובים היו במצב רוח קשה אך לאור השאלה שלי, התחילו כולם לחייך. סבלתי כבר אז, כנראה "מעודף" שכל. דווקא, אחי אהרון, היה הבריאה והמפותח בינינו, עד שחלה במחלת הדיפטריה, שאז לא היתה לה תרופה. אני הייתי ילד חולני, נמוך מכפי גילו, סובל מתולעים מחז, ומאהבה קיצונית לדברים מתוקים (שנשארה לי עד היום). כמעט שלא אכלתי אוכל מזין ולכן הייתי רזה מאד (בגיל 10 שקלתי 22 ק"ג). התולעים האלה גרמו לי לבחילות ולהקאות, אותן הייתי מנצל גם בבית הספר ביחוד, כשלא הייתי מכין שעורים. אולם השיא של המחלה הזו, היה דווקא שבועות מספר לאחר פטירת אחי. אבא, התחיל ללכת בשבתות לבית הכנסת ובאחד הבקרים הרגשתי ברע. אמא קראה לרופאת הבית שלא יכלה לקבוע מה מצב, והציעה להזמין רופא ילדים. גם שניהם לא יכלו להחליט והזמינו רופא פנים. לבסוף הגיע הרופא החשוב בגרודנה, שהיה בעבר רופא מפורסם בווינה, והתיישב בהתחלת המאה בגרודנה. אבא, כשחזר מבית הכנסת, ראה על יד הבית 4 עגלות חורף, היתה לו הרגשה לא נעימה ובא בריצה הביתה, וראה את כל הרופאים, ואותי שוכב כמו פגר. הרופא הגדול החליט, שזה שפך דם פנימי וחייבם לנתח, אבל את הניתוח אפשר לבצע בבית החולים האוניברסיטאי בוילנה. אפשר לתאר את מצה ההורים, ששכלו ילד לפני מספר שבועות והנה הילד השני בסכנת חיים. כשהחליטו על ניתוח, חייבים היו להחזיק אותי בחיים עד הערב, לנסיעה לוילנה. רופא הפנים בא לעברי עם זריקה בגודל עצום (או כך זה היה נדמה) של קמפור. מרוב פחד מהזריקה התקפלתי כפקעת והתחלתי להגיב, והדופק חזר אלי. כשהרופאים ישבו בסלון ושתו תה עם מרקחת, ניגש אלי רופא הילדים הצעיר, נתן לי מבחנה, שאעשה "פיפי" לתוכה. הוא נעלם לחצי שעה או יותר וחזר עם תוצאות מעבדה שיש לי תולעים ונתן לי במקום תרופה חזקה לשלשול. עם הצואה יצאה גם תולעת דקה אבל באורך גדול, שהיא חנקה אותי וגרמה לאיבוד ולטשטוש ההכרה. הרופא הצעיר התפרסם בין לילה, משום שכנגד כל הרופאים החשובים קבע דעה משלו, שהיתה הנכונה. בשנים מאוחרות יותר כשהתבסס מאד, היה אומר לאמי שהודות לי הוא הגיע לפרסום, שקשה היה לו להשיג בצורה רגילה.

*

13.1.97

בית הספר העממי, בו למדתי, "יבנה" היה בית ספר פרטי, מיסודה של אגודת ישראל. בראש ההנהלה עמד דודי זאב ברמן, (שעל שמו נקרא נכדו זאביק קופילוביץ מירושלים). הוא היה "חוזר בתשובה" ועל כן דתי פנאטי. גם מנהל בית הספר היה "חוזר בתשובה", אדם משכיל מאד. בארץ פגשתי פעם חבר שלו, שלמד ביחד איתו באוניברסיטה בווינה. הוא סיפר לי, שהמנהל ד"ר נימצוביץ, היה בין מנהיגי הסטודנטים שדגלו במהפכה, והיה גם ממקורבי לנין וטרוצקי. הוא חזר לדת עקב אהבה נכזבת. גם זאת סיבה. המורים, בדרך כלל, לא היו מגרודנה או מהסביבה. תקנות משרד החינוך הפולני דרשו מהמורים בבית הספר העממי תעודת בגרות לפחות.

בשלטון הקיסר ברוסיה, לא קיבלו יהודים ללמודים בבתי ספר תיכוניים. נוסף לכך, החינוך היהודי היה דתי ביסודו, והתלמידים למדו בשיבות. כך שרוב המורים באו מגליציה, שם התחנכו (לפני 1918) תחת שלטון אוסטרי, שקידם חינוך היהודים וחשב לבולל אותם על ידי כך. רק המורים לתנ"ך ותלמוד, היו יוצאי ישיבות. החל מכתה ד', למדנו גם אחה"צ, ז"א עד השעה אחת למדנו לימודי חול, ובארבע אחה"צ חזרנו לביה"ס ללמוד תלמוד עד השעה שבע בערב. זה היה מאמץ לא קטן בשביל ילדים בגילי (הייתי הצעיר ביותר). בכתות הנמוכות הקפדנו על מצוות הדת, קלה כחמורה (אני כאמור, הייתי אפילו ישן בכובע, כיפה לא הספיקה לי). בכתות הגבוהות יותר התחילה ההשפעה החיצונית. אז גם התחילו להתארגן תנועות הנוער הציוניות, גם הבונד ובמידה מסוימת גם התנועה הקומוניסטית (שהוצאה מחוץ לחוק). החברים שלי היו גדולים ממני לפעמים במספר שנים, מכל שכבות האוכלוסיה, לרוב מהרובד הפחות אמיד. במשך השנים, רבים עזבו לעבודה, וחלק ניכר גם להגירה לכל מיני ארצות. בין אלה היה גם חבר טוב שלי שהיגר לאפריקה הדרומית. לימים התגלגלתי ל-Capetown וחיפשתי מספר טלפון, וכך מצאתי את שם חברי שם והחלטתי לנסות לצלצל לאחר עשרות שנים. הסתבר שכוונתי נכון. הוא היה רופא. דברתי עם אשתו כחצי שעה, אבל רק אז נודע לי שהוא נפטר לפני חודשים ספורים. אמנם, היא הזמינה אותי לביקור, אולם וויתרתי ושבעות אחרי זה, התהלכתי עם מועקה שהחמצתי הזדמנות לפגישה מרגשת.

בקיץ, בזמן החופשות, היינו נוסעים לפנסיון, לחודש או 6 שבועות. לרוב בילינו בדרוסקניקי. זאת היתה עיירת קיט, עם מרחצאות עם גן עצום, שבו היתה מנגנת תזמורת צבאית. היו באים לשם מכל פולניה, וזה היה למעשה המפגש הראשון עם נוער יהודי מפולניה ומגליציה, שהיה שונים לגמרי מהנוער אצלנו. אלה היו ילדים בני 14, אולם הבנות התלבשו כבר כנשים. הם דיברו ברובם פולנית, דבר שמאד הפתיע אותי. עם כל זה היינו מבלים ביחד, יוצאים לשוט בסירות על הַיִמָן (הנהר שהיה שם וגם בגרודנה).

בכתה ז' עברתי לגימנסיה העברית "תרבות". זה כבר היה בית ספר חילוני לגמרי עם שפת הוראה עברית. למעשה כל המקצועות (פרט לשפה הפולנית וספרותה) נלמדו בעברית. אני אמנם למדתי עברית ב"יבנה" אולם בהברה אשכנזית, וזה עזר לי היות וידענו היטב דקדוק וניקוד, (בגלל ההבדלים בהברה האשכנזית בין קמץ לפתח, בין "ת" ל"ס" וכו'). מהר מאד התבוללתי בסביבה החדשה. בגיל 12 הצטרפתי לתנועת "השומר הצעיר", שבימים ההם נטתה מאד שמאלה. מהר מאד הפכתי מדתי מאד, לאנטי דתי רציני. זכורני, כשהתחילו לדבר על "בר-מצווה" שלי, עניתי לאבא, שאינני מעונין בטקסים קלריקליים (למדתי את הביטוי הזה). אבא צחק לגודל ידיעותי האנטי דתיות ובכל זאת שכנע אותי לעשות זאת למענו. חגיגת בר המצווה שלי היתה באמת מפוארת, ויש לזה סיבה. כשנולדתי, היתה בגרודנה מלחמת ברית המועצות, פולין ה"ברית" שלי היתה במרתף כיוון שעדיין נלחמו על העיר. ובאותו יום היה טרוצקי בגרודנה. אבי נדר נדר, שלבר המצווה שלי הוא יפצה את המשפחה ע"י חגיגה גדולה. ואכן, הוא קיים את הבטחתו.

החגיגה התחילה עוד בבית הכנסת ופה אני חייב לספר ספור בתוך ספור. הנוהג היה, שכל אחד קיבל "מפטיר" לעליה לתורה לפי פרשת השבוע שהיתה לו בחגיגת בר-המצווה שלו. אבל כשצריך היה לעלות ילד

בר-מצווה, הוא קדם לכולם. במקרה שלי המחזיק ב"הפטרה" היה יהודי זקן ושמו רוב־שוב (הוא היה דודו של הנשיא שז"ר). הוא התפלל בבית הכנסת ליד המקום של אבי, והיה מדבר איתי תמיד. הוא היה פליט מהמהפכה הרוסית, שהיה בבעלותו רחוב שלם. תמיד היה מוציא שעון זהב, ואומר לי: "תראה, זה כל מה שנשאר לי מכל העושר שלי". הוא גם היה אומר: "שנינו איננו מתפללים, אתה טרם התחלת, אני כבר סיימת". מטעמי נימוס אבא שלי שלח אותי אליו הביתה לבקש רשות לעלות לתורה ולקבל את המפטיר שלו. הוא הסתכל עלי ואמר "דור הולך ודור בא, והארץ לעולם עומדת", אבל התנה איתי תנאי, שהוויתור שלו לא יתקבל אצלי בקלות. שאקרא את הכל בספר התורה במקום "בעל הקריאה", וכך גם היה. וכשעליתי לתורה הוא עלה ביחד איתי והקשיב. כשירדנו אמר לי: "אתה יודע, עמד על ירך אחד עם בר מצווה שניה" (הוא היה בן 83) ונזכר בבר המצווה שלו, בעיירה קטנה. ברוסיה הלבנה. הוא הוסיף ואמר: "אולי זאת ההפטרה האחרונה שלי אבל אני שמח שוויתרתי". מוזר היה לראות אדם זקן, ועיניו זולגות דמעות. אם אגיע לזה, גם אני אינני רחוק כבר מבר-מצווה שניה. (יהודים אדוקים קצבו לעצמם שבעים שנה ולאחר שבעים כאילו נולדו מחדש, כך שהבר מצווה השניה היתה בגיל 83).

ובכן, אני עדיין בבר המצווה. לאחר התפילה, הלכו הנכבדים אלינו הביתה לצהריים, אבל לפני האוכל אני נשאתי דרשה תלמודית על נושא התפילין והנחתן ביום חול ואי הנחתן בשבת. היתה לנו מכונת כתיבה עברית בבית, והדפסתי את תוכן הדרשה, שהשתרעה על 15 עמודי פוליו. אין זה דבר פשוט לילד בן 13. במשך כל היום באו אורחים עד 11 בערב. אפילו בן דוד שלי מוילנה (אחיה של פרידה) הגיע לאותה שבת עם קבוצת כדורגל יהודית. לגרודנה. הוא הביא את כולם לבר מצווה, כנראה במקום מתנה. אבל האוכל הספיק לכולם. אז לא היו מזמינים אוכל מוכן, אלא שבוע לפני זה התחילו 2 מבשלות לבשל ולבשל כל השבוע. לובה אחותי, הגיעה ממושבת קיץ עם חברות וזה לאחר שכנוע ותחנונים מצד ההורים. כמו בכל בית, היחסים בין הילדים אינם הטובים ביותר. ואם לוקחים בחשבון הבדלי אופי, הרי הפער גדל בהרבה. ההפרש בגיל היה קטן יחסית. היא היתה גדולה בשנתיים, ובבית הספר, היה הפרש של כיתה אחת. אולם תמיד החשיבה את עצמה לאחות הבכירה. שנינו קיבלנו הקצבה שבועית זהה. אני חסכתי תמיד והיא היתה מלווה כספים לחברותיה, מזמינה אותן לשתות גזוז, כך שתמיד היתה בגרעון. היה עלי להלוות לה כסף, שבדרך כלל סרבה להחזיר לי (דבר זה נמשך עשרות רבות בשנים). לי היו גם מקורות נוספים להכנסה. היות ותמיד באו אלינו דודים ודודות וידידים. הם היו משחקים קלפים, ולעיתים קרובות היה עליהם לפרוט כסף, ואז פנו אלי. לי תמיד היה כסף, אבל לשטר של עשרים היה לי רק 17-18 יחידות כסף קטן. הטריק הזה היה די שקוף וכולם נהנו מהחוש המסחרי שלי, ואני הייתי הנהנה הראשי. הייתי גם משתכר מאמא ביחוד מציד עכברים. קניתי מלכודת עכברים וקיבלתי תשלום עבור כל עכבר. היות ואמי פחדה מאד מיצורים אלה, והיתה צועקת מרחוק "בסדר, רק קח אותו ממני", הייתי מגיע 2-3 פעמים עם אותו עכבר.

כך אספתי סכום די ניכר, שמימן לי טיולים. קנינו גם כלי נשק "קרים" כגון אגרופנים מברזל, ששימשו ל"מלחמות" עם הנוצרים, הבחורים מבתי הספר הממשלתיים שהיו לפעמים מנסים להתגרות. בדרך

כלל לא היה לנו קשר איתם, היות ולמדנו בבתי ספר נפרדים. רק פעם נפגשתי איתם במחנה של ה"גדנע" הפולנית, אלה היו תלמידי י, י"א, ו-י"ב. במחנה המשותף יצא אצלם השד האנטישמי. אנו התלוננו ומפקד המחנה עשה מסדר ואיים עליהם בגירוש מהמחנה, בזה הסתיים העניין.

כדאי להזכיר את הטיולים בגימנסיה מסביב לפולין. בסך הכל היו שניים כאלה, כל אחד היה בן 3 שבועות. בזמן הטיולים דיברנו עברית בלבד, עובדה שגרמה "תופעות לוואי". הפולנים היו רגילים ליהודים דוברי אידיש, אולם צליל העברית היה זר להם. פגשנו ברכבות גם יהודים רבים, מתבוללים (היו גם כאלה בפולין), ששמעו את השפה העברית לראשונה כמעט ובקשו מאיתנו לשיר ולדבר עברית. התארחנו, בדרך כלל, בבתי ספר יהודיים, בתנועות נוער ציוניות, וחוינו חוויות רבות. בפעם הראשונה ביקרנו בבתי כנסת רפורמיים. בסביבה שלנו לא היו כאלה הם היו לרוב במערכה של פולין, שם היתה התבוללות גדולה.

בשנה האחרונה ללמודי בגימנסיה גרתי אצל בת-דודה בגרודנה בשל העובדה שהורי עברו לעיר הנמל הפולנית גריניה, ע"י דצניג. את הקיץ ביליתי עם הורי בגדיניה, לחוף הים הבלטי, שם הייתי בפעם הראשונה במועדון לילה על שפת הים. והייתי עד למחזה די מזעזע, המעיד על אנטישמיות הפולנית. לא רחוק מאיתנו ישב יהודי, שהיה מחשובי העיר, מהבודדים שהגיעו לתפקיד גבוה בשירות הממשלתי, בשל שירותו ב"פלמ"ח" הפולני. בשולחן שעל ידו ישבו כמה פולנים שיכורים, שאחד מהם קרא למלצר וצעק בקול רם, שהוא רוצה וודקה בכלי, שאף יהודי לא שתה ממנו. אותו יהודי, שהיה גם קצין פולני בכיר, קרא למלצר ולחש לו משהו באוזן. כעבור מספר דקות הוא הגיע עם בקבוק וודקה וסיר לילה. הקצין היהודי, שפך לאיטו את תוכן הבקבוק לסיר לילה בעוד כולם מביטים בדריכות. לאחר שסיים הוציא אקדח, דרך אותו, ניגש עם סיר הלילה לפולני השיכור, ואמר לו, שמהכלי הזה אף יהודי לא שתה. כן הבהיר כי, אם הוא לא ישתה מסיר הלילה, יקבל כדור בראש. איש לא זז, כיוון שכולם הכירו את הקצין היהודי, וידעו שהוא מתכוון למה שהוא אומר. והפולני הזיע, שתה את הבקבוק, וחבריו מיד הוציאו אותו מהאולם. האנטישמיות הפולנית היה לה גם פן נוסף. ברגע שעמדת בתוקף על זכויותיך, קיבלת אותן. דבר כזה קרה לי בהופעתי בפני ועדת מיון לצבא הפולני. החוק הפולני קבע, שאזרח שסיים בית ספר תיכון היה זכאי להתקבל לבית ספר לקצינים. הפולנים לא היו מעוניינים בקצינים יהודים, לכן השתדלו לשלוח אותם לחיל רגלים כטוראים, ללא זכויות מיוחדות. אני הכרתי את הבעיה, וכשיר"ר הועדה אמר לי, שהוא חושב למיין אותי לחי"ר, עמדתי על זכותי ללכת לבי"ס לקצינים. הוא דיבר על שירות למולדת, ואני לא התחמקתי מהשירות, אבל העדפתי לשרת את המולדת הפולנית דרך בית הספר לקצינים, שלשם לא קיבלו יהודים. לבסוף, נתנו לי דחייה לשנה, וברור היה לכל הצדדים שלא אשרת בצבא הפולני. עוד אירוע הקשור לעמידה על הזכויות, היה בקשר לדרכון שלי. הנהג היה להוציא דרכון במקום המגורים הקבוע, דהיינו בגרודנה. לשם כך, היה עלי לנסוע לשם מגדיניה (770 ק"מ). הבעיה היתה שהמנגנון הפולני היה מושחת. לשם זה קמה גם שכבה של "מאכערים" יהודים, שעבדו ביחד עם הפקידות הבכירה יד ביד. אבי נתן לי כסף לנסיעה, ובמיוחד סכום מסוים עבור תשלום ל"מאכער". כשאבא היה בגרודנה הוא דיבר איתו, שיסדר לי את הדרכון. בינתיים, התארכה שהותי בגרודנה. הייתי בין חברים וחברות, ספק ילד, ספק

"גברבר". יצאנו לבלות, ובמיוחד לאכול ארוחת ערב במסעדה. (זכורני, שסכום השוחד היה בערך של 100 ארוחות ערב במסעדה יהודית בגרודנה). הזמן עבר, הכסף התמוסס ובסוף אזל. נשארתי בלי כסף ובלי דרכון. התביישתי לספר לאבא, איזה גבר אני, המבובז את כספו, שלא למטרה עבודה יועד. ידעתי, שבפולין יצא חוק שמושל המחוז חייב היה לקבל קהל יום אחד בשבוע. הדבר כוון יותר לאיכרים, שהיו מתקוממים מזמן לזמן עקב היחס המחפיר של הפקידות הנמוכה. לאחר שהלכתי למשרד הפנים וסרבו לתת לי דרכון (שידעו עלי מה"מאכער" שהיה שואל אותי מתי אני בא אליו), החלטתי להתייצב בפני המושל ביום קבלת קהל. היה זה ב"דחילו וברחזימו", כיוון שהוזהרתי שהפולנים כולם אנטישמים, העושים יד אחת נגד היהודים. המושל קיבל קהל באולם גדול, מלא לרוב איכרים, שלא ידעו פולנית, אלא דיברו בילורוסית. הוא השתמש במתורגמן. גם היחס שלו אליהם לא היה אדיב. כשהגיע תורי, הסברתי לו, שאני חייב להגיע לבלגיה לפתיחת שנת הלימודים, ועושים לי קשיים בקבלת הדרכון. כנראה שהוא הבין במה מדובר, וקרא במקום למנהל המחלקה. ההוא גמגם משהו בקשר לצבא, אולם המושל קטע אותו והודיע לי שתוך 48 שעות אקבל את הדרכון. הוא גם אמר לי, שבמקרה של קשיים, אוכל לפנות אליו גם שלא ביום קבלת הקהל. כעבור יומיים באתי לפקיד, והוא זרק לי בפרצוף את הדרכון ולא אמר אפילו מילה אחת. הייתי מאד גאה. על המבצע, שלא היה כה קשה. אולם החמיאה לי העובדה, שאיש לא חשב לפנות למושל. הגם שעשיתי זאת מחוסר ברירה.

תָּקַר דומה, הקשור בכסף קרה לי גם בורשה, כשנסעתי לקבל ויזה בלגית. למעשה היה זה ענין ליום או יומיים, אבל נשארתי למעלה משבוע ומאותה סיבה, שפגשתי שם חברים מגרודנה. ורשה היתה בירת פולניה עם למעלה ממליון תושבים (בתקופה ההיא, שלפני מלחמת העולם השנייה). מהם למעלה מ- 400,000 יהודים, לרוב יהודים עממיים, דתיים, בלבוש חרדי. בורשה התרכזו גם הסטודנטים היהודים. למרות כל הקשיים שהשלטונות עשו בקבלת היהודים לאוניברסיטה, בהושיבם אותם על ספסלים מיוחדים מצד שמאל של האולם. מי שהיה לו כסף לנסיעה לחו"ל, עשה זאת, אולם הרוב למד בתנאים קשים ביותר בפולין. בית הסטודנט היהודי בורשה, שכן בבנין מרשים רב קומות. היו שם גם סטודנטים מגרודנה, ביניהם גם נתן ילין מור, שהיה אח"כ מפקד הלח"י בארץ, והוא היה בחדר אחד עם מנחם בגין. גם בורשה הוצאתי את כל הכסף בארוחות עם חברים, וזכורני, שבערב האחרון, החזקתי בכח סכום קטן, שצריך הייתי להוסיף ברכבת כתוספת לנסיעה (כרטיס היה לי מגרודנה). אבל חבר שלי אמר לי שאין בעיה, הוא יבוא לתחנה ויכנס שם לבנק, ובבנק יש כסף. התפתיתי, ולמחרת בבוקר הגעתי לתחנה וחיכיתי לחבר, ורק אז חשבתי שאני טיפש גמור שהאמנתי לו. פתאום הוא בכל זאת הופיע, ושמחתי היתה שלמה. כפי שהבטיח אמר שהוא נכנס לבנק. נכנס ולא יצא. בינתיים הרכבת זזה, ואני הייתי אחוז פחד ממבקר הכרטיסים. אלה התנסו רבות עם אנשים שלא שילמו, והיו מוסרים אותם למשטרה בתחנת הרכבת הקרובה. לבסוף הגיעה הביקורת, והודיתי בראש מורכן, שאין לי גרוש על הנשמה, שהוצאתי את כל הכסף עם חברים. בא המפקח הכללי, הסתכל עלי, וכנראה הרגיש, שאינני "מתפלח" מקצועי. לבסוף התריס בפני שבכל זאת איני דובר אמת. את הכסף הוצאתי לא עם חברים אלא עם בחורה, וזה ניתן להבנה בגילי. הוא יעץ לי חגיגות, שאין צורך לאבד את הראש עם נשים

וויתר על התשלום. סוף הסיפור היה רק כעבור כ- 30 שנה, כשהייתי בן לבורן. בין הבאים לראות אותי, בא יהודי שמן עם קרחת ושערות שיבה. היה זה אותו חבר, שהשאיר אותי ללא פרוטה בתחנת הרכבת בורשה, עתה היה, בעל מפעל גדול לסוודרים באוסטרליה. הוא טען, שהוא מעולם לא שיקר לי. זכר את המקרה לכל פרטיו, וציין שלמעשה הבטיח לי לבוא לתחנת הרכבת ולהיכנס לבנק, וזה מה שהוא שעשה. העובדה שחשבתי שהוא גם יביא לי כסף מהבנק, היתה פשוט אי הבנה מצערת, כיוון שלא היה לו כסף בבנק, וגם לא חשבון. "פסק הדין" היה, הזמנה לכל הגרודנאים שלנו לארוחת ערב, במסעדה מפוארת, לכבודי. אמר ועשה. כך שלפעמים תיקון המעוות לוקח שנים רבות מאד.

עוד ספור בהקשר לנסיעתי לבלגיה ללימודים, קשור במכס הפולני. אני נסעתי ברכבת לברלין. היתה זאת רכבת שנסעה מקניסגסברג (היום קלינינגרד), אז גרמניה, לברלין, דרך שטח פולני, שנקרא הפרוזדור. שטח זה הווה את העלה לפרוץ מלחמת העולם השנייה, (כך לפחות טען היטלר). היות והרכבת היתה לרוב עם נוסעים גרמנים, התבצעה הבדיקה שלפני הנסיעה (לנוסעים מפולין) בתחנת הרכבת. היה שם שולחן של המכס הפולני ולידו של הגרמנים. המוכסים הפולנים בדקו נוסעים לחו"ל בכלל, ויהודים בפרט. אותי בכל אופן בדקו בצורה יסודית כזו, שעד היום אני זוכר את הסיוט הזה, שארך למעלה משעתיים. הייתי למעשה הנוסע היחידי והיתה שעת לילה מאוחרת, שבה כנראה פעילים המבריחים. לרוב חיפשו מטבע זר, היות ומפולין אסור היה להוציא כסף זר, ללא רשיון. היה לי רשיון, אבל הם לא בדקו, אם כמות הכסף מתאימה לרשיון. לעומת זאת, פתחו לי את החולצות, הגרביים. חתכו את העוגות והכריכים שאמא נתנה לי לדרך. אבא קנה לי מגבעת חדשה והם פרמו את הבד. קשה לתאר מה שעשו במשך כמה שעות. לבסוף, כשנגשתי לגרמנים, הנאצים חייכו, ואמרו שראו כבר את הבדיקה הפולנית וזה מספיק גם להם. הדבר המענין שנזכרתי בשבתי ברכבת, הוא שלפני הנסיעה אבא נתן לי שטר של \$100, ואמר לי להחביא את זה, כך שלא יתגלה בבדיקה. אני, ברוב חכמתי שמתתי את השטר בארנק ושכחתי אח"כ להחביא אותו. הארנק היה המקום היחידי שהמוכסים הפולנים לא בדקו.

ואם להמשיך בנסיעה הזאת, שהיתה כולה ברכבת (טרם טסו באוירוניס בפולין), כולל החלפת רכבות, ושהייה של יום שלם בברלין הנאצית. אבא הזהיר אותי מספר פעמים, לנצור את לשוני בזמן שהותי בגרמניה, דבר שנשמט מזכרוני, אבל גם לא גרם לי לצרות. נכנסתי לתא ברכבת שנסעה מגרמניה לגרמניה דרך הפרוזדור הפולני. השעה היתה אחת או שתים בלילה. על ספסל אחד שכבה גברת מבוגרת, ובצד השני ישבו 2 קצינים במדים. עם כניסתי קמה הגברת על מנת לפנות לי מקום, אולם אני ברוב "אבירותי" הודעתי לה שהיא יכולה להמשיך לישון ואני אשב במושב הפנוי ממולה. בזה קניתי את עולמי. בכלל הגרמנים התיחסו לפולנים, כאילו היו צאצאים של שבט פראי, ופה בא אחד עם נימוסים מתורבתים. התחלנו קצת לדבר וסיפרתי, שאני נוסע לאוניברסיטה בבלגיה, ועלי לרדת בתחנת רכבת מסוימת בברלין (היו אז 3 תחנות), ומשם לנסוע בערב לקלן ואח"כ לאנטוורפן. התפתח גם ויכוח מדיני על חוזה ורסיי, אחרי מלחמת העולם הראשונה. בינתיים שמתתי לב, שאחד הקצינים היה במדי הצבא והשני במדים שחורים של ה.ס.ו. (החטיבה

האישית של היטלר). ברוב חכמתי סיפרתי להם שלמדתי בגימנסיה עברית, מיוחד שאולי לא ידעו את מוצאי הגזעי. הוצאתי גם חלק מהמטעמים שאמא הכינה לי בתיק יד עצום. הידידות היתה מלאה, ובינתיים הגענו לתחנה הראשונה בברלין (אני הייתי אמור לרדת בשניה). כולם נפרדו ממני בלבביות. כעבור מספר דקות אני רואה את שני הקצינים שלי חוזרים. אחד עומד בחוץ ליד החלון, והשני נכנס לתא ומוציא את המזוודות שלי. נדהמתי ונבהלתי עד מוות. אז גם נזכרתי בהזהרות של אבא שלי, אבל כנראה שזה היה מאוחר. הדיבור ניטל ממני, אבל בכל זאת שאלתי "למה?" ואז הוא ענה לי, שביציאה הם התעניינו בקשר אלי, ואז נודע להם, שהמידע בידי היה שגוי ועלי לרדת בתחנה זו, שממנה יוצאת הרכבת לקלן בשעה 5 אחה"צ (השעה היתה 8 בבוקר). פרצתי ממש בצחוק והוא הוריד אותי כמעט בכוח מהרכבת שהתחילה לזוז. אחסנתי את המזוודות שלי בתחנה, והם אמרו שהם בחופשה ויראו לי את ברלין. ראשית, לקחו אותי לבנין המשרדים החדש של היטלר, שזה עתה סיימו את בנייתו, וח"כ למוזיאון צבאי. בינתיים אמרתי שברצוני לקנות עתון, את ה"שטירמר". זה היה עתון מיוחד, שהוקדש ליהודים, ושם הופיעו תמיד קריקטורות של יהודים עם אפים ארוכים, עם קפוטות שחורות וכו'. המלווים שלי, חשבו שאני אינני יודע מה טיב העתון והעירו לי שישנם גם עתונים אחרים, אולם אני עמדתי על כך, והוספתי שאני חייב לשלוח אותו לחברים שלי בגרודנה. המשכנו עד הצהריים, ואז הוחלט להיכנס למסעדה. אבל בכל מסעדה היה שלט "לכלבים וליהודים הכניסה אסורה". הם אמנם הם הסבירו לי, שאם אני נכנס איתם, לא תהיינה בעיות, אבל אני סרבתי להיכנס למקום שאינני רצוי בו. לבסוף מצאנו מסעדה קטנה, ללא שלט, לשם נכנסנו ואכלנו. אחה"צ לקחו אותי לתחנת הרכבת, וחיכו עד שהיא זזה.

פרק ב - בלגיה

גם כשהגיעה הרכבת לאנטוורפן, לא רווייתי נחת. אז רוב האנשים דיברו צרפתית בעיר הזאת, היום היא כולה פלמית. למדתי צרפתית בקיץ בגדיניה, בבית הורי החדש. התקדמתי דווקא לא רע, והייתי מסוגל כבר לקרוא. כשהגעתי לאנטוורפן ויצאתי מתחנת הרכבת, נכנסתי למקום הראשון, בו ראיתי שלט "מלון". היה כבר מאוחר בלילה, אולם בקבלה שאלו אותי אם אני רוצה חדר לכל הלילה. הבינתי את ההבדל, וכשנכנסתי הייתי כולי בבהלה, שמישהי תפרוץ לי את הדלת. הזזתי את השולחן והכיסאות לדלת ועשיתי "בריקדה". אבל לא היה בכך צורך. אף אחת לא ניסתה לאנוס אותי, וכך זה נמשך במשך כל חיי.

התחלתי לבקר בהרצאות, אולם היו לי קשיים בשפה. שמעתי מהסטודנטים היותר ותיקים שהכי טוב להתקדם בדיבור צרפתית, זה ללכת לרקוד אחה"צ או בערב. היה שם מנהג שהבנות והבנים באו לבד. העצה הזאת היתה במקומה, וכך אפשר היה גם לבלות וגם לדבר. אמנם ידעתי כבר אז גרמנית (שלמדתי בגימנסיה) וגם קצת אנגלית. אני התרכזתי רק בצרפתית, ותוך מספר חודשים, דיברתי בצורה די שוטפת. היה לי בסיס טוב, כי למדתי דקדוק וקראתי ספרים, כך שבעיית השפה נעלמה לאחר תקופה קצרה. בכלל היו שם סטודנטים מכל העולם, כיוון שהאקדמיה למסחר היתה מהמפורסמות באירופה. בין בליל הסטודנטים היו גם יהודים רבים. כלכלה ושפות, הם מקצועות "יהודיים". ובין כל היהודים בלטו אלה מפולין, שבאו הנה במספר די ניכר. היו גם פולנים נוצרים, ובפעם הראשונה נפגשתי עם יהודים מומרים, שהחליפו שמותיהם לשמות פולנים, נוצרים והיו מראשי האנטישמים. חלק מהיהודים הפולנים היו מבתיים אמידים, אבל היה גם חלק שהתפרנס מעבודה. לרוב היתה זו עבודה בלילה, כשומרים או מלצרים, והיה עצוב לראותם בהרצאות, יושבים, מקשיבים, ולפתע הראש צונח למטה מרוב עייפות. הבטחתי לעצמי, שאם פעם אתחתן, ויהיו לי ילדים שילמדו, אמנע מהם עבודה בזמן הלימודים. כך גם פעלתי ביחס לבני. לא רחמתי עליו, כשעבד קשה בקיץ, אולם בזמן הלימודים השתדלתי שלא יעבוד.

מספר מילים בקשר לחיי הסטודנטים. פרט ללימודים, שהיו די קשים, חיי הסטודנטים עוצבו ע"י מסורת בת מאות שנים. מצד אחד היו חוגים פילוסופיים, עם הגישה הליברלית החופשית (libre examen), וויכוחים מאוחר לתוך הלילה על החופש, השאיפה לאושר, חופש המעשה וכדומה. בילוי הסטודנטים היו תכופים, ולפעמים די פרועים, אבל האוכלוסיה הפלמית שהיתה מאד לא סובלנית, התיחסה לסטודנטים ולמעלליהם בחיוך ובסובלנות. ראשית היה מקובל, שסטודנטים מקבלים הנחה של 50% בבתי קפה, ובעוד מוסדות (אין לשכוח שהמדובר הוא בסוף שנות ה-30 של המאה העשרים). נוסף לזה, היתה לנו מסבאה משלנו, שהיתה שייכת להתאחדות הסטודנטים. היות ובאוניברסיטה אצלנו למדו כל הילדים של בעלי בתי חרושת של בירה או שוקולד, תמיד שמחו לתרום כמה חביות בירה ומוצרים נוספים, מאחר שבמקרים רבים, היו הם עצמם בוגרי המוסד. אז התחיל גם המנהג של "הטרמפים" או autostop כפי שזה נקרא שם. למעשה השתתפו בזה סטודנטים בלבד. היינו חובשים את כובע הסטודנטים וכל מכונית, שעשו לה סימן נעצרה. היו

הרבה מקרים שהיו מזמינים אותנו למסעדות בדרך, או לבית קפה. היו רבים שעברו כך את בלגיה וצרפת. אני הסתפקתי בבלגיה בלבד. היה גם מנהג של "נדידה" "vadrouille". היו יוצאים בהתחלת הערב, מבקרים במשך הלילה בבתי קפה רבים, שותים בירה בכמויות רציניות, רוקדים, לפנות בוקר הולכים לקתדרלה, לתפילה הראשונה, וב-8 בבוקר באים לאוניברסיטה להקשיב להרצאות. ברור, שבאותו יום הקליטה והריכוז לא היו הטובים ביותר. היו אז שני סוגים, שהיו מנמנים בהרצאות: אלה שבילו כל הלילה, ואלה שעבדו למחיתם בלילה. היתה קיימת הקורפורציה של הסטודנטים, מין מסדר אחווה, שמקורו עוד בימי הביניים. לקבלה לתא הזה של הסטודנטים, היו מזמינים "שופטים" מאוניברסיטאות אחרות. היו שם טיפוסים של הסטודנט הנצחי, שהיו מבתים אמידים ומעולם לא סיימו דבר, אבל ידעו לענות את המועמדים החדשים בכל מיני עינויים. אני עברתי את הטכס בחורף, עם עוד חבר. הפשיטו אותנו עירומים בקור כלבים, שמו לשנינו נר בישבן, לאחד הדליקו את הנר, והשני חייב היה להדליק את הנר מחברו. אין זה דבר פשוט. זאת ממש פרברסיה, אבל אז קיבלתי זאת בחיוך.

גרתי בהתחלה במלון, אולם אח"כ כשהכרתי כבר אנשים, לקחנו בשותפות דירת 3 חדרים, שם גם היינו מבליים לא פעם. היו הרבה סטודנטיות יהודיות מפולין ולהרבה אנשים היו פטיפון ותקליטים. נוסף לזה היינו יוצאים לרקוד למסבאות קטנות בנמל אנטוורפן, בחורים לבד, היות ושם היה מקובל להזמין בנות משולחנות סמוכים, ורבות באו לבד. מקרה כזה נחרת בזכרוני, היות ויש לו השלכה לקורה אח"כ. בפולין היה מקובל, שלאחר הריקוד היו מנשקים ידה של הגברת. כשהגעתי לבלגיה ויצאתי עם חברים לרקוד, הזמנתי בחורה משולחן סמוך לרקוד. לאחר הריקוד נשקתי לידה, מבלי לדעת שבבלגיה אין הדבר מקובל. החבר של הבחורה נפגע ופנה אלי, אבל ידיעתי בצרפתית היו חלשות ולא ידעתי מה הוא רוצה. הוא נעשה מאיים, היות וניסיתי לנשק חברתו. הציל את המצב בחור שקם משולחן אחר והסביר לי בפולנית (היות ושמע שפה זו ע"י שולחננו), שאסור לנשק ידי גברת לאחר ריקוד, היות ופה אפשר להסתבך במכות. הודיתי לו מאד והזמנתי אותו אלינו לדירה למסיבה. הוא הסביר לי שהוא מלח ועוסק בהברחות, אולם זה לא מנע ממני להזמין מספר פעמים, דבר שהוא מאד העריך. לימים, לאחר פרוץ המלחמה, נפגשנו במקרה ברחוב, היו לי אז בעיות עם אזרחותי הפולנית (הדרכון שלי היה פולני) וקשה היה לנסוע איתו, כי פולין לא היתה קיימת יותר. ביום בהיר אחד הופיע הבחור וביקש ממני תמונה קטנה, וכעבור יום-יומיים בא עם דרכון שבדי, בו היתה מודבקת התמונה שלי. דרכון שבדי היה אז יקר מאד ומבוקש. אבל הוא לא רצה כסף, וזכר לי את החסד, שלמרות שידעתי שהוא פושע, בכל זאת הזמנתי אותו לחברות הסטודנטים. לא השתמשתי בדרכון, כי היה על שם שבדי, אבל הערכתי מאד את הג'סטה הזאת, ביחוד שבתקופה זו, הייתי מחוסר כל וממש רעבתי ללחם. המשטר באוניברסיטה. היה מימי הביניים. היו אצלנו, 13 מקצועות, ואם נכשלת במקצוע אחד, נאלצת לחזור על כל המקצועות במועד שני. היו לנו חמש שפות חובה, שמהן בארבע לא היתה בחירה; צרפתית, גרמנית, אנגלית וספרדית. כשפה חמישית, אפשר היה לבחור בין איטלקית, רוסית ופורטוגזית. פיתחנו טכניקות

למודים, שהתחילו 2-3 חודשים לפני הבחינות, עד שהגענו ל-16-18 שעות ביממה. היעילות היתה בספק אבל הקליטה היתה עדיין טובה.

הקשר עם הורי היה תקין. ההתכתבות בעברית. אז לא היו עדיין שיחות טלפון בינארציות. פעמיים ביקר אותי אבא. בפעם הראשונה היה זה באפריל 39. הוא התעניין במצבי הכספי, היות ולפי חשבוננו חייב היה לי להיות חשבון חסכון רציני בבנק. קודם כל קיבלתי הקצבה חודשית של 10 סטרלינג, שהספיקה למחיה. נוסף לזה העבירו לי שיירים מחו"ל ל"שעה קשה". אולם לא היתה לי פרוטה בבנק, הכל הלך. אבי חשד שיד אשה בדבר. הרגעתי אותו שאין זה המקרה, פשוט היינו חברה של בחורים בעלי אמצעים והכסף הלך לבילויים ויציאות. באותה הזדמנות אבא גם החליט, שעלי להישאר בחופשה בבלגיה ולא לחזור לפולניה בשל המצב המתוח. פעם שניה אבא ביקר אותי באוגוסט 39, מספר שבועות לפני פרוץ המלחמה. הרכבות בין גרמניה לפולין הופסקו כבר. הברירה היחידה היתה לטוס לורשה. (טיסות היו אז דבר נדיר ויקר). הצעתי לאבא שישאר איתי בבלגיה, לאור סכנת המלחמה, אולם עדיין זוכר אני את מבטו שהופנה אלי, הוא הפטיר רק "ולהשאיר את אמא לבד?" ובאמת אנה גורלו, שבזמן השואה הוא ניצל וברח ליער. אמא הרגישה לא טוב, וברגע האחרון אבא חזר בעגלה לגטו. אבל אז הוקף הגטו והם נשלחו לטרבלינקה שממנה לא חזרו.

עם הקהילה היהודית באנטוורפן לא היה לנו כל מגע בזמן הלימודים. הקהילה היתה גדולה ועשירה. רק כשאבא בא הלכנו לאכול אוכל יהודי במסעדה ברובע היהודי. הלכתי גם פעם להקשיב לנאום של ז'בוטינסקי, עקב מודעה לא גדולה שראיתי באקראי. שמעתי את ז'בוטינסקי נואם בגרודנה. כשהוא הגיע ברכבת, צבאו אלפי יהודים על תחנת הרכבת ולאורך הדרך שנסע למלון. אבי קנה כרטיסים לכל המשפחה בתא ליד הבמה. כשהוא עלה לבמה, קם כל הקהל על רגליו ומחא כף במשך רבע שעה. הוא נאם ביידיש, עם הרבה מילים ברוסית. קבלת הפנים היתה כמו למלך, והפולנים חשבו באמת שהגיע מלך היהודים. באנטוורפן, התיאטרון היה מדרגה נמוכה. הכניסה לבמה היתה דרך האולם, ואיש לא מחא כף. הקהל היה מורכב חציו מקומוניסטים וחציו מחרדים (בין היהלומנים שהיוו חלק גדול מהקהילה, היו חרדים רבים, אנטי ציונים). ז'בוטינסקי נאם ביידיש, אבל הפעם היתה היידיש שזורה במילים צרפתיות, כפי שדובר באנטוורפן. אולם לאחר הנאום, קם כל הקהל על רגליו ופרץ במחאות כפים סוערות. זו גדולת אַנְרֶטור גדול. בגרודנה דיבר יידיש רוסית לקהל מעריצים, באנטוורפן יידיש צרפתית לקהל עויין. ההתחלות היו שונות, התגובה בסוף הנאום זהה.

הכל השתנה עם פרוץ המלחמה בין גרמניה לפולין ב-1.9.39. בבת אחת נפסק כל הטוב, והתחיל הרע. עם הפסקת זרימת השיקים, נשארנו כמעט כולנו ללא כסף. חסכוניות לא היו, כי חשבנו שה-*dolce vita* תמשך לעד. במעט הכסף שנשאר בכיס, קניתי כל מיני דברי מאכל מתוקים כגון שוקולד ולפתנים. את הדירה שהיתה עזבתי, ועברתי לחדר זול מתחת לגג (מנסרדה), שגם עברו לא יכולתי לשלם. תוך תקופה קצרה הגענו לידי רעב ממש. נשארנו 12 סטודנטים מפולין, כל היתר נסעו לחופשה. אבא אסר עלי לחזור לפולין בגלל איומי מלחמה. באוניברסיטה לא נתנו לנו להשתתף בלימודים, כי לא היה לנו כסף לשלם שכר לימוד. היינו בשפל

המדרגה. גם ארוחת צהריים לא היתה מספקת. מה שכן היה בשפע זה סגריות. חסכתי מאוכל וקניתי סגריות. במשך הזמן נשרו לי הצפרנים בידיים ובלחץ התפרקה הלכתי למרפאה עירונית. בתקופה ההיא לא היתה תחוקה סוציאלית, גם לא ביטוח בריאות. אבל הנוהל היה, שהעיריה הקימה מרפאות למעוטי יכולת, וכל הרופאים המפורסמים היו מקדישים 2-3 שעות בשבוע ללא תמורה. הלכתי למרפאה הזאת. התור היה גדול וחיכתי בשקט לתורי. אחרי הכל היה זה מעשה חסד. לפתע פתאום קיבלתי סחרחורת והתעלפתי. קמה מהומה כשרואים בחור בן 19 מתמוטט לפתע. כמה רופאים יצאו והחזירו אותי להכרה. הם שאלו אותי שאלות שונות ממה אני סובל. רק אחות (נזירה קתולית) לקחה את ידי ושאלה, מתי אכלתי לאחרונה, כשהסברתי לה, שזה היה אתמול, הציעה להביא לי ארוחה, אולם סרבתי בתוקף. כולם התענינו בי, במיוחד שאמרתי שאני סטודנט מפולין שנשאר לבד. ואז ניגש אלי רופא אחד עם שערות שיבה והושיט לי כרטיס ביקור וביקש שאבוא לביקור בקליניקה הפרטית, היות וכאן הוא מוגבל בזמן. הסברתי לו, שאין באפשרותי לשלם, אך הוא ציין, שהוא מבין, ולא מתכוון לתשלום אלא לשיחה. קבע לי יום וביקש שאבטיח לו שאבוא. ואמנם באתי. כשנכנסתי למרפאה הפרטית, התחלתי קצת להסס. ישבו מספר גבירות, ואחות רחמניה שאלה אותי לתור. הושיטתי לה את כרטיס הביקור שנתן לי הרופא (הסתבר, שזה היה פרופסור, אחד המפורסמים והיקרים). היא נכנסה לרופא, וכעבור מספר דקות יצא הוא בעצמו, התנצל בפני הממתינים, שעליו לקבל אותי כמקרה דחוף, והכניס אותי פנימה לפני כולם. הוא בדק אותי, ואמר מיד, שאין אני זקוק לרופא או לרוקח, אלא לקצב ולאופה. אולם לא לשם כך הוא הזמין אותי. הוא רצה לספר על סטודנט באנגליה שנקלע שם עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה ב-1914, ללא פרוטה, רעב ומדוכא. אפילו חשב על התאבדות. אבל הכל הסתדר אח"כ על הצד הטוב ביותר. ואותו הסטודנט זה הוא עצמו. הוא ביקש אותי, שלאחר שהענינים יסתדרו, שאבוא להגיד לו. ואמנם, כבר כעבור מספר חודשים, כשהתחלתי לקבל כסף ממקסיקו, מצרפת ומספרד, הכל השתנה. שלחתי לו זר פרחים ובאתי אליו. הוא זכר אותי ושמח מאד, ואמר לי שהיה בטוח שהכל יסתדר, אולם מעולם לא תאר לעצמו שזה יהיה כה מהר.

בערך בסוף ספטמבר 39, החלטנו, הגברים בינינו, (היינו, נדמה לי, 7 בחורים ו-5 בנות) ללכת להתנדב לצבא הבריטי. לא רצינו להתנדב לצבא הפולני שהתחיל להתארגן בצרפת, בגלל האנטישמיות ששרתה שם. הלכנו, אם כן, לקונסול הכללי הבריטי באנטוורפן, והוא בכבודו ובעצמו קיבל אותנו. אני הרציתי את הנאום שהכנתי מראש, שאנו סטודנטים מפולין, ורוצים להתנדב לצבא הבריטי. הוא שאל כל מיני שאלות ובסוף שאל "What is your race?", לא היתה זאת שאלה גזענית, אבל עניתי בגאווה, שאנו יהודים והאם זה משנה במשהו? הוא הבטיח לנו, שאין בכלל כל הבדל ושהוא יודיע לנו בנדון. ההודעה ממנו בוששה להגיע עד עצם היום הזה ואז החלטנו, שאם לא רוצים בנו לא נתנדב יותר.

עוד אפיזודה קטנה, אבל מענינת, נוגעת לגרמני, ועד היום אין אני מבין אותה. "בזמנים הטובים" כשגרתי עם חבר בדירת 3 חדרים, גר מעלינו זוג גרמנים, הוא היה סוכן יינות, אדם די נעים. אשתו היתה לעיתים קרובות, מכניסה לי עוגה ביום שישי בערב, והיתה תמיד שואלת אם כתבתי לאמא. היינו די בידידות,

למרות ההפרעות במסיבות אצלנו, שהם קיבלו ברוח טובה ובאמירה, "כמה טוב להיות צעירים". לימים, לאחר פרוץ המלחמה נותק הקשר, ואני גרתי בחדר עלוב, וברחתי בבוקר מוקדם, כדי לא להיפגש עם בעל הבית. אולם פעם אחת הגרמני מצא אותי, וסיפר לי, שאשתו לא נותנת לו מנוח, שחייבים להתעניין בגורלי. כך, נפגשתי איתו מספר פעמים והודיתו לו על ההתענינות ופעם לפני נסיעתי ארצה, ספרתי לו שקיבלתי ויזה לארץ ישראל, אולם קשה לי לצאת מבלגיה. ניסיתי לצאת דרך אנגליה, על ידי חצית התעלה, אולם בגלל אטימות לב של פקיד לא קיבלתי היתר יציאה מבלגיה ולא נסעתי באניה. היה לי גם נזק כספי ומאד הצטערתי על כך. רק בצהריים נפגשתי עם חברתי, שהחזיקה עתון ביד ובו הידיעה, שהאניה עלתה על מוקש וטבעה על 130 נוסעיה. דרך צרפת, היה עלי להתגייס לצבא הפולני שם, ואת זה לא רציתי. נשארה אפשרות לנסוע דרך איטליה, אולם לשם כך היה עלי לעבור דרך גרמניה, אבל הגרמנים לא הכירו בדרכונים פולנים. כשסיפרתי לו (שמו עדיין זכור לי Walter Kuhl), הוא אמר לי מיד, בוא ניגש לקונסוליה. נסענו במכונית שלו לקונסוליה הגרמנית באנטוורפן, הוא ביקש להתקבל אצל הקונסול הכללי, וזה אכן קיבל אותנו. גם הוא ציין, כידוע לך, אין אנו מכירים בדרכונים פולנים. מי שאולי יכול לעזור, זה השגריר בבריסל. ללא היסוס, הגרמני שלי אמר לקונסול, אנו נוסעים לבריסל (שעת נסיעה), תודיע על כך לשם טלפונית. כשהגענו לבריסל, השגרירות היתה סגורה לקבלת קהל, אבל אותנו הכניסו מיד והתקבלנו על ידי השגריר. גם הוא אמר את אותו הדבר, אלא ציין שהוא יכול להבריק לברלין, למשרד החוץ. הגרמני שלי הסכים, וכששאל השגריר אם הוא יכול להזכיר את שמו, גם לזה הסכים. אני נורא שמחתי, שפגשתי חבר שיש לו קשרים כה טובים. כעבור מספר ימים, הוא בא אלי די מבויש והודיע שהגיע סרוב ממשרד החוץ. בסוף החלטתי לנסוע דרך צרפת, למרות הסכנה של הצבא הפולני, ועל זה עוד אכתוב. כשבועיים לפני נסיעתי, בא שוטר עם הזמנה בשבילי להופיע בבולשת הבלגית. לא ידעתי מה הסיבה, מכל הצדדים כבר נשבו רוחות מלחמה. לבסוף הופעתי בשעה היעודה. קיבל אותי קצין במדים ושאל אותי אם אני מכיר אדם בשם Walter Kuhl. אמרתי, שכן ושוזה אדם טוב שמנסה לעזור. הקצין התחיל ממש לצעוק בהיסטריה, שהוא מתפלא, שיהודי מתבטא כך על ראש המודיעין הגרמני בבלגיה, שברח שעתים לפני המאסר. נדהמתי. לפתע פתאום, הבנתי עד כמה הייתי טיפש, איך לא הבנתי, שקונסול כללי לא מקבל ישר כל אחד, אפילו אם הוא גרמני. איך ששגריר גרמניה מקבל אותנו ומבקש רשות להזכיר את שמו. את כל זה לא סיפרתי לקצין הבלגי. פשוט התביישתי על התמימות שלי. מאידך אינני מבין, עד היום, למה הוא עשה זאת למעני. כראש המודיעין הגרמני בבלגיה חייב היה להיות תת-אלוף או אלוף ב.ס.ס. (החיל הנאמן להיטלר) למה הוא צריך היה להתעניין ביהודי וע"י כך לחשוף את עצמו. בסוף המלחמה, אולי היתה לכך סיבה, להכין אליבי. אבל בהתחלת המלחמה? כשהם צעדו מנצחון לנצחון? ניסיתי לחפש אותו לאחר המלחמה, הייתי אפילו מוכן להעיד לטובתו אולם לא הצלחתי לאתר אותו. הוא בוודאות, לא השתייך ל-"ו הצדיקים, למרות הסיוע שהגיש לי.

עוד מספר "פרטים" קטנים, לפני שאני עוזב את אירופה במלחמה בדרכי ארצה, בתוך המלחמה ב-1940. ראשית, אשרת הכניסה ארצה. היה זה בתקופת המנדט הבריטי ולמעשה היו קיימות שתי רשויות:

הקונסוליה הבריטית והמשרד הא"י, שהיה מטעם הסוכנות וההסתדרות הציונית. רשיון העליה שלי ניתן במסגרת האוניברסיטה העברית, כסטודנט מן המניין. אמנם משפחתי שילמה שכר לימוד לשנתיים מראש, אבל גם זה לא עזר. האוניברסיטה דרשה סכומים נוספים. מנהל מחלקת העליה בסוכנות היה השר (במדינת ישראל) משה שפירא, שהיה מגרודנה והכיר היטב את אבי. הוא מסר את רשיון העליה וניכה אותו מהמכסה של האוניברסיטה. הסרטיפיקט הגיע לבלגיה, למשרד הא"י. הם הזמינו אותי ודרשו ממני 100 לירות שטרלינג (בערך כ-5,000 סטרלינג של היום), אחרת לא ימסרו לי את הרשיון. ובאמת, שמעתי אז שמוחקים בעזרת נוזל מיוחד את השם הכתוב ומכניסים שם אחר. לא עזרו לי הטענות, שאין לי אפילו כסף להוצאות, והם בשלהם. בהמשך ירדו קצת במחיר. ברור היה, שיש אנשים רבים, שמוכנים לשלם סכומים גדולים, רק לקבל את האפשרות לצאת מאירופה. רק לאחר שאיימתי, שאפנה לקונסוליה ולבולשת הבלגית, מסרו לי את רשיון העליה המקורי, תוך הטחה כלפי, שאני עוכר ישראל שמוכן להלשין לגויים נגד יהודים. באשר למצבי הכספי, אמנם התחלתי לקבל כסף, אבל התחלקתי עם החברים שנשארו. ביום בהיר אחד, קיבלתי מכתב מדודתי הניה מטייס מהארץ, שנודע לה, שבאנטוורפן נמצא חבר נעורים שלה מהעיירה לונגה. שמו שמואל סורין, והיא כותבת אליו מכתב עם בקשה להיות לי לעזר. ואמנם כעבור יומיים מצאתי בתיבת הדואר מכתב כתוב עברית מליצית, שהתחיל במילים "לכבוד האברך הנאה והמצוין משה, נרו יאיר, תוך הזמנה לבקר במשרדו. הלכתי מיד אליו, וקבלני יהודי מבוגר. הוא חיבק ונישק אותי. הוא הכיר גם את אמי וגם את אבי. אח"כ נודעו לי כל הפרטים. הוא היה בן של קצב והיה מאוהב בדודה הניה, אבל היחוס לא תאם. בן של קצב ובן של הסוחר האמיד בעיירה. מרוב אכזבה עזב את העיירה, התגלגל עד פורטוגל, שם עבד כשוליה בחנות לתכשיטים. הוא נעשה עצמאי, עבר לאנטוורפן כסוחר גדול ביהלומים. הוא קיבלני בצורה יפה מאד, ונסענו אליו הביתה, להציגני בפני אשתו (לא היו להם ילדים). הוא לא הפסיק לחבק אותי, כאילו הייתי הדודה שלי בנעוריה. הוא הלווה לי 10 ליש"ט לכרטיס. הבטחתי, שבהזדמנות ראשונה אחזיר לו. שמעתי אח"כ שהוא הספיק לברוח לארצות הברית וגם שם עשה חייל בעסקיו. ב-1950 הוא הגיע ארצה. הלכתי עם אשתי לבקר אותו עם אשתו. שתינו תה, ואני הצעתי להחזיר לו את החוב. הוא התיישב וכחצי שעה, עשה חשבון מסובך של האינפלציה בלירה שטרלינג במשך 10 שנים, כולל ריבית וריבית דריבית. הגיע בסוף לחשבון של 170 לירות, שהיה נומינלית פי 17. מאד התפלאתי, על שאדם אמיד כזה, נכנס לחשבונות כה קטנוניים כתבתי שיק דחוי למספר ימים, שיהיה לי זמן לגייס את הכסף. עד היום אין אני מבין פשר התנהגות זו.

באנטוורפן, לאחר שזרקו אותי מהחדר מתחת לגג הרעפים, בגלל אי תשלום שכר הדירה, פגשתי בחור מגרודנה, שגם הוא ניתק מהבית. אמנם הוא הגיע לדוד עשיר בבריסל, אבל מסיבות מסוימות דרכיהם נפרדו. אני התחלתי לקבל כבר קצת כסף. החלטנו לקחת חדר ביחד בשכונה היהודית. חיינו די בסדר. לקראת נסיעתי, כשנשארו לי 100 דולרים בכיס, התחלקנו חצי בחצי. הלוויתי לו 50 דולרים, להחזרה בהזדמנות. במשך השנים, שמעתי, שהוא נשאר בחיים ושהוא נמצא בארצות הברית. אני לא שמעתי ממנו. ב-1983 (43 שנים לאחר הפרידה), אני מקבל טלפון מבית מלון תל-אביבי, והוא מציג עצמו ומספר שהואנמצא כאן עם

אשתו. הלכתי לבקר אותו, והסתבר שהוא הצליח לברוח עם אשתו לשוויץ. משם עברו ללוס-אנג'לס, שם יש לו חנות רהיטים. הוא זכר את החוב בן \$50, אבל אמרתי שאין טעם להחזיר עכשיו חוב מלפני למעלה מ-40 שנה. הוא עמד על כך (כשאשתו יצאה לשירותים) ודחף לי לכיס שטר של \$50. מאז לא שמעתי ממנו יותר. כנראה, שלא התקשר איתי כל השנים, בגלל החוב. אמנם לא הייתי לוקח אצלו יותר, אבל חוב מלפני 43 שנים להחזיר אתו נומינלית! לפחות יכול היה להציע יותר. נזכרתי אז בחוב שלי עם סורין לאחר 10 שנים.

ברצוני להזכיר חברה שלי מאותה תקופה, שעזרה לי הרבה מאד. היא היתה מורשה מבית מתבולל, שאפילו לא ידעה אידיש. בשבילי זאת היתה תגלית, שיהודי אינו מבין יידיש, היות ובגרודנה כל היהודים דיברו או לפחות הבינו יידיש. היה לה אח בהולנד, שהיה נשוי לנוצריה, וגם זה היה אז מוזר בעיני. מכל מקום התפתחה ביננו חברות, היא היתה מבשלת מזמן לזמן והיינו אז אוכלים ביחד. אח"כ הוא עברה לבריסל והתכתבנו מדי יום מכתב ולפעמים שניים ביום (המכתבים שמורים איתי עד היום ואין לי לב לזרוק אותם). כשחליתי עם האצבעות, או יותר נכון עם הציפורנים, היא טיפלה בי במסירות. לאחר 15 שנה, כשהייתי בפריס, הלכתי לחפש אותה, דרך חברים ומצאתי אותה, כשהיא נשואה לצרפתי. מדי פעם בפעם בזמן שהותי הייתי מבקר אותה, תוך העלאת זכרונות מהעבר הרחוק.

מעט על הקהילה היהודית בבלגיה. עם פרוץ המלחמה, הנהלת באוניברסיטה לא התייחסה באהדה רבה לסטודנטים הזרים ובמיוחד ליהודים. הם לא נתנו להיכנס לאוניברסיטה, לפני שנסדיר את ענין התשלום. היינו 12 סטודנטים יהודים מפולין, שלא חזרו לפולניה. הם בעצמם, יעצו לנו לפנות לקהילה היהודית ואמנם כך עשינו. היה זה משבר גדול מאד, להיהפך לפתע פתאום ל"שנוררים". להפתעתי הרבה, האווירה בזמן הפגישה היתה טובה מאד. קיבלו אותנו ממש בחיבה ובאהבה. אני הייתי ראש הדוברים, בגלל סיבה פשוטה מאד, רוב חברי לא דיבר יידיש טובה. ללא אומר ודברים סידרו באוניברסיטה את כל התשלומים, והזמינו אותנו למסעדה של הקהילה למען הפליטים היהודים מגרמניה. הקהילה היהודית באנטוורפן היתה עתיקה, עם בית כנסת ספרדי גדול אבל רוב היהודים הגיעו ברבע הראשון של המאה מפולין, ללא מקצוע וללא כסף. אנטוורפן מימים ימימה היה מרכז של תעשיית היהלומים. הבחורים היהודים למדו את המקצוע ולאחר מספר שנים חלק מהם נעשה עצמאי והם הקימו מפעלים גדולים, והתעשרו. עם עלות היטלר לשלטון, התחיל להגיע זרם של פליטים יהודים מגרמניה לבלגיה. בסך הכל הגיעו למעלה מ-20,000 איש. הקהילה היהודית התגייסה למענם, הקימו קרן לעזרה, סדרו בשבילים חדרי מגורים, מזון והסקה. מעל לכל הוקמה מסעדה שסיפקה מאות ארוחות ליום במחיר סמלי. המסעדה נוהלה על עיקרון של מימון הארוחות ע"י ציבור היהלומנים. כל אחד תרם מספר ארוחות ליום. נשות היהלומנים היו בין המגישות. כשהוזמנו למסעדה, השולחן שלנו ריכז מסביבו את הנשים המכובדות. איתנו דברו פולנית והיינו חלק מהם. הפליטים היהודים הגרמנים, עם כל טובות ההנאה שקיבלו מהקהילה היהודית, התנהגו בהתנשאות. הם היו האנשים התרבותיים, ממערב אירופה והפולנים היו היהודים המזרחיים 'Ostjuden'. חוץ מזה, הם היו לרוב מתבוללים ולא התענינו ביהדות. לכן, פנו אלינו, לסטודנטים היהודים, שניתן להם הרצאות על יהדות. ולפי דברי ראש הקהילה "כשיתפזרו בכל ארצות העולם,

שידעו משהו על יהדות". כפי שכבר ציינתי, גם החבורה הקטנה שלנו, לא היתה דוגמא טיפוסית ליהדות פולין. היו אלה משפחות שניסו להתבולל ושפת האם שלהם היתה פולנית, בעוד שאצלנו, שפת האם היתה או יידיש או פולנית. כך שנפלה עלי המשימה לתת הרצאות לפליטים היהודים, בגרמנית, על חסידות ומשיחיות יהודית. להרצאה הראשונה על החסידות, הופיעו גם נציגי הקהילה היהודית והג'וינט, כדי לחזק אותי. הייתי אז בן 19, וצריך הייתי להתכונן הן מבחינת החומר והן מבחינת השפה. אבל איכשהו התגברתי, וקיבלתי מחמאות, שלקחתי אותן ברצינות. זכורני, שלאחר שהתחלתי לקבל כסף, באתי לראשות הקהילה להחזיר את כרטיס המסעדה. ראש הקהילה היה יהודי מאד פיקח, והיה גם בעל מפעל גדול ליהלומים, אבל עסק רבות בצרכי ציבור, בהתנדבות. סיפרתי לו, שראיתי בבנק יהודי מהפליטים, שקיבל סעד, ופרט שיק של 800 ליש"ט, שהיה אז סכום נכבד ביותר. הוא חייך והסביר לי, שאני לא חייב להיות צדיק הדור ולהחזיר את הכרטיס לאחר שקיבלתי 5 ליש"ט, וביחס לפליט הסביר לי, שידוע להם שלמעלה מ-50% הם בעלי כסף ואמצעים, אבל היות ואין יודעים בדיוק מי הם, חייבים לתת לכולם. בחיוך סיפר לי, שבצעירותו נדד על פני ארצות הברית ודרום אפריקה ופגש ביהודים. בעסקים, אחד יוציא לשני את הנשמה. במצב חירום, אין כמו יהודים בעזרה הדדית. כשתתבגר תבין זאת. זקנתי, וגם אני נדדתי בעולם, וראיתי שהוא צדק.

פרק ג – ימים ראשונים בא"י

עם הגיעי ארצה, לא חיכה לי איש. בזמן מלחמה אי אפשר להודיע על תנועת אניות. זאת היתה אניה צרפתית שנסעו בה כ-400 טייסים צרפתים לביירות וקצת יהודים לארץ ישראל. היתה לנו הגנה טובה של אניות מלחמה (בגלל הטייסים) וכך הגענו בשלום. לובה אחותי חיכתה שבוע בחיפה, ולבסוף התייאשה וחזרה לירושלים. לא הרגשתי זר כי ידעתי עברית. ידעתי גם על "אגד", וכשיצאתי מהנמל שאלתי לתומי יהודי, איפה כאן אוטובוס אגד. הוא שאל אותי בגרמנית, אם אני מבין את השפה שלו. הוא הישראלי, ואני העולה החדש. הגעתי לתל-אביב לדודה שושנה, ולהפתעתי היא לא הכירה אותי. במשך שש השנים שהיא עזבה את פולין חל בי כנראה שינוי רציני. בערב התאספה כל המשפחה, והיום כשכמעט איש מהם לא נשאר, אני רואה איזו משפחה ענפה היתה פה. תקופה קצרה הייתי אצל דודה שושנה ודוד איסק. היתה להם דירת 2 חדרים, שמהם אחד היה מושכר לשכנה. דודה הניה הציעה שאעבור אליהם. היא הרגישה חייבת להורים שלי, שעזרו לה בגרודנה. לשכני החדשים התרגלתי מהר. פה הייתי עם עוד 2 בחורים: עמנואל ומתי מטיס. גם האחות ובעלה גרו איתם, אבל הדירה היתה של 3 חדרים. זאת היתה כבר דירה מרווחת מאד. המצב הכלכלי בארץ היה גרוע. המלחמה נמשכה, ובשורות איוב הגיעו מאירופה. גם מהמדבר הלובי-מצרי. למעשה עבודה ראשונה השיג לי חברי יהודה פרבר שהיה דוור בראשון-לציון. זאת היתה כבר עבודה קבועה ראויה לקנאה. לפני עסקתי בהעברת חבילות, או בלשון פשוט יותר, בסבלות. היה לי קצת קשה להסתגל בהתחלה, כי היחס למוביל החבילות לא היה טוב במיוחד. זכורני, שהמורה שלי היה עורך דין מורשה, שגם הוא עסק בהובלת חבילות, אולם הוא היה יותר מיוחס. לי היו אופניים רגילים עם 2 סלים מקדימה ומאחור. הוא היה בעל תלת אופנים והוביל סחורה של "עלית". הוא היה עו"ד מפורסם, ממשפחה מאד מפורסמת, וברור שהובלת החבילות לא היתה שיא חלומותיו. עם זאת, הוא לימד אותי, שיש להוציא את הטוב מכל מצב בחיים, ולמעשה בזה טמונה האינטליגנציה, כושר הסתגלות לתנאים. לקח לי זמן, עד שהתרגלתי לקחת "טיפים". בהתחלה ראיתי בזה פחיתות כבוד, אבל בסוף נהייתי מזה. המשבר בא אצלי, לאחר שהבאתי איזו חבילה, לדירה מאד יפה. עמדתי בפרוודור, והאמא ביקשה את בתה בצרפתית (שהניחה שילד החבילות אינו מבין אותה), שתשגיח עלי. כשהיא חזרה עם הקבלה החתומה, אמרתי לה בצרפתית הכי יפה שלי, שהיא תבדוק לכד, אם לא חסר דבר. סרבתי לקבל תשר, וברחתי, דמעות עמדו לי בעיניים. לזכותה של האשה אציין, שלמחרת באה למשרד לשאול עלי ולבקש סליחה על שפגעה בי. בין כה וכה, התשלום שקיבלתי היה נמוך. ואז בא חברי יהודה עם הצעה לעבודה זמנית בראשון לציון, לערוך מפקד האוכלוסיה היהודית.

היום זאת אולי עבודה רצינית, אבל אז היו בראשון לציון כ-300 משפחות ועוד קצת עולים חדשים מגרמניה. עבדתי מספר שבועות, בשל היות הרווח כה קטן (שילמו לכל טופס סכום נמוך ביותר), החלטתי להגדיל את אוכלוסית ראשון, ומילאתי טפסים בבית הקברות. אמנם לא החייתי מתים, אבל הוספתי אנשים חיים, לפחות על הנייר. כך הרווחתי עוד מספר גרושים, וגם הגדלתי את אוכלוסית ראשון לתפארת. בינתיים

הכרתי בראשון אנשים, וקיבלתי למכירה פקקים לבקבוקים. בתקופת המלחמה היה בארץ מחסור בכל, ובכל יום היו המחירים עולים. קניתי את הפקקים ויצאתי על פני חנויות היין ומכרתי ברווח רציני. תוך כמה חודשים היו לי כבר לקוחות טובים. הרווחתי יפה, אבל אז נגמרו הפקקים. בכסף שחסכתי עשיתי טיול על פני הארץ. נסעתי עם חברה במשך כ-3 שבועות. היות ודיברתי אנגלית, נסעתי בטרמפים עם מכוניות צבא אנגליות ואוסטרליות, ועברתי את הארץ לאורכה ולרוחבה, וגם גמרתי את כל הכסף. חזרתי לתל-אביב וקיבלתי עבודה במכבסה במחנה צבאי אוסטרלי. עבודתי היתה, סימון הכביסה המלוכלכת בדיו שלא יורד בכביסה. לא היתה זאת העבודה הכי אינטליגנטית, אבל התרגלתי גם לזה. הרווחתי כבר יותר, ובעיקר חסכתי את כל הכסף, כי קבלתי אוכל ולינה במחנה. אמנם החזקתי כבר חדר בתל-אביב, אולם הוא עלה בזול. קשרתי שם קשרים עם אנשי הצבא וגם עם הערבים שעבדו שם. התכתבתי משם עם חברי נחום בארצות הברית. המכתבים חייבים היו להיות כתובים אנגלית, כי הם עברו צנזורה של מפקד המחנה, רב סרן בצבא האוסטרלי. באחד המכתבים התלוננתי כנראה על הבנות היהודיות שאהבו לדבר אנגלית וחיפשו בחורים עם כסף. באחד הימים הוא קרא לי למשרד ואמר לי, הנה, אני מדבר אנגלית ויש לי כסף, איפה הבנות? כך התפתחה שיחה, והוא שאל אותי כמה שאלות, וכעבור זמן קצר הציע לי לעבוד בקנטינה, בשק"ם שלהם. לעבודה זו היו יתרונות גדולים, קודם כל המשכורת היתה כפולה. במכבסה, מעבידי היה קבלן יהודי ששילם מעט. כאן מעבידי היה הצבא האוסטרלי, והשכר היה גבוה יותר. בקנטינה העבודה היתה יותר טובה. בסך הכל מכרתי לחיילים, אולם בהשוואה לסימון כביסה מלוכלכת היה זה גן עדן. גם האוכל היה טוב יותר. בקיצור הייתי מאושר "מעלייתי בדרגה".

היינו כמה יהודים, אולם רוב העובדים היו ערבים מעזה והסביבה. היחס של האוסטרלים היה טוב, אולם סיפרו להם, לפני נסיעתם למזרח הקרוב, על הילידים (natives), שהם מדרגה נמוכה ויש להתיחס אליהם בהתאם. זה היה בחלקו נכון, ביחס לערבים שבאו מהכפרים. אולם כשהם נתקלו ביהודים שדיברו אנגלית די רהוטה וגם בעלי השכלה, זה הפליא אותם. הם היו בעצמם, בעלי השכלה די נמוכה, ורבים מהם שבאו מאזורים כפריים לא ידעו קרוא וכתוב. אחד כזה הכרתי והתידדתי איתו. הוא היה בא אלי ומספר לי על כמויות הבקר והעזים שהיו לו, וגם על ארוסתו. לאחר שרכשתי את אמונו, הביא לי מכתב ובקשני לקרוא לו אותו. כך התחילה ההתכתבות בין ארוסתו באוסטרליה, לביני, בשמו. לקראת חג המולד כתבתי לה גם איחולים לבביים ממני, לקראת החג והשנה החדשה. (היות והיא ידעה שהוא אינו יודע קרוא וכתוב). בתשובה, קיבלתי מכתב קצר מהכומר של הכפר, שהיה כותב את המכתבים בשביל ארוסתו. כך התפתחה תכתובת כפולה, בין הארוסה לאותו חייל ששמו היה Sandy ובין הכומר לביני. היו רק עוד כמה מכתבים כי בינתיים העבירו אותם למדבר המערבי. עוד מקרה מענין עם אותו Sandy. החיילים היו שותים המון בירה ומשתכרים לפעמים. והנה קרה מקרה, והוא היה בשמירה, השתכר והתחיל לקלל. כשרצו לעצור אותו, איים שיהרוג את מי שיתקרב אליו. הדבר גרם להתקהלות גדולה ולפתע באו לקרוא לי למפקד המחנה, שאותו הכרתי מקודם. הוא ידע, שאנחנו מיודדים ושאני כותב לו את המכתבים. הוא ביקשני, שאני אגש אליו ואקח ממנו את הרובה.

לי לא היה חשק לסכן את חיי. אמנם הכרתי אותו אבל פחדתי מאד. מאידך, ידעתי שאני צריך להיות על ה"הגובה" ולהראות להם שיהודים הם "גברים". המפקד צעק אליו מרחוק שימסור לי את הרובה, אחרת יצטרך לירות בו. אני הלכתי בלב כבד מאד, דיברתי אליו, והוא אמר לי לא להתקרב, שאני מסכן את חיי! בסוף הגעתי אליו, הוא חיבק אותי והתחיל לבכות. מפקד המחנה הבטיח שלא יעשה לו דבר. זמן קצר אחרי זה, הם הועברו למדבר המערבי.

עוד עבודה ששונה סיפור הייתה ברמת הגולן של היום. אז, בתקופת המנדט ובזמן מלחמת העולם השנייה, היה האיזור תחת שליטה בריטית. עם התקרבות צבאות גרמניה למצרים (בשנת 1942), ביצרו האנגלים את האזור ההררי, ובנו מקלטים תת-קרקעיים. התקבלתי כעוזר למקבל החומרים, וחיש מהר "עליתי" לדרגת מקבל חומר ראשי. תפקידי היה למדוד את הזיפוזף והחצץ שהגיעו במכוניות משא, ולפי המדידה, שלמו לקבלן. הקבלן הראשי היה ערבי קֶאֶי שהתגורר במקום, שהיום נמצא קבוץ עין גב. היה לו בית גדול, לבן עם משרתים רבים וגן עצום. הוא עצמו היה עשיר מאד, משכיל ובוגר אוניברסיטה בשווייץ. כשהוא היה בא לפסגת ההר, שם עבדנו, היה יושב איתי ומשוחח על ספרות ופילוסופיה, ובאמת היה תענוג לדבר איתו. עד שפעם התקוטטנו, בקשר לכמות הזיפוזף במכונית. הוא התכעס, שאני הקטן מעז לחלוק על דעתו, התפרץ בקללות ערביות ובלשון ערבית מהשוק (בדרך כלל דיברנו צרפתית או אנגלית). נדהמתי, ממש רציתי לבכות, איך שהאריסטוקרט הזה מדבר בלשון אחרון הפלחים. הוא בא אחר כך, לפייס אותי, אולם לי קשה היה להשלים עם שינוי האישיות. ואז הוא באמת אמר לי, שהצרה עם האירופים היא, כשהם רואים מישהו לבוש אירופית ומדבר שפה זרה, חושבים אותו לאירופי, וזאת טעות. עוד חוויה מעניינת שקשורה איתו, מתקשרת במעט למיסטיקה. כשעבדתי בחבילות, הזדמן לשם בחור דתי שהכיר אד חכמת קריאת כף היד. הוא ניתח את קווי היד למספר אנשים. כשהגיע אלי והסתכל בידי, הוריד אותה מיד ולא רצה לדבר. אני נבהלתי קצת ולהצתי עליו שיגיד לי את האמת, ושאני מסוגל לעמוד בזה. הוא הסביר לי, שיש לי קו חיים ארוך, אבל הוא נפסק באמצע והוא לא מבין למה. יכל להיות שיקרה לי משהו והוא מקווה שאצא מזה (הכוונה היתה להתחלת שנות ה-20 לחיי). התחלתי לפחד ממכוניות, ונזהרתי במשנה זהירות כשעברתי את הרחוב. כך נמשך העניין והפחד, מספר חודשים, עד ששכחתי מכל העניין והפסקתי לפחד בעוברי את הכביש. כשהייתי בראש ההר, בא פעם הקבלן לקחת אותי אליו הביתה. הוא הגיע באוטו משא עם חומר, ונסענו שנינו במכונית הריקה חזרה אליו הביתה לשיחה. את הנהג הושיב מאחורנית, ואנו ישבנו בתא הנוסעים. היתה ירידה חדה מאד, ולפתע הוא צעק "המעצורים אינם פועלים" אני אמרתי לו, נסה מעצור יד, אך גם זה לא פעל. הוא לא איבד את העשתונות, כיוון את המכונית ימינה לתוך צלע ההר, וצעק "לקפוץ", קפצתי ונפצעתי בראש וביד. המכונית עוד החזיקה מעמד על פי התהום, ואז התגלגלה למטה והתרסקה. במקום לארוחת ערב הגעתי לבית החולים הסקוטי בטבריה, שם שכבתי כמה ימים. הפציעות היו די שטחיות וחזרתי לעבודה, אבל רציתי לעזוב כבר. אז סיפרו, שבמטולה משלמים מחירים טובים. נסעתי לשם. היו מועמדים רבים והאיכרים היהודים השכירו את הרפת שלהם למגורים במחירים מופקעים. נשארתי ללא פרוטה, וממש לא היה לי מה לאכול.

פגשתי שם בחור שעבד איתי אצל האוסטרלים, ואני סידרתי לו אז עבודה טובה. הוא עמד על זה שילווח לי כסף לחזור לת"א. נפגשנו שנית כעבור כ-25 שנה ושנינו צחקנו לחוב הישן. ממטולה, עוד קפצתי למירון לל"ג בעומר שנת 42. ושם נפגשתי עם בת דודתי אסתר קופלוביץ ובעלה יחיאל, שהביאו את בנם אברהם (מסעד) בן ה-3 ל"ץ ל"קה". בנה שניאור היה כבר 6 חודשים בבטנה.

בתל-אביב השגתי דווקא תעסוקה לא רעה במטה האוסטרלים ששכנו ברחוב הירקון. היות והיה לי נסיון בכביסה, הייתי לוקח אצלם את הכביסה ומחזירה נקייה. גם סיפקתי להם כל מיני מצרכים למטבח (נוסף לאספקה הצבאית). זה היה לא רע, עד שבן דודי יצחק אלישברג הציע לי, בשם קבלן שעבד בסוריה, ושהיה חבר של אבי ז"ל, לעבור לעבוד שם. ההצעה קסמה לי, היות והמשכורת היתה נאה, העבודה משרדית, וכלכלה על חשבון המעביד. נוסף לזה רצייתי לראות ארץ נוספת, מאחר שידעתי ערבית וצרפתית, העבודה שם התאימה לי. נהייתי מאד מהשהיה שם. לא היו לי כל דאגות למעשה גם לא הוצאות. רוב הכסף הלך לאחותי לובה, שעליה רשמתי הכל, במקרה ואני נפרד מהחיים. חלק מהעבודה, שהיתה עבור הצבא הבריטי, היה לצאת ולבלות עם הקצינים הבריטים, שצריכים היו לאשר את טיב העבודה. כך היינו נוסעים לדמשק, שהיתה מרוחקת כ-20 ק"מ מהעיירה בה שכנתי, בהר הדרוזים. האוכלוסיה בכפרים הדרוזיים היתה לרוב דרוזית. השייך הגדול היה השייך עלי אכסלן, שהיה עוד ממפקדי המרד הדרוזי ב-1926 (נגד הצרפתים). היה לו בתוך ההרים מחסן נשק, שנדמה לי של"הגנה" בארץ לא היה כזה. היות והעובדים והעובדות אצל הקבלן שלנו היו ממוצא דרוזי, ואני ייצגתי את המשרד וגם דיברתי ערבית, הגעתי אליו למשא ומתן בקשר לשכר ותנאי העבודה. הוא היה בעיני אדם זקן, כבן 50, אבל מצאנו שפה משותפת. בסביבתו היה מלך, כולם השתחוו לפניו, וקיבלו את פקודותיו ללא ערעור. האנגלים רצו בהתחלה להשתלט על הרי הדרוזים. הם הוציאו איסור חמור להתהלך עם נשק, אולם שייך עלי לא התחשב בכך. הם עצרו פעם את בנו והובילו אותו תחת משמר לדמשק, אולם שייך עלי עם בחירי פרשיו השיגו אותם, הקיפו אותם במאות אנשים, והקולונל האנגלי, מתוך חוסר ברירה, לא נגע בהם, ושחרר את הבן. כנראה שהתקבלה גם הוראה מגבוה לא להמריד את הדרוזים. בעיירות הגדולות ישבו גם נוצרים, קתולים יונים ומספר יותר קטן של ארמנים, שרידי שואת הארמנים ממלחמת העולם הראשונה. הנוצרים הערבים, היו למעשה חוד החנית של הלאומניות הערבית, שהתחילה אז להתארגן. הנוער הנוצרי, היה הרבה יותר משכיל מהנוער המוסלמי, והם יצאו אז עם מושג האומה, שהוא למעשה הלאום הערבי. הייתי ביחסים טובים עם ה"אבונה", הכומר הנוצרי. הכנסייה ומגוריו שם היו ממול המשרד שלי, שם גם גרנו. בערבים, הייתי נכנס אליו ומשוחח איתו על ספרות צרפתית, על צרות ויהדות. הוא היה אדם משכיל מאד והיה מראשי הלאומיות הערבית, שלא השלימה עם הכבוש האנגלי. דרכו גם הכרתי כמה צעירים, שהתפרסמו אח"כ כנושאי דגל הלאומנות. הוא היה מושחת במקצת. הוא לא היה נשוי ומנהלות המשק שלו היו מתחלפות לעיתים קרובות למדי, ותמיד היו צעירות ונאות. היו שמועות, שהוא קשור גם עם הגרמנים. זאת היתה תקופה, שרוקל, המפקד הגרמני, עמד בשערי מצרים, וחשבו שהוא יכבוש את מצרים, ארץ ישראל ויגיע גם לסוריה.

זכורה לי מאותה תקופה, תקרית מענינת. בסביבה שלנו חנה צבא בריטי, חטיבת Cold Stream Guard, זה היה משמר המלך האנגלי, שקציניו השתייכו למשפחות המובחרות בבריטניה. ביום בהיר אחד, העיירה שלנו הוקפה ע"י החטיבה הזאת, אין יוצא ואין בא. המטה שלהם הוקם באוהל גדול על יד המשרד שלנו, והחיילים ביצעו חיפושים מבית לבית. היה יום גשם, והיות והקצינים עמדו באוהל על יד המשרד שלנו, הזמנתי אותם פנימה, לחדר האוכל שלנו, וכיבדנו אותם באוכל ובמשקאות. (היה לנו טבח ארמני שם). הם לא ספרו דבר על סיבת הפעולה, אבל כפי שמסר ינוק, הטבח הארמני שלנו, שידע הכל, נגנבה פקודת המבצע של החטיבה והחשוד לא היה אחר מהכומר. כל המבצע ארך יום אחד, את התוצאות לא אזכור, אבל התחלתי לקבל ביקורים מקצין המנהלה שלהם, רב סרן בדרגתו. אצלי במשרד היו משקאות חריפים וכיבוד. חוץ מזה היינו מנהלים שיחות די ארוכות. הוא עמד על זה, שנדבר צרפתית ולא אנגלית. באחד הימים, סיפר לי שקשה לו להידבר עם הערבים, הקבלנים לכביסה, והציע לי לבצע זאת. הסברתי לו, שאני עובד אצל קבלן ואינני יכול לבצע זאת. הוא הציע, שאצור קשר עם הערבי, אבל שאני אייצג את השותפות כלפיו. התקשרתי עם קבלן שלנו, ערבי. הוא לקח אולם, העמיד 30 כובסות, ההשקעה שלנו היתה לרכישת סבון ושכר עבודה ראשונה. החטיבה הזאת שהתה שם 3 חודשים, אני ניהלתי את ההתחשבות עם הצבא. גם הקבלן וגם אני יצאנו ברווח. הוא ברווח יותר גדול, אבל גם חלקי היה נכבד, שהספיק לי לעשות עסק בת"א ולחיות למעלה משנה, תוך בילויים רציניים. היו לי שם חוויות ובילויים מגוונים. אחד מהתפקידים שלי, היה להזמין את הקצינים האנגלים, שהיו ממונים על עבודתנו, לבילויים לדמשק. וזה חוץ מהשוחד הישיר שקיבלו מהקבלן. כך שהביקורים במועדוני לילה היו די תכופים. זכורני, שפגשנו פעם בדמשק חיילות מהארץ, בצבא הבריטי, ובילינו איתן ערב שלם.

היה לנו גם קשר עם היהודים בדמשק. היינו מבקרים בבית הכנסת והכרנו משפחות יהודיות רבות, שבאו אח"כ ארצה. אחת החוויות עם היהודים בבית הכנסת ראויה לציון, ומעידה משהו על הסולידריות היהודית. לקראת יום כיפור הוזמנתי ע"י ידיד, שהיה גם הגבאי לבוא לתפילת "כל נדרי". ידעתי שיש הבדל בצורת התפילה ובלחנים, אבל הייתי סקרן לדעת ולהכיר. בבואי לבית הכנסת, ראיתי חיילים פולנים מתגודדים בחצר. הסתבר שהיו אלה חיילים יהודים בצבא פולין, שהגיעו מרוסיה והיו כפופים לממשלת לונדון הפולנית, שהיתה תחת חסות אנגליה וארה"ב. זה היה ביום הכפורים בשנת 1942. לדבר עם יהודי דמשק הם לא יכלו. פשוט לא היתה שפה משותפת. החיילים הפולנים דיברו פולנית ויידיש ויהודי דמשק ערבית וצרפתית. היות ואני שלטתי בכל השפות האלה נהפכתי למתורגמן. בשלב מסוים קרא לי הרב וביקש למסור להם, שאם ברצונם להתפלל "כל נדרי" בלחן ובנוסח של יהודי פולין, הוא יתן להם לעשות זאת. ואמנם הגיע סמל יהודי שהיה לו קול בריטון עמוק והוא התפלל "כל נדרי", עם הלחן המפורסם. רוב החיילים בכך, וגם לי היו דמעות בעיניים. היו אלה זמני מלחמת העולם השנייה, כשהגרמנים היו בשערי מוסקבה וסטלינגרד. היתה זאת חוויה בלתי רגילה, שעד היום 56 שנים לאחר האירוע, המעמד עוד חי בפני. מה שהערכת הכי הרבה זו העובדה, שהרב נתן לפולנים להתפלל ראשונים, ועיכב את תפילת יהודי דמשק, עד שאלה יגמרו. גם בשבילם,

הלחן והתפילה היו מוזרים, ולהיפך. מה שעוד מענין לציין, שלמחרת עם תום הצום, חולקו החיילים לבתי יהודים לארוחה שלאחר הצום. גם אני הייתי אצל הגבאי עם עוד 2 חיילים פולנים. אמנם לדבר לא יכלו ביניהם, גם המאכלים היו שונים ומשונים בשבילנו, אבל הורגשה אוירה חמה וידידותית. טיילתי הרבה בסוריה ובלבנון. עם עוד חבר, שכרנו מונית ונסענו בסוריה לארכה ולרחבה וגם בלבנון. היום כשאני קורא על הפגזות בלבנון, וההפצצות של חיל האוויר שלנו, אני זוכר את המקומות היפים האלה, שאולי עוד פעם אראה אותם בזמני שלום.

באחת הנסיעות לביירות, הזדמנתי עם חברי למועדון לילה מפואר, שהיה גם חצי בית בושת. רקדנתי אחת מצאה חן בעיני, ישבתי איתה ושוחחתי, ואז חברי הפציר בי, שאווטר לו, ושהיא תבלה איתו. הוא התווכח איתי, שאני נשאר עדיין בביירות והוא חוזר בבוקר ארצה לחופשה של שבוע. לא היה לי חשק רב, אבל לבסוף ויתרתי לו, והוא בילה איתה בלילה. כעבור שבוע, הוא חזר לעבודה ומהר מאד הסתבר שהוא קיבל "מתנה" מהרקדנית, מחלת מין. נסעתי איתו מספר פעמים לרופא צרפתי, ושמשתי מתרגם. כעבור שבועיים הגיעה גם אשתו. הסתבר שהוא הדביק גם אותה ונוסף לכך היתה לו חברה נשואה, שגם לה השאיר מתנה. לאחר שחזרנו ארצה, אשתו סילקה אותו מהבית, הוא הלך ולא חזר, אך מצא לו אחרת. גם אני הסתבכתי קצת עם אשת חבר בעבודה, שנסענו יחד לטיולים, אבל נשארנו ידידים עד ששניהם נפטרו. עוד פרט אחד, די פיקנטי, קשור בחזרתי ארצה. כשנגמרו העבודות של הקבלן, היה עלינו לחזור ארצה. ויזות לא היה לנו בדרכונים. בתחנת הגבול, היו שמים שתי לירות (שקלים) והיו מקבלים את הדרכון חזרה ללא הכסף, אבל המעבר התאפשר. גם בנסיעה חזרה לחופש לא היו בעיות, היות והקבלן שילם גם לאנשי המכס בלבנון וגם במטולה. היינו 4 אנשים, כשחזרנו עם סיום העבודה, ובתחנת הגבול לקחו לנו את הדרכונים בצד הלבנוני, ולא החזירו לנו אותם. גם במטולה אמרו לנו שאנו עצורים ושלחו אותנו לבית מלון. הסתבר שהקבלן שלנו לא שילם להם שוחד ואנחנו היינו בני ערובה. עצרו לנו גם את המזוודות. ממטולה לא יכולנו לזוז, כי לא היו לנו מסמכים. אני פחדתי יותר, היות ולי היה במעיל סכום כסף ניכר, מהמכבסה שלי, שהזכרתי קודם. כך כשהיינו במטולה 5 ימים בלי אפשרות לזוז לא היו לנו אפילו כלי גילוח, אך אכלנו על חשבון הקבלן. גם המפקד האנגלי היה בא לבדוק אם אנחנו שם. בסוף שילם להם הקבלן וכשהתרעמנו שזה לקח זמן רב כל כך, הסתבר, שמנהל המכס הלבנוני ומנהל המכס הארץ-ישראלי (ערבי גם כן), לא יכלו להסתדר ביניהם למי מגיע אחוז גדול יותר מהשוחד, כך שאנו המסכנים רבצנו ללא מעשה במלון במטולה.

כך חזרתי לחדר שלי ברחוב העליה 4, שהחזקתי אותו כל הזמן ושילמתי שכר דירה. בשל המלחמה, הופסקה גם בניה לצרכים אזרחיים, כך שהתהווה מחסור בחדרים ובדירות. אז הופיעו החוקים להגנת הדייר ותשלום דמי מפתח. כך, שחדר היה יקר המציאות וביחוד במרכז. הרחוב הראשי היה אז רחוב אלנבי, וגרתי בסמוך אליו. חזרתי לחדרי לאחר העדרות ממושכת ולאחר שמזמן לזמן, התגוררו בחדר חברים / חברות של אחותי. בעלי הבית היו מאד הוגנים והרשו זאת מבלי לקחת כל תשלום. מישהו השאיר כר או סדין, שנשאר כבר ממילא אצלי. התחלתי להתארגן. היה לי כסף שהרווחתי מהמכבסה. נוסף לזה היה לי גם "אוצר" שלם

אצל אחותי, כי המשכורת שלי שולמה בארץ. בסוריה לא היה לי צורך כמעט בכסף היות וכל הוצאות המחיה היו על הקבלן. רכשתי רהיטים, משום שחוץ מספה משומשת לא היה לי דבר בחדר. מהכסף שנשאר אצל אחותי הצלתי רק חלק קטן. היא הלוותה לבת דודה סכום לרכישת פרות בתשלומים ל-3 שנים (ללא הצמדה או ריבית) וזה בזמן של אינפלציה רצינית. אבל היה לי סכום רציני מהמכבסה, וסכום מסוים שנשאר אצל אחותי. בהתחלה החלטתי לבלות. קודם כל נסעתי לפנסיון ברמת גן, ושם ביליתי ביחד עם חברי, שאשתו זרקה אותו מהבית. כבר אז היה ברמת גן מועדון לילה, ואנו הלכנו לשם מדי ערב. לאחר ההבראה התחלתי לצאת כמעט מדי ערב לריקודים בקפה "פילץ" עם ארוחת ערב. בזבזתי די הרבה כסף, אבל תמיד התנחמתי שכסף אולי יהיה לי עוד, אבל לעולם לא אהיה בן 23. היה לי אז חבר ברחוב נס ציונה, שעל יד אזור הבילויים ברחוב הירקון – אלנבי, והייתי נכנס אליו לישון לעיתים קרובות, כשהתעצלתי ללכת לחדרי בכיכר המושבות. הוא היה בחור מעיירה על יד גרודנה, והצליח פה בעסקים. מעליו, בקומה ב' גר יהודי רומני שהתפרסם אחר כך בתור ה"דון ז'ואן" הגדול בתל אביב. שמו היה פוקה הירש. היה אדם מענין מאד. גבר נאה, משכיל מאד וגם אדם אמיד ורווק. לעיתים קרובות, כשהזרתי לפנות בבוקר, הוא היה יושב במרפסת ביתו עם גברת ואוכל ארוחת בוקר והיה מזמין אותי להצטרף. הוא הקפיד לדבר איתי צרפתית. הוא גם נתן לי תמיד עצות בקשר לנשים וכבר אז היה ציני ביותר. לימים, כעבור עשרות שנים, כשהיינו יוצאים למועדון לילה היינו רואים אותו יושב תמיד בחברת בחורה בת 20-25. הוא מת בגיל 70 ועל ידו בחורה צעירה שהתגוררה איתו.

לאחר מספר חודשים, החלטתי שיש לעשות משהו. בעזרת מודעה בעתון הגעתי לשותפות במחסן עצים עם יהודי מאוסטריה, מפליטי היטלר. אני מימנתי והשקעתי סכום מסוים והוא היה איש המקצוע. שמו היה לאופולד ויס. הוא היה בן 65, והיה בעל מנסרה גדולה בלינץ, אוסטריה, עיר הולדתו של היטלר. הוא ומשפחתו, באו ארצה חסרי כל וללא שפה. הוא היה אדם משכיל, וממנו למדתי הרבה בקשר לחיים ולמסחר. כדי לעשות רושם, אמרתי שאני בן 27. הוא היה אדם הגון, אבל בהתחלה לא הספיק הכסף ל-2 משכורות. היתה לו אשה ובן מבוגר שגר איתו, ושילמתי לו משכורת למחיה ואני התפרנסתי, מהכסף שעוד נשאר לי. בסופו של דבר מכרתי את המחסן, לפני נסיעתי לפֶרֶס. וייס חזר לאוסטריה והספיק לקבל שם את רכושו.

עוד פרט היסטורי קטן. בשנת 1943, הגיע לישראל הצבא הפולני של גנרל אנדרס, שיצא מרוסיה, והיה תחת חסות בריטניה. אני פגשתי אותם עוד בדמשק, ובהם מספר יהודים. לאחד מהם נתתי את כתובתי והזמנתיו לבקר. היה גם ביניהם יהודי מגרודנה, הרבה יותר מבוגר ממני, שפגשתי אצל חבר שלו ששה סלוצקי מגרודנה. בארץ, הסוכנות היהודית עשתה תעמולה בין היהודים, אנשי הצבא הפולני, לערוק מהצבא ולהישאר בארץ. רבים עשו זאת. גם מנחם בגין, לימים ראש ממשלת ישראל, הגיע ארצה עם הצבא הזה. ביום בהיר אחד, בא היהודי שפגשתי בדמשק, עם עוד חבר לחדר שלי. קיבלתי את זה בתור ביקור נימוסים, אולם הסתבר לי, כעבור חצי שעה, שהם ערקו מהצבא (שעמד לעזוב את הארץ) ואין להם לאן ללכת. הם מתכוונים להישאר אצלי עד שימצאו מקום. לא יכולתי לסרב, והסכמתי. באותו ערב, נפתחה הדלת והגיע החייל הגרודנאי, וכפי שאומרים הסקוטים, במקום מתנה הביא חבר. גם הוא דיווח לי, שהוא והחבר רוצים ללון

לילה אצלי. וכך נשארו ארבעת האורחים אצלי כמעט שבוע. יש לציין שהארגון בצד היהודי היה מעולה. ישבנו כמעט כל הלילה מבלי לישון, ונוסף לפחד, שמשטרה צבאית יכולה לעצור אותם, היה גם הפחד מהמעשה עצמו, להיות עריק, ולכל אחד היתה תגובה שונה. למחרת בבוקר פניתי להסתדרות, ששמשה כממשלה לכל דבר, וקיבלתי 4 תעודות זהות רשמיות, חתומות על ידי המושל הבריטי, (מזויפות כמובן) וחצי לירה לכל אחד, ומקום למחבוא באחד הקיבוצים או המושבים. ארגנתי גם בגדים אזרחיים בשבילם, והם ממש פחדו לצאת מהבית. את הגרודנאי העברתי למושב, למשפחה של גרודנאים, ולימים הוא חזר אלי, וגר אח"כ אצל סשה סלוצקי. הוא רק ביקש אותי למצוא לו קרובי משפחה בסידני (אוסטרליה). לא היתה שום כתובת להעזר בה. כתבתי לקהילה היהודית בסידני וביקשתי עזרתם. כעבור חודש הם כתבו לו, והתפתחה חליפת מכתבים. הוא בא אלי פעם, וספר שהגיע עברו כסף לבנק כ-200 לירות (סכום מאד נכבד בימים ההם), אבל הוא לא ידע עברית. נגשתי איתו לבנק והסתבר שהסכום שקיבל היה אלפיים לירות (בסכום זה אפשר היה לקנות בית 3 קומות בת"א). הסתבר שקרובי משפחתי, היו מגדולי יצרני הטקסטיל בסידני. כעבור כמה חודשים הוא נסע אליהם. כעבור למעלה מ-20 שנה שהיתי במלבורן, ולפתע אני מקבל טלפון עם טענות, איך זה שנפגשתי עם גרודנאים ואותו לא ביקרתי. הוא בא לקחת אותי לארוחת צהריים לביתו. היתה לו אשה נחמדה עם בית נחמד. נזכרנו בלילה הארוך בחזרי והתלאות אח"כ. מכולם, נדמה לי שאף אחד לא נשאר בארץ. כשנגמרה המלחמה היגרו לקנדה, ארה"ב ופולין. תיארתי את הקורות אותם, בקצרה, אבל הייתי עסוק איתם מספר חודשים עד שהגיעו לשווי משקל פנימי.

ברצוני להזכיר עוד אפיזודה מהתקופה ההיא, שיכלה להיגמר בצורה לא טובה, פשוט מחוסר ידיעה. אני הגעתי ארצה ב-1940, לאחר סיום המאורעות עם הערבים, שנגמרו עם פרוץ המלחמה ב-1939. אלה שבאו לפני נזהרו עדיין מיחס קרוב מדי בזכרם את ההתנפלויות במשך 3 שנים אחרונות. אני לא הכרתי את כל זה. כשעבדתי במחנות האוסטרלים התארחתי אצל ערבים בעזה, בכפרים שעל יד אשקלון. האירוח שלהם היה יפה ולא פחדתי מהם. באותה עת נפגשתי לעתים קרובות עם חברה, ובילינו יפה. הצעתי לה פעם לנסוע ליריחו ולמנזרים מסביב. מירושלים נסענו בשרות ליריחו, טפסנו למנזר על ראש ההר, ולפנות ערב ירדנו ליריחו לבית קפה. הנוף על ההר הזה היה משגע וראו יפה את ים המלח. גם הנזירים היננים קיבלו אותנו יפה, ושאלו אם באמת ישנה מלחמה. (זה היה ארבע שנים לאחר שפרצה מלחמת העולם השנייה). כשישבנו בקפה ואכלנו, הרגשתי שכולם מסתכלים בחברתי עם מבטים חדים. כשיצאנו, לא ראיתי מסביבי אף יהודי. לפתע ניגש אלינו שוטר בריטי ושאל אותנו מה אנחנו עושים פה. הסברתי לו, שהיינו במנזר, ואנו בטיול די מוצלח. הוא הסתכל עלי כעל מטורף ושאל אותי אם מודע לסכנה בה אנו שרויים. לפתע פתאום הבנתי שהוא צודק. הוא לא עזב אותנו, הביא אותנו ל"שרות" לירושלים, וחיכה עד שהמונית זזה. כשהגענו לירושלים היה כבר לילה ורק אז נודע לנו באיזו סכנה היינו. מי שסיפרנו לו, אמר לנו ללכת לבית הכנסת ולברך את ברכת הגומל. עם קצת מזל נשארו גם זכרונות יפים מיריחו. התקופה של כ-15 חודשים בין חזרתי מסוריה ועד לנסיעתי לפרס היתה בשבילי תקופה די מאושרת של חוויות, בילויים, אהבות נעורים. כאילו שרציתי להכניס לתוכי את

כל הדברים הטובים האפשריים. ביליתי לרוב עם נשים מבוגרות ממני ותמיד הצהרתי על שגילי בוגר בכמה שנים. כסף היה לי, בעסקים היה לי שותף, דבר שאיפשר לי לקחת חופשות, היות ואני הייתי הממן, כך שבאמת מאד נהניתי. יש כאן גם אירוניה של הגורל. היו אלה השנים 1943-44, שנות שיא בהשמדת יהודים, בהם גם הורי ומשפחתי. עד היום הנני מזדעזע לפעמים, כשאני חושב שבזמן שממש השתוללתי, הובלו הורי לכבשן.

פרק ז - פרס

כששמעתי, שנוסעים לפרס, לא רציתי לנסוע. התקרבותי כבר לשנתי ה-24. חשבתי שצריכים להתיישב במקום אחד ואולי להתחתן. במחשבה שניה החלטתי, שלנסוע אפשר רק כשאין האדם נשוי. לא ידעתי עדיין שבתור אדם נשוי אהיה יותר במסעות מאשר כרווק. את העבודה בפרס ארגנה "סולל ובונה", שהיתה אז החברה הגדולה בארץ בבעלות ההסתדרות. עברתי בחינות באנגלית ובהנהלת חשבונות. שוב פעם מסרתי את הכתובת להעברת המשכורת בארץ לאחותי לובה. ושוב פעם ארזתי מזוודה, מוכן לנסיעה. בזמנים ההם ארצות ערב היו פתוחות ליהודים וגם היה אוטובוס ישיר מירושלים לבגדאד. האוטובוסים היו מפוארים עם שירותים, הכיסאות כמו באווירונים שאפשרו גם לישון. עשו לנו הפסקה בירדן ליומיים וזה לשם תיירות. נסענו לפְּטֶרָה (1944) עם ליווי צבאי, לא מטעמי בטחון שנגקטים היום בירדן, אלא פשוט כהגנה נגד שודדים שהיו בדרכים. גם בדרך בין ירדן לעיראק נסענו דרך המדבר, עם החום ביום והכפור בלילה. כל כמה קילומטרים היו משמרות של הלגיון הערבי, בפיקוד בריטי. ששמרו על קו הנפט שעבר מעיראק דרך ירדן עד לבתי הזיקוק בחיפה. כשהגענו לבגדאד שיכנו אותנו במלון 5 כוכבים. זה עשה עלינו רושם, כאילו שבאנו מהכפר. פה לא היו כבר הסכנות, כי המלון היה על חשבון החברה הבריטית, שעבורה נועדנו לעבוד, ולא ע"ח סולל בונה. מתוך סיבות שונות נשארנו בבגדאד כ-10 ימים. היה שם משרד גדול של סולל בונה, שבנתה עבור הצבא הבריטי. שם פגשתי גם חבר מההגנה, שעסק כבר אז, בעליית יהודים מבגדאד לישראל. גם מנהל המשרד, שהיה מהנדס עסק הרבה בהברחת יהודים. מי שעזר הרבה היה מוסטפּה פּראַנְזִי, מנהיג הכורדים שכבר אז נלחמו נגד האנגלים. היו לכולם תלונות נגד הנוער היהודי בבגדאד, שלא היו מוכן לעזור, בשל הסכנה. היום, כשכולם קושרים לעצמם זרי תהילה על העבודה במחתרת, ביחוד יוצאי עירק, נזכר אני באותה תקופה ששהיתי בבגדאד, וגם אח"כ, כשנסעתי בשליחות החברה לקירקוק. הטילו עלי מספר משימות מטעם ההגנה, הנוער מבבל לא היה שם כדי לעזור. עסקו בזה כמעט רק היהודים מפולין. בסופו של דבר הגענו לעבדן, עיר הנפט הפרסית, שבה שכנה החברה Anglo Joranian Oil Co. שהיתה בשליטה בריטית. לפני שאני עובר לפרק של שהייתי בפרס, אספר על פגישה פיקנטית בבגדאד שקשורה לגרודנה, עיר הולדתי. בתור ילד, שמעתי מאמא שהיתה לה חברה, שלמדה רפואה ונסעה לבגדאד. שכחתי את כל הענין, אולם באחד הימים בבגדאד נזכרתי בפרט הזה. חוץ משמה, לא ידעתי דבר. השם שלה היה טוקר, אבל תארתי לעצמי, שמאז היא לבטח התחתנה. מכל מקום חיפשתי בספר הטלפונים, ומצאתי אחת ד"ר טוקר. צלצלתי ודיברתי אנגלית כשהיא הזדהתה, שאלתי אם היא מגרודנה. הרגשתי שהיא מאד מתוחה וכל הזמן שואלת מי המדבר. הסברתי לה, שאותי אין היא מכירה, ושאני הבן של חיה, חברתה (שם המשפחה של אמא ציינתי כקוסובסקי, מלפני הנשואים). היא מאד התרגשה - והזמינה אותי לצהריים למחרת. זה היה חודש יולי, והחום בבגדאד הוא ללא נשוא. בכל זאת לבשתי חליפה, בתקווה שייבקשו ממני להוריד את העניבה והמעיל, אבל זה לא קרה. כל יתר הנוכחים לכבודי (היו לרוב רופאים יהודים גרמנים, שעבדו איתה בבית החולים) לבשו חליפות. היא הסתכלה

עלי כל הזמן. היא הכירה את אמי כשהיתה בגילי. הסתבר, שגם בעלה היה מגרודנה, אולם היה נשוי לאחרת, שהיתה במוסד לחולי נפש, ולא יכול היה לקבל גט. לכן כנראה לא התחתנו באופן רשמי, ונסעו רחוק עד לבגדאד, ששם איש לא הכיר אותם, עד שבאתי אני. המענין ביותר, שלאחר הארוחה נכנסתי למטבח להודות לטבח ולהשאיר תשר. הוא היה הודי ואמר לי, שמאד רצה להכיר אותי, היות והוא עובד אצלה 15 שנה וזאת היתה הפעם הראשונה שהיא נכנסה למטבח והכינה לבד ארוחה. ובאמת היה זה אוכל יהודי טיפוסי.

כשאני מסתכל היום אחורה, הרי פָּרס היתה בשבילי שיא מסוים, בהתפתחות, במילוי תפקידים ובסיפוק כללי. בדרך כלל באו לשם אנשים, שברחו מהארץ, אם מחובות, אם מאשה ואם מהמטרה הבריטית. אני הייתי בין הרווקים, שבאו סתם לראות ארץ חדשה, לחוות חוויות וגם להרוויח כסף. נוסף לעבודה מלאתי גם תפקידים ציבוריים: (א) מזכיר מועצת הפועלים (היינו 800 איש) (ב) מנהל מחלקת תרבות (ג) עורך עתון מקומי בעברית (ד) סופר "דבר" (ה) חבר "משפט חברים" (שופט בעניני תלונות בין החברים) (ו) איש קשר עם האמריקאים, האנגלים וגם עם פרסים. ביחד עם חבר מיוצאי גרמניה, מקס בְּנֵט שמו (הוא התאבד בכלא מצרי בעקבות פרשת לבון והיה רב סרן במודיעין), החלטנו שאם אנחנו בפרס, אנחנו חייבים להכיר את השפה. ואמנם למדנו קרוא וכתוב בפרסית. לי זה הלך יותר קל, כמו לכל יוצאי מזרח אירופה. הוא כיוצא גרמניה התקשה מאד בלימוד השפה. (היום אני זוכר מילים בודדות בלבד). בזמנו הוזמנו לבתים פרסיים, והם העריכו מאד את ידיעותנו בשפתם. בסך הכל הייתי מאד עסוק ועבדתי לפעמים 15-18 שעות ביום, בכדי למלא את כל תפקידי. בסוף התפטרתי מחלק מהם, היות ולא הייתי מסוגל לעמוד בזה. העבודה שלי היתה במחלקת תמחיר. זאת היתה מחלקה חדשה Cost department, שעבדו בה לרוב אנגלים. היינו שם רק 2 יהודים. השני היה מאירסון, בעלה לשעבר של גולדה מאיר. זה היה הוא שהתגרש ממנה ומעולם לא ראיתי שנאה כזאת לאשה. הוא סרב לקבל מתנות ממנה ששלחה ע"י מנהלי סולל בונה. תקופה מסוימת לימדתי אותו צרפתית, והופתעתי לראות על מכתבתו ערמת מכתבים. ביקשתי ממנו להביא לי קפה, ואז ראיתי שכל המכתבים היו מגולדה, סגורים, שאפילו לא פתח אותם. הוא מעולם לא דיבר עליה וסרב להגיב. העבודה היתה מענינת ועבדנו מספר קטן של שעות. בקיץ התחלנו ב-5 בבוקר וב-9:00 היה סיום העבודה. החום הגיע ל-50⁰-45 (לא היה צל) והרטיבות 100%. היו כל מיני אמצעי קירור (טרם הומצא המיזוג), שתינו מים עם 1/3 כוס מלח, בכדי לשמור על המינרלים בגוף, אבל התרגלנו לתנאים. אחרי הכל הייתי בן 24. השכן שלי לחדר היה וולף, יהודי בן 45 יוצא גרמניה, יָקָה טיפוסי. הוא התיחס אלי כאבא, היה מסדר לי את הארון, מתקן לי גרביים ומוסר כביסה עבורי. הוא קבל את אי-הסדר שלי בחיוך. במסגרת הביקורים במועדון אנגלי, קשרתי קשרי תרבות איתם. ערכנו אצלנו קונצרטים למוסיקה קלאסית מעל גבי תקליטים, והיה בא קהל רב, במיוחד יוצאי גרמניה. בדרך זו הזמינו אותי מספר פעמים לטיולים. בהתחלה שיתפתי גם ישראלים נוספים, אולם עקב התנהגות לא מכובדת של מספר גדול של חברינו, האנגלים הפסיקו את קבלתם במועדון שלהם וגם בכל מיני פעולות תרבות ורווחה. אותי המשיכו להזמין, וכך זכיתי להיות בכמה טיולים באניית החברה. במפרץ הפרסי, עיראק, דובאי, ועוד כל מיני כפרים קטנים, שהיום נמצאים בשטח כוויית, ומקומות נוספים מפיקי נפט גדולים.

התארחנו גם בבתי הבראה של החברה. הכל היה ללא תשלום. היות גם משקאות ובירה היו ללא תשלום, רק ויסקי היה חייב בתשלום. לא במזומן, אלא בחתימה על חשבון. הייתי שם 18 חודש ומעולם לא הגיע חיוב למשכורת שלי.

מספר מילים על "סולל בונה", שהיתה למעשה מתווך לכח אדם. סולל בונה היתה אז, ספינת הדגל של ההסתדרות, שהיתה למעשה הממשלה של היישוב העברי. סולל בונה ניכתה לנו מהמשכורת גם עבור קופת חולים בטענה, שיש לנו שרות רפואי בפרס. רק אח"כ נודע לי שאת השרות הרפואי נותנת החברה האנגלית, כחלק מתנאי העבודה. נוסף לזה נודע לנו, שסולל בונה ניכתה לנו עמלת תווך 10 לירות לחודש, שהיו אז 30% מהשכר. אז אם מדברים היום על שחיתות, אין לשכוח שהיא לא הומצאה היום. נדמה לי, שהיום ההסתדרות לא היתה מרשה לעצמה שוד כזה של העובדים.

עם הפרסים שנפגשנו פיתחנו יחסי ידידות. היו אלה אנשים שעבדו כ-Senior Staff. לא היו אלה רק פקידים בכירים בעלי השכלה גבוהה, ממשפחות מיוחסות. לנו, המיוחסים, היו אוטובוסים מיוחדים עם מושבים נוחים. זכורני, לאחר הגעתי (אני בתור לבן קיבלתי ישר תעודה של "מיוחסים"), נכנסתי לאוטובוס של Senior Staff עם חבר הודי. הוא, למרות היותו בעל השכלה גבוהה, לא היה מיוחס ולא הורשה לעלות לאוטובוס. בתור מחאה ירדתי גם אני. כעבור יום נקראתי למנהל הסגל, והוסבר לי שלא נהגתי כהלכה, ועלי להתאים את עצמי לתנאים הקיימים במקום. קשה לתאר את התנאים של הלא המיוחסים. הפועלים היו ישנים ברחובות, שותים מתעלות מלוכלכות, והדבר הטוב היחיד שהיה להם היה חשיש, שהיה חופשי ובזול. מבין הפרסים התידדתי עם אחד, שלמד באוניברסיטה בצרפת. זאת היתה משפחה מיוחדת. האבא החליט לשחרר את ה"נשמות", זה היה כינוי לעבדים, שהיו אז קיימים עדיין. הם נלחמו גם לתנאים אנושיים עבור הפועלים, שהיו מביאים אותם בהבטחות סרק לתנאים טובים ממרחק של 1,000 ק"מ, ומעבידים אותם תמורת פרוטות. אחיו הגדול נסע למקום, שמשם הביאו את הפועלים. הוא לבש שק יוטה (לא היו להם בגדים), ונרשם כפועל בחברה. גם אותו הובילו ברכבת ובמכוניות עד לעֶבְדָן, ושם זרקו אותו לרחוב. הוא דרש שיקיימו את ההבטחות, הכל כפועל עני, ואז האנגלי בעט בו. הוא הוציא אקדח הוריד, גם את השקים מגופו, ומתחתם היה לבוש חליפה לבנה. אז פנה באנגלית אוקספורדית והציג את עצמו. מאז הפסיקו האנגלים לייבא פועלים בתנאים נחותים. בשנות השמונים הזדמנתי ללונדון, שם נפגשתי עם פרסים גולים. שם נודע לי שהחבר הפרסי שלי היה לשר הנפט וממונה על החברה המולאמת, שבה עבדנו שנינו.

היו גם יהודים במקום. לרוב יוצאי עיראק, בעבדן ובבצרה. החלטנו להנחיל להם חינוך ציוני ועברי. ניתנו שעורים בעברית, אולם לרוב באו עניי הקהילה, ואלה היו עניים מרודים, כך שנאלצנו לקנות לתלמידים שלנו מחברות ועפרונות. אבל לא היה זה לשווא. במשך הזמן ההורים נעשו לציונים, וחלק מהם פגשתי אח"כ בארץ. גם עם הקהילה היהודית הממוסדת היה לנו קשר. היו אלה לרוב יהודים מאד אמידים, שעסקו לרוב במסחר בשטיחים, וגם בעלי מטעים של תמרים. היה שם יהודי שהיה לו מטע תמרים על גדות השאט-איל-עראב (מפגש הפרת והחזקל), ואנו החלטנו, שהמקום הזה היה במקורו "על נהרות בבל". שם גם קיימנו חוג

לתנ"ך בסופי שבוע. בבית הקיץ של היהודי, שהעמידו לרשותנו את משרתיו. זאת היתה צורת בילוי ולימוד נחמדים מאד. בדרך כלל היה יחס היהודים העשירים בפרס לעניים רע ביותר. היינו פעם בטהרן אצל יהודי, חבר פרלמנט (שאת חברותו בפרלמנט קנה בתשלום) וביקשנו לארגן "מעות חטים", עזרה לפסח לעניים. וכשאחד מחברי התבטא שאלה הם אחינו, התפרץ בצעקות ש"בני הכלבים האלה, אינם אחים שלו". ובאמת הפערים היו עצומים. האמידים היו עשירים בעלי מיליוני שטרלינג. העניים גרו ע"י התעלות, התרחצו שם ושתו גם ממימיהם. מהידידות עם היהודים האמידים יצאו גם כמה שידוכים. כמה רווקים זקנים משלנו התחתנו עם בנות צעירות. החתונות היו מפוארות ביותר, עם טכסים מיוחדים. התאכזבנו רק בקשר לאוכל. ציפינו שיגישו מנות פרסיות טובות בסוף הסתבר, שהביאו טבח שוויצרי מיוחד מטהרן (700 ק"מ), בכדי שיעשה לנו שניצלים. בעת ההיא, הגיעו יהודים מרוסיה לפרס, ואז התחילה העברת היהודים מרוסיה דרך פרס, עיראק, סוריה, לבנון ועד כפר גלעדי. במבצע הזה עזרו הכורדים (מוסטפה בראזני) בעיראק, הארמנים בסוריה, ובלבנון ישבו כבר שליחים של הסוכנות. גם אני, עקב נייזותי היחסית, היות והייתי מבקר, בסניפי חברת הנפט גם בפרס וגם בעיראק תרמתי את תרומתי הצנועה.

במסגרת העברת היהודים לארץ, נחרט בזכרוני פרט פיקנטי. בין הנוסעות היתה גברת מורשה עם כלב זאב. היא ובעלה (לא היו להם ילדים) נדדו עם הכלב עד לפני רוסיה, שם נפטר הבעל. האשה סירבה להיפרד מהכלב, ואי אפשר היה להסיעה איתו. בסוף התחייבנו חבר שלי ואני, לשמור על הכלב ולהעבירו ארצה. היתה התכתבות שלמה בקשר למצב בריאותו של הכלב. אמנם בטיפול עסק חברי לרוב, אבל היות וידעתי פולנית נפל תפקיד ההתכתבות בחלקי. כעבור מספר חודשים, הזדמנה הזדמנות להעביר את הכלב ארצה. אני הברקתי לת"א, והכלב הגיע בשלום. כעבור חודשים רבים, כשחזרתי ארצה ושכחתי על האשה עם הכלב, טיילתי ברחוב אלנבי בשבת (אז זו היתה הטיילת של תל אביב), ולפתע ראיתי שכלב גדול רץ אלי כמעט בהסתערות. בהתחלה נבהלתי, ובסוף הכרתי את הכלב מפרס, שנהפך לאזרח תל-אביב. הפגישה היתה נרגשת, הכלב התרגש יותר מהאשה. ביקרתי אותה פעם לשמוע את תלאותיה, שלא הספיקה לספר בפרס. פרק נפרד של ההגירה מרוסיה של פולנים, היתה בעיית הבנות; שהגיעו לפרס כחיילות צבא פולין מרוסיה. זאת היתה פרשה טראגית. היו אלה לרוב בנות, שגורשו ע"י הרוסים מפולין, לרוב בני אינטליגנציה או עשירים. במשך הזמן עזבו את משפחותיהן, עברו תלאות רבות, ורעב בסוף הגיעו לפרס. חלק מהן התחתן עם פרסים מבוגרים וחלק ירד לזנות.

בקשר לזה ברצוני להזכיר פגישה אחת מיוחדת. באחד הימים הגיע למשרד סולל בונה מכתב מהנרייטה סולד, שהייתה אז מנהלת עליית הנוער בסוכנות, עם בקשה לנסות למצוא בת של מנהיג יהודי בארצות הברית, שהגיע לשם סמוך למלחמה, ולפי השמועה בתו אולי היתה בפרס. לאחר התייעצות הוטל התפקיד על חבר, שהיו לו סידורים בטהרן מטעם ההגנה ועלי כדובר פולנית. הנסיעה היתה ארוכה ודי מסוכנת, היות והיו עדיין שודדים בדרך. נסענו גם עם ליווי צבאי. בטהרן התחלנו לחפש, וכמעט שאבדנו תקווה, עד שבמקרה רמז לנו מישהו על בנין, ששם נמצאת הבחורה. היה זה בית בושט והבחורה היתה בעליה.

(אני לא מזכיר שמות, היות והאשה היתה בחיים עד לפני 5 שנים, כפי שמסתבר להלן). כשנכנסנו לשם, קשה להגיד שזה היה מפואר, אבל ראינו הרבה ראשי בנות. כולם חשבו שאנו לקוחות. שתינו בירה ואני ביקשתי את בעלת העסק להצטרף. לרוב היו מדברים שם אנגלית, ואולם אני פתחתי ישר בפולנית. בהתחלה כשאמרתי לה שאנו יודעים את שמה ושהיא יהודיה. היא הכחישה בתוקף. לאחר שהסברתי לה, שאביה מחפש אותה, נשברה קצת והסכימה לדבר איתנו. היא היתה מאד קשוחה בהתחלה, דיבוריה גבלו בבוטות ובגסות. כשהתפתחה השיחה, היא התחילה לספר את תולדותיה ברוסית. איך שאנסו אותה שומרי המחנה. ואח"כ תמורת ככר לחם. בזמן הרעב. היתה שוכבת עם גברים. היא ביקשה וממש התחננה, שנודיע לאביה שלא מצאנו אותה, היות וטוב יותר שיחשב שהיא איננה בחיים, מאשר שידע לאיזו דרגה ירדה. הבטחתי לה. כשחזרנו לעבדן, חיברתי דו"ח על השיחה והעברנו להנרייטה סולד, להחלטתה מה להודיע לאביה. יותר לא שמעתי על הענין. לפני כמה שנים הייתי במלון לבקר חבר מפרו, ובשטף הדיבור עם זכרונות מפולין הוזכר גם שם המנהיג. אני ציינתי שהכרתי את בתו, ואז הוא קפץ לפתע, תפס אותי בידי והראה שבמרחק לא גדול מאיתנו יושבת הבת עם בעלה וחברים, והיות והוא מכיר אותה מניו-יורק, הוא יגש איתי. נעצרתי כהלום רעם. וצעקתי "לא, אינני מעונין". חשבתי לעצמי מה אני אגיד לה, שנפגשנו בפרס, כשהיתה בעלת בית בושת? מסתבר, שהיא גברת מאד מכובדת בחיי יהדות ניו-יורק, רופאה במקצועה, עם משפחה וילדים. העפתי מבט, היא היתה עם שערות שיבה מטופחת היטב, אשה נאה. לא סיפרתי לחברי דבר, מאיפה אני מכיר אותה, והוא סתם התפלא, וחשב כנראה, שאולי הייתי מאוהב בה. אלה גלגולי החיים.

האקלים בעבדן כפי שציינתי היה קשה מאד, אולם על אלה, שהיו שנה, שנתיים הדבר כמעט לא השפיע, היות וההחלשות היתה במשך שנים. בעבודה שלי עבדתי בממוצע 6 שעות, כ-8 שעות נוספות הקדשתי לעבודה ציבורית. עסקתי הרבה בהוצאת העתון, שהרבה ממאמריו כתבתי אני. הרציתי הרבה בנושאי ספרות, חסידות ומשיחיות (שזכרתי מבלגיה). נוסף לכל אלה הייתי גם, המארח הרשמי, וכשהיה בא אורח חשוב מהארץ. אני ארגנתי את המפגשים, והייתי מציג את האורח, והוא היה מספר על הנעשה בארץ. הארץ געשה ורעשה אז (בשנים 44-45). היתה לי גם תלמידה לעברית, יהודיה פרסיה, נשואה עם 2 בנים (בת 19). השעורים התקיימו בנוכחות בעלה, ולפני נסיעתי קנו לי קופסה לסיגריות מכסף עם הקדשה. (עבור השיעורים לא לקחתי כסף). כפי שציינתי כבר, היו לנו 3 כתות לעברית בבצרה (המעבר מפרס לעיראק היה חופשי) וגם זה הוסיף לתעסוקה. באחת הגיחות לבצרה הזדמנתי לשדה התעופה הקטן של העיר. לפתע שמעתי צעקה בעברית, "אמא בואי הנה". הלכתי בעקבות הצעקה וראיתי בחורה צעירה כבת 16. היתה זו הפסנתרנית פנינה זלצמן, שחזרה מסיבוב קונצרטים באוסטרליה, בדרך לארץ. פעמיים בשנה עשינו חגיגות גדולות לראש השנה ולסדר פסח. היו אלה ארוחות ערב מפוארות על יד שולחנות. אל 800 איש שלנו, הצטרפו עוד יהודים מוזמנים, מספר מוזמנים מקרב מהאנגלים שעבדו בחברה, יהודים פרסים מכובדים, מוזמנים מהצבא האמריקאי. בסה"כ עוד 200-300 איש. לרוב פתחנו את הטקס בקריאת "על נהרות בבל" משום שהחלטנו שזה המקום, שבו תלו אבותינו את כנורותיהם, בזכרם את ציון. בנוסף היו קטעי קריאה ושירה שהפכו את

האירועים למרשימים. בסדר פסח ב-45, התחילו להגיע ידיעות על השואה, אך גרוע מכך, תמונות ממחנות המוות. מצב הרוח היה אָיוֹם. החלטתי אז לסטות מסדר הפסח הרשמי, ולארגן סדר יותר קטן, מסורתי. עשינו זאת בחברת 40 איש. זה היה סדר מיוחד. כל אחד חשב על משפחתו, וכשאמרנו את ההגדה לא אחד בכה, בזמן שנזכר בהוריו. אני ניהלתי את הסדר. עשיתי קידוש בניגון של אבי, ואמרתי שאינני יודע אם זה מסתדר עם ההלכה, אבל הצעתי, שמי שרוצה לעשות קידוש בניגון של בית אבא, שיעשה זאת. ואמנם היו לנו 10 נגוני קידוש. היה מאד עצוב אבל ביחד עם זה חגיגי. השגתי יין כשר פרסי (הכשר היה עם "א" אחרי ה"כ"). כשבאתי למנהל סולל בונה, לאחל חג שמח, התרגש מאד, כי הוא קרא לי "פורש", ונתן לי בקבוק יין "כרמל" שהיה לו, בקבוק יחודי. מנהל זה היה המנהל הכי נחמד שהכרנו. שמו היה גולדין, והוא השתתף עם טרומפלדור בהגנת תל-חי. הוא גם סיפר, שכשטרומפלדור נטה למות, הפליט קללה רוסית עסיסית, שתורגמה לעברית כ"טוב למות בעד ארצנו". אין זה מוריד מאומה מגבורתו, אולם כך נוצרים מיתוסים.

לסיום הפרק על פְּרַס אציין כמה פגישות עם אנשים מלאומים שונים ומארצות שונות. עבדן היתה עיר נפט, וישבו בה מומחים מארצות רבות. היה זה זמן מלחמה, ומרכז העזרה של ארה"ב לברית המועצות היתה פרס, בתעֶרְמֶשֶׁר, כ-10 ק"מ מעבדן. שם הועברו האווירונים האמריקאים, שהצריך נוכחות צבא מהנדסים משני הצדדים. אתחיל בעם עתיק, שכמעט לא ידעתי על קיומו, האַשּׁוּרִים. פעם כשהחזקתי עתון "דבר" על השולחן, ניגש אלי חבר לעבודה, אשורי, והתחיל לקרוא "דלת", "בית" ו"ריש". מסתבר שהוא למד אשורית עתיקה, והשפה העברית שלנו מושפעת לא מעט מהאשורית. למשל "רב" הוא ראש, ראשון. סיפרתי את הספור עם רבשקה וחזקיהו, והנה הסתבר שרב, הוא כאמור ראשון, ושקה הוא אלוף, כך שרבשקה, הוא ראש המטה הכללי. כשהתחילו להגיע ידיעות על השואה, כל העתונים כתבו על כך. הוזמנתי ע"י אשורית מבוגרת (היתה כנראה בת 35) לקפה לביתה, והיא והתחילה לדבר על ידיעות בקשר לשואה. היא שאלה אותי אם ידעתי על השואה של האשורים. לא ידעתי דבר. היא סיפרה לי, שבסוף שנות העשרים, והתחלת השלושים, שחטו הפרסים כ-4,5 מליון אשורים, ונשארו כ-750,000. היא ניצלה, כי אמה כיסתה אותה בגופה ובדמה, והרוצחים חשבו שהיא מתה. היא היתה ממשפחה אמידה, סיימה אוניברסיטה באירופה, עבדה בחברה, אבל החליטה לא להתחתן, לאחר מה שקרה. אולי מה שקרה יכול לחזור על עצמו. היא אמרה לי, שלשני העמים שלנו קרה אסון, אלא זה של היהודים מפורסם יותר. שלהם, של האשורים, הוא יתום. פגישות עם הכורדים ציינתי כבר קודם, במוסול ובסביבה. הזדמנתי מספר פעמים עקב עבודתי, לבגדאד שם שכן המשרד של סולל בונה. למעשה היה זה סניף ההגנה. תמיד צרפו אלי מישוהו, למשא ומתן עם הכורדים. הם עזרו לנו בהעברת עולים, גם מפרס וגם מעיראק, ותמורת זה סיפקנו להם מדריכים בנשק קל, וגם אקדחים. עדה די גדולה בעבדן היתה זו הארמנית. הם היו לרוב פליטים מברית המועצות, משפחות אמידות, שברחו מפחד המהפכה, ועבדו בחברת הנפט האנגלית. עבדתי ביחד עם ראש העדה שלהם, שהיה מזמין אותי הביתה ולמסיבות. בזמן מסיבות היה מציג בפני בנות צעירות. השפה המדוברת היתה או צרפתית או אנגלית, אבל בזמן ההכרות היה מדבר אנגלית, ומוסיף דרך אגב ברוסית (שהצעירים כבר לא הבינו) "זה משהו

בשבילך". היו משפחות תרבותיות מאד ונהניתי להיות בחברתם. עם כמה המשכתי עוד בהתכתבות מהארץ. עם הרוסים היה לי קשר רופף. הייתי אצלם פעם במחנה. קיבלו אותי באדיבות. כל אחד נכנס והציג את עצמו, עד שנכס הרופא, לחץ את ידי ואמר לי "שלום עליכם" הוא היה יהודי. איתו נפגשתי אח"כ במחנה האמריקאי הוא גם בא לבקר אותי. הוא בא מבולגריה, וסיפר לי על השואה. הוא סיפר עלי על מילת "הקוד" בין יהודים. "עמך". אומרים את המילה, גוי לא יבין אותה, ויהודי ישר חוזר עליה, וכך התקיימו הפגישות בין היהודים. כשהזמנתי אותו לסדר פסח, עמדו לו דמעות בעיניים, אבל הסביר לי שלא יוכל להיענות להזמנה, ולא בגלל חוסר רצון. הקשר הכי חשוב היה עם הצבא האמריקאי. אלה בכלל לא עשו בעיות והרשו לנו אפילו לקנות ב"שקם" שלהם. שם הכרתי מספר יהודים, שעזרו לנו בהשגת אקדחים. קיבלת אפילו תכנית של רובה אנטי טנקי שהעברתי אותה ארצה. לסדר שני של פסח לקחתי סרן יהודי לבית הרב הפרסי. הסדר התנהל בנגון מזרחי וגם האוכל היה בהתאם. לפתע שאל אותי, מה אנחנו עושים פה? מה הקשר שלנו עם יהודים אלה, שבעינינו לא היו יהודים. אני בעצמי לא הרגשתי בנוח והסברתי לו, שעצם העובדה שאנו יושבים ביחד, מראה על השותפות. הזמנו אותם לשעורים בעברית, והם התפעלו מהחריצות שלנו, ומהדבקות במטרה. לא יכלו להבין, איך זה שאנו גם מלמדים בחינם, וצריכים לממן את המחברות והעפרונות והגיר. תם פרק פרס. הארכת קצת כיוון שהיה זה פרק חיים מרתק ומענין בחיי, במהלכו, פיתחתי פעילויות, שלא חשבתי שאני מסוגל להן.

לפני יומיים שיחקתי קלפים בבית מסוים, של ותיקים. השיחה נסבה על מלון "עמק" בחיפה, שאינו קיים יותר. במלון זה יצא לי פעם להתאכסן. היה זה בזמן שהייתי ב"מכבי אש" בחברת ש' ל, לאחר שחזרתי מסוריה. כך נזכרתי בעוד ספור, שעד היום מעיק על מצפוני. בעבדן היה לי חבר ממוצא צ'כי, שנסע לעבד בפרס עקב חובות מעיקים. לאחר שנתיים עבודה, חסך כסף שילם חובות ובה אלי להיפרד. אינני יודע מה דחף אותי אז, אבל לבשתי ארשת פנים רצינית, והצעתי לו לבחון את נאמנות אשתו. הצעתי לו, כי כשיגיע אחה"צ לחיפה, ילך ללון במלון "עמק" ולפנות בוקר יבוא הביתה, ואז ידע שאשתו נאמנה ואינה בוגדת בו. כעבור חודשים ספורים, הבחור חזר, ניגש אלי ומפטיר: משה, הצדק היה איתך! משהו נקרע לי בפנים. הסתבר, שפעל כפי שהצעתי לו. אחה"צ הלך למלון "עמק" וב-3 לפנות בוקר נכנס הביתה ותפס את אשתו עם קצין מצבא צ'כיה. תוך תקופה קצרה התגרש וחזר לפרס. אני הרגשתי אומלל, ועד היום כעבור 54 שנים, אני חושב, שלולא יצר ההתחכמות שלי, הבחור היה מגיע אחר הצהריים לחיפה, הולך ישר הביתה. אשתו היתה מוצאת הזדמנות להודיע לקצין, והם היו חיים עד היום בסדר, מולידים ילדים ואח"כ נכדים. מאז, כשמישהו בחברה, היה מתחיל להתחכם בקשר לחיי משפחה, או בגידות, הייתי נורא מתרגז ומספר את הספור שלי. ועוד סיפור קטן, בשולי שובי מפרס. מבגדאד הזדמן אווירון שטס ללוד. טיסות באווירונים היו עדיין בחיתוליהן, האווירונים היו קטנים ואיטיים. כשהגענו ללוד, היה לי נוסף למזוודה גם 2 שטיחים "תאומים", קשאנים. אמנם תשלום מכס עוד לא היה מקובל מאד, אבל פקידי המכס, שהיו ערבים, עצרו אותי וביקשו "אדום". זה היה צבע של שטר של חמש לירות. בסוף הסכמנו על 2 לירות, לא מכס, אלא שוחד.

פרק ה – מדינה ומשפחה בדרך

בארץ בסוף 1945, המצב היה מתוח ביותר. זאת היתה תקופת המחתרות, ביחד וכל אחת לחוד. היתה זו גם התקופה בה נודעה האמת המזעזעת על השואה. עוד מפרס התחלתי לחפש את ההורים והמשפחה. כתבתי מכתבים, ועד היום שמורה בידי גלויה, לכתובת הקהילה היהודית בגרודנה, שהוחזרה לי בחותמת "נמען לא מוכר". בזמנו הקהילה היתה לא רק כתובת, אלא ממש מוסד עם משרדים ועובדים. התחילו להגיע העולים מהשואה, חלק בעלייה ליגלית וחלק בהעפלה. אבל ידיעות ברורות טרם היו לי. רק על מספר חברים מבית הספר או מ"השומר-הצעיר", אבל גם זה לא בצורה מדויקת. אני הייתי במצב נוח, כיוון שהיה לי חדר, ששלמתי עבורו שכר דירה כל הזמן. בתקופה ההיא היה זה יקר המציאות, היות ובזמן המלחמה לא בנו דירות חדשות, ועתה שלמו דמי מפתח בסכומים גבוהים. לאט, לאט התחלתי לארגן את הענינים ולחפש עבודה. כל החסכוניות שלי הועברו ע"י "סולל בונה" לאחותי. היא בעצמה גרה בירושלים, נשואה עם ילד, חדוה טרם באה לאוויר העולם. המצב הכלכלי היה דחוק, כך שחלק מהכספים שלי הוצא. אבל מאחר שהרווחתי יפה, נשאר לי עוד מספיק כסף. הייתי גם בחיפה לסיים חשבונות עם סולל בונה. ה"גדולים" שם הכירו אותי, כי בתור יו"ר ועדת התרבות הייתי מציג אותם בפני הקהל. התענינתי גם בהעברות ל"הגנה". הסתבר לי, שלכל חמשת האקדחים ששלחתי ללא תמורה, מישהו קיבל תשלום עבורם. שחיתות מסוימת היתה כבר אז, אם כי לא בממדים של היום. בינתיים סידר לי מכר מגרודנה עבודה בבנק לאומי, והתחלתי לעבוד שם. כעבור שבועיים התקשרו אלי מהנהלת סולל בונה והציעו לי עבודה בחיפה, אבל ביכרתי להישאר בתל-אביב. התחלתי לנהל חיים מסודרים וקבועים עם כסף רזרבי בכיס, שהקל מאד על בילויים. לא היו אלה חיים לגמרי נורמליים. היו אימונים מטעם "ההגנה", היו גיוסים פתאומיים להורדת מעפילים בחופי נתניה או כפר ויתקין והעברתם לקיבוצים. נוסף לכך, החדר שלי היה ברח' העליה 4 ע"כ ככר המושבות, שהיה אז מרכז תל-אביב. לא אחת, היו האנגלים מכריזים עוצר החל מחצות הלילה, מבלי שמישהו ידע. כשהייתי מגיע לאחר בילוי בשעה אחת או שתיים לאחר חצות, עמדו כבר ה"כלניות" (על שם הכומות האדומות של הצנחנים הבריטים) ודורכים את תת-המקלעים לקראתי. מה שהציל אותי מפגיעה, היתה ידיעתי הטובה את השפה האנגלית. ותמיד היה זה אותו תרוץ, שליויתי את החברה שלי הביתה, ולא רציתי לתת לה ללכת לבד ברחוב. זה שכנע אותם בדרך כלל, שיש להם עסק עם ג'נטלמן ולא עם טרוריסט. היו לי גם חברים באצ"ל ובלח"י ולא אחת לנו אצלי בחדר, כשהמקום הקבוע שלהם, התגלה ע"י הבריטים או ה"הגנה". ב"הגנה" אסרו עלינו כל מגע עם ה"פורשים", שהחריף לאחר החלטת האו"ם בנובמבר 47. השביעו אותנו מחדש על תנ"ך ואקדה, בחושך מצרים, למען הרושם, והמילים "עד טיפת הדם האחרונה" היו די מקובלות. זאת היתה מציאות מסוימת, שהתרגלנו אליה וחיינו בה, למרבה ההפתעה לגמרי לא רע.

עם כל זה המשכתי בכל מיני דרכים לחפש את הורי. גלויה ששלחתי לכתובת דודי בעיירה (אבא של בת דודתי פרידה) נשאה פרי, ובחור יהודי מהעיירה, שחזר מהיערות קיבל את הגלויה ושלה לי תשובה,

שמשפחת דודי הושמדה, ושהורי הועברו לעיר "לידה" עוד ב-1940. התחלתי לחפש בין יוצאי לידה וכך נודע לי על כנס של יוצאי לידה, עם ניצולה, שברחה מטרבלינקה (מחנה השמדה). הלכתי לבית הספר "בילו" ושמעתי את דבריה. לאחר ההרצאה ניגשתי ושאלתי אם במקרה הכירה את הורי. היא הסתכלה עלי ואמרה לי שאכן הכירה אותם היטב ושנסעו יחד באותה רכבת למחנה ההשמדה. היא גם ידעה שיש להם בארץ בת ובן, ושאלה אותי מי אני. מתוך זהירות עניתי שאני חבר של הבן. ואז היא ספרה לי, שלמעשה אבא הצליח לעזוב את הגטו, ואמא חשה שלא בטוב, ולכן ביכרה לחכות עוד מספר ימים במיטה. למחרת הוקף הגיטו לצורך גירוש יושביו. כשנודע הדבר לאבא החליט להיכנס לגיטו חזרה, למרות שאז כבר ידעו מה שמצפה ליהודים. כשהאזנתי לסיפור, התאפקתי לא לפרוץ בבכי, אולם עם סיפור הפרטים - התחלתי לבכות וזלגו לי דמעות. היא פלטה צעקה, אתה בטח קרוב משפחה. אמרתי לה, שאני הבן. היא חיבקה אותי וגם היא התחילה לבכות. היום זה נראה קצת מלודרמטי, אולם כשאני כותב את זה עתה בגיל קרוב ל-79, עדיין יש לי דמעות בעיניים. יצאתי לשדרות רוטשילד והתיישבתי על ספסל ובכיתי. זה היה ליל חורף של תחילת 1946. אנשים עברו והסתכלו עלי, משום שלא נראיתי כקבצן שלן על ספסלים. הלכתי עד רחוב אלנבי, ונכנסתי לבית הכנסת הגדול. השעה היתה לאחר חצות. ישבו שם באכסדרה, כמה יהודים זקנים שלמדו תלמוד. לא נראיתי בדיוק כבחור ישיבה ולכן התחילו לשאול אותי שאלות. סיפרתי להם את הסיפור. נתנו לי תהילים ואז אמרתי פרקי תהילים בניגון ובכוונה. אלא שבינתיים חיסלו לי היהודים, את כל הסגריות שלי, ובלי סיגריות היה קשה להחזיק מעמד במצב כזה. השעה היתה כבר שלוש אחר חצות, כשהתחלת ללכת באלנבי לכוון החדר. אז במקרה פגשתי חברה, שהלכה עם החבר שלה, שלו עמדה להינשא. הם החליטו שלא יעזבו אותי לבד, ואני אמרתי שאינני מסוגל להיות בחברה. בקשתי שיעזבו אותי, אבל שיתנו לי סיגריות, וזאת הם עשו. בחדר ישבתי ואח"כ נשכבתי מבלי להתפשט ובכיתי. למחרת לא הלכתי לעבודה, וכל היום למדתי את ספר איוב. לא ידעתי רק איך לבשר את הבשורה המרה ללובה אחותי. ביום שישי נסעתי אליה, סיפרתי לברוך וביחד ישבנו וסיפרנו ללובה. אמנם זה היה צפוי, אבל כולנו ישבנו ובכינו. ברוך רק טען, שהלוואי והוא יכול היה לקבל ידיעות בדוקות על גורל משפחתו, ולא להשאר באי הוודאות.

המצב המדיני בתקופה זו, היה אחד הגועשים ביותר. תחילת הגעת המעפילים, ההפגנות נגד הבריטים, פעולות המחתרות. של כולן ביחד ואח"כ כל אחת לחוד, כל זה הסעיר את האווירה. אין ברצוני לתאר תקופה זו באריכות, לשם כך קיימים ספרי היסטוריה. אצלי, באופן אישי, החיים זרמו כרגיל. בעבודתי בבנק קיבלתי קביעות, החיים הרומנטיים היו די מפותחים. ביליתי הרבה כי הרווחתי בעבודה היטב, וחוזן מזה היה לי כסף שחסכתי מפרס. לאחר קבלת הידיעות על הורי, נדמה היה לי, שהחיים הגיעו לקיצם. כעבור שבועיים בערך התחלתי לצאת קצת. פעם הייתי במועדון לילה, ובמקרה הסתכלתי על השעון, ונזכרתי, שבדיוק לפני חודש באותה שעה, התיישבתי על ספסל בשדרות רוטשילד, לאחר שהבחורה סיפרה לי בפרוטרוט על גורל הורי, ועתה מצאתי את עצמי רוקד עם בחורה. ניהלתי כמה רומנים, אולם הם נגמרו, משום שהצהרתי שאינני מתכוון להתחתן. קיבלתי גם אז אשרת הגירה לאוסטרליה מדודי יהודה, וחשבתי על

נסיעה, כך שלא רציתי להתקשר. גם השואה השפיעה עלי בכוון זה, ושקלתי תמיד, אם לאחר מה שקרה יש טעם להקים משפחה. זכרתי תמיד את דבר האשה האשורית מפרס, שלא נישאה מסיבה זו, לאחר הרג האשורים בפרס. מהמצב המדיני, ברצוני רק להזכיר את מה שנקרא אח"כ "השבת השחורה" בסוף יוני 1946. אז הוכרז עוצר ל-4 ימים רצופים. ביום השני ניתנה אפשרות לרכוש מצרכי מזון. אני היית אוכל בחוץ, כך שלא היה לי מלאי, אלא אכלתי מה שנתנו לי שכני לדירה (3 משפחות). למזלי, כשנתנו אפשרות לרכישת מזון, פתחה "תנובה" את מחסניה וחילקה את מוצריה כמעט בחינם. המקררים עבדו עדיין על קרח ולא היו חשמליים, כך שקיבלתי הרבה גבינה מכל הסוגים ודברי חלב אחרים. ביום האחרון של העוצר, נלקחנו ע"י חיילים בריטים, לבדיקה בטחונית על ידי השב"כ האנגלי. עמדנו בתור לסמל הביטחון, ולפתע הוא קפץ ממקומו, ותפס בחור מזוקן, שעמד לפני. הוא סובב לו את היד וצעק "ז'ורניצקי", זה היה שמיר מהלחי, שהסתתר במחתרת עם ניירות מזויפים, לימים ראש ממשלת ישראל. בתוך כל הקלחת הזאת, כשעצרו את כל מנהיגי הסוכנות היהודית (שהיתה "הממשלה בדרך"), גייסו אותנו לשבוע למחנה בכפר אז"ר מטעם ההגנה. זה עדיין היה במחתרת, אבל יצחק בן צבי (לימים הנשיא השני), בא לבקר אותנו והרצה בפנינו על האתגרים שעומדים לפנינו. הייתי אז בגיל 26, עם עבודה קבועה, שהיה אז דבר חשוב מאד. היו מובטלים רבים לאחר תום מלחמת העולם השנייה, שהתקשו למצוא עבודה.

בסוף 46, הכרתי את אמא, כשהלכה ברחוב משעור צרפתי. אני הייתי בחברת אליהו ליבלינג, שהכיר אותה מחו"ל. קבענו להיפגש בעוד שבוע. יום לפני הפגישה, קיבלתי חום גבוה (38'3), אולם לא היתה לי כל דרך להודיע על דחיית הפגישה. טלפונים לא היו אז, אפילו את שם המשפחה לא ידעתי. זכרתי, שבקושי התגלחתי ולקחתי מונית בכדי להגיע לפגישה. (מונית היתה "מותרות" בתקופה ההיא). הלכנו לרקוד ומאז אנו חוגגים כל שנה ב-9/12 את יום הפגישה הראשונה. לפני מספר ימים חגגנו את יובל ה-52, אז כשנפגשנו לא חשבנו, שנזכה לחגוג ביחד יובל כזה. כנראה, שכך הוכתב מלמעלה. מאז היינו נפגשים מספר פעמים בשבוע, ואני כדרכי ספרתי על כוונתי לנסוע לאוסטרליה. עד היום אני תוהה, למה התכוונתי להגר. לא היה זה עקב תנאים חומריים. יחסית הרווחתי טוב, היה לי קצת כסף. האלמנט החומרי לא שיחק תפקיד גדול. אבל הנה ישבתי כבר כמעט שנתיים, מבלי לנסוע לשום מקום. כנראה גבר עלי יצר ההרפתקנות והסקרנות. לאט, לאט הגענו ליום החלטת האו"ם בכ"ט בנובמבר 47. זכרתי, שחזרתי מאוחר מפגישה עם אמא, ודרך החלון, שמעתי ברדיו של השכנים ממול את ספירת הקולות. השעה היתה לאחר חצות, ולאחר שהוחלט על הקמת מדינה יהודית, הפסקתי להתפשט וירדתי למטה. השעה היתה לאחר חצות הלילה, הרחובות היו ריקים, אבל לפתע התחיל המון אדם לזרום לעבר השעון במוגרבי (היום מפגש הרחובות בן יהודה ואלנבי). התנועה הופסקה והתחילו הריקודים. לאורך אלנבי עד שפת הים נפתחו בתי הקפה, והבעלים חלקו יין בחינם. היתה זאת התעלות רוח, חד פעמית, לגבהים עצומים. רקדנו עד אור הבוקר וידענו גם שהחגיגה כבר נגמרה. כבר בבוקר התחילו הערבים ביריות וברציחות יהודים. היהודים שגרו בגבול יפו, עזבו את הבתים, והצטופפו בחדרי מדרגות בתל-אביב.

חברי ההגנה גויסו לשמירה על גבולות תל-אביב. זאת היתה תקופה קשה, בלילות שמרנו בבתים העוזבים על גבול יפו, ובימים עבדתי בבנק. לא פעם נרדמתי בעבודה. עד היום אינני מבין למה הבנק לא עשה לנו שום הקלות. תנאי השמירה לא היו גרועים. היו שם מיטות ושמיות, ואפילו פרימוסים (לא היו עדין קומקומים חשמליים) לחימום מים לקפה. ה"דודות" מ"ויצו" היו שולחות לנו אוכל. אנו היינו על תקן של מכבי אש, אבל היה לנו נשק מוסתר. צבא ומשטרה בריטים, היו באים לעשות חיפושים. ערבים תקפו לא פעם. בכניסה לעמדה שלנו, נשאר מוח מרוסק על הקיר, של אחד הבחורים שלנו, שקיבל כדור ישר במוח. מבין אנשי הצבא הבריטי, שבאו "לבקר" אותנו, היה סרן אחד (לא יהודי), שאיתו התיידדתי, והיינו יושבים ליד קפה ודגים ממולאים (של ויצו) ומשוחחים על שיקספיר ועל פילוסופיה יונית. הוא גם התעניין בקבלה, כך שהיינו מבליים שעות ביחד. הוא גם הזהיר אותי פעם מהתקפה, וייעץ לעזוב את העמדה שלנו, בשל הסכנה. הודעתי למטה, אבל שם החליטו, שאין עוזבים עמדות, והדבר היחיד שעשו היה החלפת מספר העמדה שהיה 13, למספר 1+12 וכך הופיעה גם העמדה בפקודות היום. פעם אפילו נעצרנו ע"י הבריטים והועברנו על ידם למשטרת יפו (היום בכיכר השעון). זה היה בתוך העיר הערבית, והערבים התחילו להתאסף ולדרוש שיוציאו אותנו. קצין הצבא שעצר אותנו היה בוטה ביותר, ובזכות ידיעתי את השפה אנגלית, נפל בגורלי לדבר איתו. היינו 4 יהודים. הוא בציניות הודיע לנו שאין לו צורך בנוכחותנו ועוד מעט ישחרר אותנו. ברור היה לכולם שזהו פסק דין מוות, ואפילו העזתי מתוך יאוש, להתריס נגדו שיהרוג אותנו כאן ולא יוציאנו להמון שחיכה לנו. אבל לכל צריך מזל כנראה. עבר שם קצין משטרה בריטי, שגם צעק עלי, אבל תוך הצעקות עשה לי סימן בעין. הוא צעק לי לעמוד בצד, ובשקט הודיע שנחכה עד שיסתלק קצין הצבא. לאחר שזה הסתלק, הודיע לתל-אביב למשטרה לבוא לקחת אותנו לגבול יפו, ובעצמו הכניס אותנו למשוריין, חיפה עלינו בנשק, והוביל אותנו עד הגבול. שם חיכה קצין משטרה יהודי במשוריין. הוא רק אמר לי את שמו וביקש למסור על ההצלה לסעדיה, שהיה מפקד ה"חבל" מטעם ההגנה. כשספרתי אח"כ לסעדיה על טוב ליבו של הקצין, חיך ואמר, שהוא מקבל 10 לירות (שהיתה אז משכורת חודשית) לכל ראש שהוא מציל. בכל זה זכור לי פרט, שהביא אותי לצחוק למרות כל היאוש. כשהודיע לי קצין הצבא, שיוציא אותנו החוצה, ספרתי לחברי על הענין, ואז אחד אמר לי "משה, תזכור, לי יש אשה עם שני ילדים", כאילו שהדבר היה תלוי בי. עם כל זה, איים עלי מפקד שלי, להעמיד אותי בפני בית דין שדה, כי הכנסתי לעמדה שלנו פורשים. אמנם, היתה חוליה קטנה של הלח"י, שברחה מהאנגלים. אני הכנסתי אותם לעמדה שלנו, כיבדתי בקפה, ונתתי להם סדין מלוכלך להתנגב מהגשם. השנאה בין המחטרות היתה גדולה. אולם עיקר העבודה נעשה ע"י ההגנה, שלה היו כ-80,000 חברים, לאצ"ל כ-2,000 ולח"י כ-300. למען ההיסטוריה כדאי לקבוע, שלא כולם השתתפו בשמירה על הגבולות ובלחימה בערבים. חלק רציני ישב בבתים קפה והעביר ביקורת על אלה שיושבים בגבול ואינם עושים מספיק. זכורני, שקיבלתי חופשה למסיבת חנוכה עם אמא, ובאותו יום נהרג בעמדה חבר שלי. כשבאנו למסיבה, התחילו לבקר אותנו. לרוב היו אלה אנשים ש"הסתדרו" ולא לקחו שום חלק בלחימה. הייתי במצב

רוח רע, בגלל החבר שנהרג וגם שתיתי קצת. לקחתי אז בקבוק ואמרתי, שאם הוא לא עוזב מיד, אני פותח לו את הראש. היה רגע לא נעים, אבל הוא קם והלך.

שילמו אז גם כסף רב, כדי לקבל היתר יציאה מהארץ. אני קיבלתי היתר כזה, כי היתה לי אשרת הגעה לאוסטרליה, אולם מעולם לא ניצלתי אותו. אז גם חל אצלי מהפך, ביחוד לאחר הכרזת המדינה והגיוס לצבא. קשה היום להסביר את האווירה ששררה אז. לא היתה שמחה וששון, להיפך, האווירה היתה מתוחה. למחרת הכרזת המדינה, הופצץ שדה דב בת"א, וחבר מהבנק נהרג שם. ידענו שהמצב קשה, אף אחד לא דיבר על נצחון. האבדות הגדולות ביותר בנפש היו עד ההפוגה הראשונה. עם כל זה החלטתי לא לעזוב את הארץ. בצורה פתטית אמרתי לעצמי, שאם אי פעם אקים משפחה אינני רוצה שיגידו ילדי, שאביהם ערק מהמלחמה. גם, כשהתגייסתי, לא חיפשתי מקום נח ובטוח. היו לי קשרים בהגנה וגם במפלגה, אולם הלכתי להתגייס ללא פרוטקציה, ועל שום מה שלחו אותי לחיל התותחנים. אמנם, כשהייתי בהגנה, נתנו לי לתרגם לעברית חוברת הפעלה של מרגמות 120 מ"מ, שהגיעו מצרפת. אולם התרגום היה מעל לכוחותי, כי חשפה היתה טכנית, מבלי שהיו מונחים בעברית. אם מישהו השתמש בחוברת ההדרכה שלי, ספק אם נשאר בחיים. הייתי ביחידה, שאותה שלחו לשפת הים, בתל אביב להפגז את "אלטלנה", ששבן גוריון כנה אח"כ "התותח הקדוש". האירוניה של הגורל הוא, שאת הפגזים ירה סמל דרום אפריקאי, שהיה איש בית"ר. הוא חזר לבסיס, נשכב על המיטה ובכה בכי היסטרי, על המעשה שעשה וכל הזמן מלמל, שחייל חייב למלא פקודה. כמו כל אחד, שהשתתף במלחמת השחרור, אני שומר עדיין על אי אלה זכרונות ממנה, כפי שזוכרים מכל מלחמה. אולם זו היתה יוצאת דופן. המדינה זה עתה קמה, מדים לא היו, וכל אחד היה לבוש בבגדים שהשיג, רצוי דמוי חאקי. גם מבחינת פעילות, לא היה זה צבא. אמנם על הנייר היו גדודים וחיבורות, למעשה הפעולות התנהלו בהתחלה בסדר גודל של מחלקות. אני הייתי בתותחנים, עבדנו לכל היותר עם 4 תותחים, והשתמשנו עם טבלאות טווחים כתובות בדיו, שהושחתו בגשם או ברטיבות. מכשירי הקשר היו משומשים במצב גרוע, טרם היתה תחזוקה. הקשר בין התצפית לסוללה היה גרוע, אבל איכשהו התקדמנו. אצל המצרים המצב היה עוד יותר גרוע.

בהתחלה הציבו אותי ב"לגיון הזרים", עקב ידיעותי בשפות זרות. זה היה גדוד שהורכב ממתנדבים זרים, יהודים וגם לא יהודים. ליהודים היה מוטיבציה. הלא יהודים פשוט היו אנשי צבא, שחיפשו מלחמות, שמעו על ישראל ובאו. היו ביניהם אנשי מקצוע רבים, שכה חסרו לנו. מאידך היתה בעיה בטחונות, פחדו ממרגלים. באחד הימים נקראתי לפגוש "אישיות חשובה", היה זה איסר הראל, סגן ראש שרות הידיעות ואח"כ ראש שרותי הביטחון בישראל. הוא בקש ממני להשיג על כמה אנשים, שהיו חשודים, ביניהם היה אחד, רב סרן של הצבא הבריטי בחטיבת תותחנים, שערק אלינו בגלל בחורה. שמו היה מייק (שם בדוי) ואיתו דווקא התיידדתי. היה לו בין היתר פטיפון עם ידית עם תקליטים קלאסיים, אותם סחב לכל מקום. היה ישן עם אקדח טעון עם כדור בקנה. הסתבר לי אח"כ, שהוא נשפט בבית דין צבאי בריטי ל-15 שנה בשל העריקה. יום אחד נסענו ביחד לדרום ונכנסנו לבית קפה ברחובות לנוח. על ידנו עצרו גם כמה מכוניות של הפלמ"ח שנכנסו

גם הם לבית הקפה. לפתע ניגשה אלינו בחורה, עטופה בכפיה ערבית, התנפלה על מייק והתחילה לנשקו. התפלאתי מאוד, וכששאלתי אותה מה הסיבה הסתבר לי, שהיא היתה מלווה של שיירות בירושלים, והוא הציל אותה. אח"כ הוא סיפר לי את הסיפור. הוא עדיין היה קצין בצבא הבריטי בירושלים, וחברו שהיה אחראי על הדרך להר הצופים, הזמין אותו לבוא למחרת ולצפות בשחיטה שמתכננים הערבים, נגד שיירה יהודית להר- הצופים. הבחורה בה היה מאוהב, היתה למעשה מקשרת עם ההגנה. הוא הודיע דרכה לא לשלוח את השיירה. אולם מפקד מחוז ירושלים החליט לשגר את השיירה באחור של שעתיים. נהרגו אז כ-70 איש, לרוב רופאים שנסעו ל"הדסה" הר הצופים. ידידנו מייק נסע עם המכונית שלו, והעמיס פצועים. ביניהם אותה בחורה מהפלמ"ח, ולכן גם התרגשה כל כך. היו שם טיפוסים רבים ומשונים: אנגלים, צרפתים איטלקים וגם אחד שחשדו שהיה גרמני (הוא נעלם לפתע פתאום). לרוב אנשים מחפשי הרפתקאות, שלנו הם עזרו הרבה, בידע שלהם וגם בנסיון קרבי. אזכיר רק עוד אחד. שמו היה Joe Mostin, סרן וקצין בצבא הבריטי בבורמה. הוא היה יהודי וכנראה באמת ובתמים רצה לעזור. יום אחד, שאל אותי אם עליו לעברת את שמו. בכל הרצינות הצעתי לו והסברתי שג'ו זה "יוסף", ומוסטין יכול להיות "משתין". הוא לא ידע עברית, וצליל השמות התקבל אצלו היטב. מאז הציג את עצמו בכל מקום כ"יוסף משתין". כשכולם חייכו, קיבל את זה כהצלחה בבחירת השם. עד שיום אחד פגש בחורה, שהיתה חברה שלו וזו הסבירה לו את פרוש השם. בהתחלה גורא כעס עלי. אח"כ, כאנגלי מושלם, הושיט לי את ידו ואמר, שסידרתי אותו באלגנטיות, ושוב היינו חברים טובים.

המחנה שלנו היה בהתחלה בהרצליה, בשפת הים. (היום נמצא שם מלון "השרון"). זה היה מחנה סודי שבו נסו תותחים ותחמושת, ובזמן ההפוגה הראשונה הורידו שם אניה עם נשק, שהיתה מכוסה עם טונות בצל. את הבצל זרקו לים, בשעה שבארץ קשה היה להשיג מצרך זה. שם גם ניסו את התותחים, שהגיעו הנה מיד שניה או שלישית, כך גם התחמושת והמרעומים. היו מקרים שקנה התותח התפוצץ וגרם לפצועים וגם מקרי מוות. שהתחלנו לנסות את התותחים עם התחמושת בירי לכוון הים. הירי התבצע על ידי חבל של 100 מטר, שהיה מחובר להדק, כך שאנשים לא ינזקו. השבועות שהייתי שם היו באמת מעניינים. לפנות ערב היינו צדים סרטנים וחסילונים, וקיבלנו אספקה טובה, עקב היותנו מחנה סודי לניסויים. לאחר מספר שבועות הועברנו למחנה תל-נוף, שהיה בפיקוד "גבעתי" (לפני חיל האויר). כאן השתמשו מעט בתותחנים, והתלווינו לחיל הרגלים. פעלנו לרוב בלילות, בקרבות עם הכפרים הערביים בסביבה, לאחר שהמצרים התחילו לסגת. היו יוצאים לפעולות ביחידות של 35-40 איש ותמיד חסרו בחזרה 5-10 איש. זה הכניס אותנו למצבי לחץ איומים. המצרים היו בנסיגה ועד היום לא הבנתי את הסיבה. הם באו עם שריון, תותחים ועם מסות של חי"ר והדרך לתל אביב היתה פתוחה. בתקופה זו התחילו להגיע חיילים מהצבא האדום, שהיו תותחנים עם נסיון. עם מספר התותחים הזעום, נעשו באמת דברים עצומים. כך נכבשו כפרים וערים. זכרון נחמד נשאר לי מאשקלון. כשנכנסנו למשטרה (היום בית-סוהר) היו החדרים הפוכים, בסוף מצאנו אמבטיה מלוכלכת עם דוד שהוסק בעצים, - אבל ללא עצים. המצב האסתטי שלנו היה איום. בכפרים הערביים קיבלנו המון פרעושים.

זה יותר גרוע מכינים. הם נכנסים באלפים בין שערות הגוף, במיוחד בחזה, וזה מגרד עד לשגעון, ועד זוב דם. מבלי לחשוב הרבה שברנו שולחן יפה והסקנו את הדוד. ולעולם לא אשכח את האמבטיה המזוהמת הזאת, כשבמים צפו הפרעושים שלי ורגש ההקלה העצום. מאז, התארחתי כבר בבתי מלון מפוארים, עם אמבטיות נקיות וקצף מבושם, אולם מעולם לא הגעתי לחלק מההנאה והעונג שהרגשתי באמבטיה המלוכלכת במשטרת אשקלון. באחד הכפרים בדרך לחברון, מצאתי שופר שנשדד כנראה בפרעות חברון ב-1929, לקחתי אותו הביתה וכך סגרתי מעגל הביזה הערבי מבית יהודי בחברון.

בזמן הקרבות על כיס פלוג'ה המפורסם(קריית גת של היום), שבו היה גם נאָר (לימים, נשיא מצריים), ישבנו במשטרת יואב, שהופגזה רבות. שם קיבלתי גם יום חופשה, כדי לפגוש את משפחתה של אמא. אנו יצאנו כבר כשנתיים כמעט שהחלטנו להיפרד. לבסוף החלטנו להתחתן. מה שנשאר חרות בזכרון, כשהגעתי לתל אביב לקנות בגדי צבא חורפיים בשוק הפשפשים בתל-אביב, היה המחזה הזה. לא רחוק משם היה המטה הכללי, שם פגשתי חברים מההגנה, מצוחצחים עם בגדי חורף מגוונים, שנשלחו "ללוחמים היהודים בפלשתינה - א"י". אנו לא קיבלנו כל בגדי חורף, וסבלנו מקור (זה היה דצמבר). ופה כל אחד חזר אח"צ הביתה, והיתה לו גם מכונית צמודה. אבל אלה דרכי החיים. לאחר שהחלטנו להתחתן, התחלתי לטפל בצנורות הצבאיים בסידור החתונה. בינתיים זננו דרומה והתחילו הכיבושים של באר שבע והנגב. בתקופה זו, היתה לי חויה לא נעימה עם הממסד הדתי, ומאז נעשיתי ממש שונא של הממסד הזה. למעשה, היה זה ענין שעלה באקראי. מבצע כבוש הנגב התחיל במוצאי יום הכיפורים. ביום זה, המטבח היה סגור. העצבנות היתה גדולה, משום שידענו שצפויות אבידות כבדות. רוב הגדוד שלנו היה חילוני, והחיילים דרשו שיפתחו את המטבח, משום שלא צמו. המג"ד לא רצה להתעסק בזה והעביר את הבעיה לסמג"ד. גם זה חיפש תירוץ והטיל את הבעיה על הקצין התורן, שבמקרה הייתי אני. לתומי, חשבתי, שכשאנשים יוצאים להיכנס, מותר להם גם לאכול, אפילו לפי ההלכה. פיקוח נפש דוחה הכל. קראתי לסמל המטבח ואמרתי לו להכין קפה וכריכים. כעבור כמה דקות הוא חזר אלי ואמר, שהדתיים מאיימים עליו, שיהיה מזה עסק רציני, ואח"כ אני אתכחש לפקודתי. מבלי לחשוב הרבה, כתבתי את הפקודה ונתתי לו אותה. המטבח נפתח, הביאו לי קפה, אולם אני סרבתי לקחת. שכחתי מכל העסק, כבשנו את באר-שבע חדרנו לנגב והגענו לחלוצה, מקום שכוח אל. שם הגיע מברק ממטה חיל התותחנים, שעלי להתייצב מיד. מאד שמחתי, שאוכל להתקלח ולישון במיטה. כשהגעתי למטה, הסתבר לי, שעלי לראות התובע הכללי של החייל. הוא הסביר לי, שאני בצרה ועלי להתייצב במטכ"ל, אצל הרב הראשי של צה"ל, אלוף גורן. הגעתי לשם, ותיכף הוכנסתי ללשכתו. הוא התחיל לגדף אותי עם ביטויים כגון "עוכר ישראל". הוא ידע, שאמרתי לפתוח את המטבח ביום כפור, בכדי לספק את תאוות הזלילה שלי, ולא לטובת החיילים. אלה היו גידופים שהתאימו לאחרון אנשי הרחוב, לא לרב ולבטח לא לרב ראשי צבאי. הסברתי לו, שאני לא טעמתי אפילו, והחזרתי ספל קפה שהביאו לי. אולם הוא בשלו. לבסוף הושיט לי נייר מודפס, ופקד עלי לחתום. קראתי את הכתוב "שאני החתום מטה מבקש סליחה ומחילה על החטא שפשעתי בו. הודעתי לו, שאני מסרב לחתום, היות והיה כאן פיקוח נפש. אז הוא התפרץ כנגדי, איך

אני מעז לקבוע הלכה, ושהוא ידאג שאני ארקב בבית סוהר לכל החיים. עזבתי בלב כבד, כי ידעתי, שהענין לא גמור, ושאני אקרא שוב. חזרתי לגדוד, אולם גם המג"ד לא יכול היה לעזור לי. ביקשתי ראיון אצל מפקד חיל התותחנים, שהיה חבר קבוץ "השומר הצעיר", אולם הוא אמר לי, שבעניני דת קצרה ידו לעזור. התובע הצבאי ייעץ לי, להפעיל קשרים ולהשתחרר מהצבא (מלחמת השחרור נגמרה כבר), ואז כאזרח להפעיל חברי כנסת, שזה עתה נוסדה. מפקד החייל סרב לשמוע על כך. הוא סבר שהענין ישתק מעצמו, וכך באמת קרה. מכל המקרה העצוב הזה למדתי, עד להיכן מגיעה חוצפת הממסד הדתי, ועד לאיפה מוכן הממסד החילוני להתקפל בפניו. בתקופה היא כוחם היה מזערי. יש עוד הרבה פרטים ממלחמת השחרור, אבל את חלקם שכחתי. מה שצריך לציין, שמזמן לזמן, למרות 50 השנה שעברו מאז, נזכרים בחברים הצעירים שנפלו ונשכחו. עם כל הנצחון הגדול שלנו, אין לשכוח את מחיר הדמים ששילמנו. למרות הסטטיסטיקות הרשמיות, אין איש יודע את מספר האבדות האמיתיות, בגלל חוסר הארגון ששרר אז.

פרק ו - התחלות

באפריל 49 התקיימה החתונה שלנו. יצאנו כבר למעלה משנתיים, ומספר פעמים נפרדנו. בסוף החלטנו, שקשה להיפרד אז רצוי להתחתן. היות ושנינו פחדנו מהנישואין החלטנו, שאם לא תהיה הבנה בינינו, נפרד תוך שנה, שנתיים. ישבנו אז בגן המלך דוד ברמת גן, והבטחנו איש לרעה חגיגות. בינתיים עברו 50 שנה. החתונה עצמה התקיימה בזמן צנע חמור ביותר. אולמות היו למכביר, אולם ללא כיבוד. חברי אבשלום דייגי נסע לקבוצו והביא משם 150 ביצים ו-10 ק"ג קמח. מזה נאפו העוגות והעוגיות. נסעתי לביח"ר למשקאות לקנות יינות, ולמראה המדים קיבלתי 50% הנחה. החופה התקיימה במסגרת הרבנות הצבאית, אולם טרם היתה מתכונת של עריכת חופות צבאיות. היו כאלה שטענו, שיש להחזיק את החופה בכידונים (שהיו מרכיבים על הרובה). החופה היתה אחר הצהריים, ורבים מחברי באו כולל חברים מהגדוד שלי. למחרת נסענו לטבריה, לאחר שקיבלתי חדר מקצין העיר. כשיצאנו בערב למועדון לילה, התחילו להגיע חברים שלי ליחידה קודמת, שהיו על שפת הכנרת. כשנודע הדבר שהתחתנתי, התחילו להזמין משקאות, ולבסוף ניגש אלי בעל המועדון, שהכרתיו מתל-אביב, והביא בקבוק קוניאק צרפתי, היחידי שהיה לו, על חשבוננו. לבסוף העמיסו את שנינו על מכונית צבאית והביאו אותנו למלון. דירה לא היתה לנו. שכרנו חדר בדירה של גיסי חיים. רבקה גרה שם ואני, שעדיין הייתי בצבא, הייתי מגיע מזמן לזמן. בינתיים התחילו השחרורים מהצבא. לי היה מקום עבודה קבוע בבנק לאומי, כך שרציתי להשתחרר. אז התחילה גם ראשית העלייה מצפון אפריקה, והיתה בעיה של קליטת הצעירים בצבא. בשל ידיעת הצרפתית, הוטל עלי לטפל בבעיות האנשים וקליטתם בחזית הדרום. עבדתי מספר חודשים כמטורף. היתה בעיה של קליטת אנשים, שלא רק שלא ידעו עברית. חלק גדול לא ידע קרוא וכתוב והיו גם בעיות משפחתיות, ובעיות דיור. למזלי היו לי אז קשרים במטכ"ל, וקיבלתי דירות ביפו לחלוקה, שהיו לעזר רב. היו גם סמלות תרבות שלימדו את השפה העברית, ונראה לי שהצלחנו בזה. לעצמי לא סידרתי דירה מטעמים אסתטיים. אזכיר רק פרט פיקנטי. בהתחלת שנות השישים נסענו לנשף השנה החדשה. הייתי שתוי ולא נהגתי חזרה הביתה, ולכן לקחנו מונית. כשהגיע זמן התשלום, בסוף הנסיעה, סרב הנהג לקחת כסף, כי הוא זיהה אותי וזכר את שמי. היה זה אחד החיילים, שעזרתי לו לקבל דירה ולהסתדר בצבא.

חזרתי לעבודה בבנק. שנינו עבדנו בסניפים שונים, אבל המשכורות היו נמוכות. דירה לא היתה לנו. אחד הלקוחות בבנק הציע לי, לעבור אליו לחברה פרטית, במשכורת כפולה, תוך הבטחה של הלוואה לדירה. כך עזבתי את הבנק. קנינו דירת שני חדרים ברמת גן, ואמנם קיבלתי הלוואה ל-4 שנים ללא ריבית. היתה זאת חברה ליבוא מזון. זו היתה תקופה של חוסר בכל, במזון, במטבע חוץ. הייתה הקצבת בשר של 100 גרם ו-2 ביצים לשבוע, וגם זה לא תמיד. לא היה רעב, אבל חסרו מצרכים רבים. כשעברנו לדירה, רבקה היתה בהריון. לרוע מזלנו נלקחנו שנינו לבית חולים, רבקה ללידה, ואני עם טיפוס בהרות. נולד לנו בן, ואני אפילו לא הייתי בברית. היה לו זיהום, והרופאים היססו אם לבצע ברית. לו הייתי שם, אולי לא היינו עושים ברית.

הילד קיבל חום וביום ה-26 לחייו הוא נפטר. כשמצבו הדרדר עזבתי את בית החולים על אחריותי. זאת היתה בשבילנו טרגדיה נוראה, ושנינו כמעט שקענו בדכאון. זכורני שבאחד הערבים ביקר אותנו חברי מסוריה, דוד רוזנמן, ולפתע ביקשתי אותו שיזמין מונית ושניסע למועדון לילה לרקוד. הוא הסתכל עלי כעל מטורף, אבל אני עמדתי על כך. ונסענו למועדון. שנינו רקדנו ובכינו, אולם מאז חל המפנה והתחלנו לצאת מהבית ולהשתקם. רבקה נכנסה להריון וכך נולדה בתנו חיה, וכעבור 18 חודש גם דודי (54) מלי נולדה ב-58. העבודה בחברת המזון היתה מענינת וגם משתלמת. במסגרת החברה הייתה שותפות עם עוד 3 חברות של בתי קרור ליבוא בשר לחלוקה, שהנהלתם הופקדה בידי. על כך קיבלתי תשלום נוסף. חוץ מזה היו לנו מצרכי מזון בשפע כולל בשר ושימורים. קשה היום לתאר את התקופה הזו, שבה שרר המחסור בכל. זכורני שלפני לידת חיה'לה, התחשק לנו לאכול לביבות תפו"א בחנוכה. קניתי בשוק השחור 2 ק"ג תפוחי אדמה ושילמתי ¼ ממשכורת. כעבור יומיים רבקה ילדה במז"ט.

השאיפה שלי היתה לצאת לעצמאות ולהחליף את הדירה לגדולה יותר. אז החלטנו עם בן-דוד שלי מרחובות לפתוח חנות סיונית לבגדים ברחובות. הודעתי במקום עבודתי, שילמו לי פיצויים נאים, בתנאי שיום אחד בשבוע אקדיש להם. כעבור כמה חודשים פנו אלי בהצעה לנסוע לצרפת, מאחר שהם התחייבו לייבא בשר לממשלה, והענין נתקע. מדובר היה ב-10 ימים, ונתקעתי 3 חודשים, אבל סדרתי את הענינים. בינתיים, בחנות הענינים היו יגעים. לא היתה עונת חורף, ולא היו מכירות. השותפות התפרקה תוך מריבה, ואני לא ראיתי גרוש מכל ההשקעה שלי. כשמסרתי דו"ח לבעלי חברת יבוא הבשר, הם התרשמו מפעילותי ומהתוצאות, ואחד מהם הציע לי לעבור לאחד העסקים שבו היה שותף, בית חרושת ללבידים בקיבוץ משמרות, "תעל", עם משכורת טובה. שוב שמתי תנאי להלוואה להחלפת דירה. וכך קנינו את הדירה של 4 חדרים ברחוב הרואה 126. באותה תקופה טרם בנו דירות של 4 חדרים ולכן נאלצנו לקנות 2 דירות של 2 חדרים ולעשות מהן דירה אחת. היום הדברים האלה לא יאמנו. נחזור לנסיעה לצרפת, שם שהיתי 3 חודשים. ראשית לנסיעה עצמה. האווירונים היו קטנים בהתחלת שנות החמישים, היו 20-30 מושבים וכ-5 נוסעים, כך שהטיפול היה אישי. התמזל מזלי ולא ידעתי בדיוק לקראת מה אני נוסע. החברה שאותה ייצגתי, התחייבה לספק בשר לממשלת ישראל. היא שלחה אפילו שוחטים, נתנה ערבויות ונתקעה. הצרפתים לא סיפקו את הבשר. את כל זה לא סיפרו לי, וכשבאתי לשם, היה מאוחר. במלון שלי שהו כמה קצבים מהגדולים בארץ, שבאו לשם לקנות בשר. להם לא היה רשיון יבוא, אבל הם באו עם כיסים מלאי דולרים, שעשו בשוק השחור בארץ. הם חתמו על חוזים מבלי שהבינו מילה אחת צרפתית. המתווכים היהודים לא תרגמו להם נכון. ממש מחזה סוריאליסטי. ממני צחקו, כי למרות שלי היה רשיון יבוא והקצבת מטבע חוץ, לא הייתי איש מקצוע. הם גם ידעו שהעסק שלי תקוע. לאחר ישיבה עם הספקים שלנו התחוור לי, שמשרד החקלאות הצרפתי טרם אישר להם סובסידיה, ובלעדיה הם מפסידים כסף. לא היתה לי ברירה. בשגרירות הבטיחו עזרה דרך משרד החוץ, אבל זה לוקח הרבה זמן. החלטתי לעשות משהו דרסטי. התקשרתי עם המזכיר של שר החקלאות וביקשתי פגישה עם השר. ציינתי שבאתי במיוחד מתל-אביב (אז זה עוד עשה רושם, פשוט לא נסעו הרבה).

תוך 3 ימים התקבלתי לפגישה. באתי חצי שעה לפני הזמן, והסתובבתי ברחוב. בשעה היעודה עליתי למשרד השר, וכעבור כמה- דקות התקבלתי. הרציתי בכמה משפטים את הענין. השר בכבודו ובעצמו קרא למנהל האגף, שידע על העסקה, ותוך 5 דקות סודר הענין. בעצמי לא האמנתי. גם הקצבים שלי התיחסו אלי בחשדנות. לא סיפרתי להם לפני הפגישה, כיוון שפקפקתי בסיכויי הצלחתי. מאז עלה ערכי, גם בעיני הצרפתים וגם בעיני הקצבים הישראלים, שהתחילו להיוועץ בי, ונתנו לי חוזים לבדיקה לפני החתימה.

אולם אז התחילה העבודה המפרכת. נאלצתי לנסוע לעיירות ולכפרים לבתי מטבחים, שם שחטו בקר עבורנו, ולהשגיח ולסדר את הענין, עם קבלני המשנה שלנו. בכל עיירה קטנה בפרובינציה הצרפתית, קיימים 2 בתי מלון: "מלון הדואר" ו"מלון צרפת". החדרים היו טובים אולם ללא שירותים צמודים, רק קערת רחצה בחדר עם מים זורמים, ומעליה שלט "הלקוחות מתבקשים לא להשתין לתוך הקערה". זה באמת נתן לי רעיון ללילה הקר, כדי להימנע מלצאת לפרוזדור. אוכל היה שם בשפע. אני שבאתי מהארץ, בזמן שאכלו 100 גרם בשר לשבוע ותפוחי אדמה לא היו בכלל, התחלתי לזלול כל יום סטייקים של 250-300 גרם עם צלחת צ'יפס, ובקבוק יין (או שניים). במשך 3 חודשים עליתי במשקל 9.5 ק"ג, כך שחיה'לה לא הכירה אותי כשחזרתי הביתה. כשהייתי בעיירות האלה אהבתי לסייר בכנסיות. היו ביניהן כנסיות עתיקות, והייתי משוחח עם הכמרים. היו ביניהם די משכילים, שהבינו גם ביהדות. דיברנו גם על האמונה הפשוטה של הנשים, שהיו באות ומתפללות היישר לתמונות הקדושים מבלי לערב את "ישו". כומר אחד סיפר לי, שפעם באה איכרה, ניגשת לתמונת מריה הקדושה, אח"כ קמה ואמרה: "סליחה אני בכלל באתי לטרוזה הקדושה", ועברה לתמונה המתאימה. ב-Angers התעכבתי כמעט שבוע. שם באו לצלם את השחיטה היהודית, והרופא הוטרינרי המחוזי התחיל להתענין בתהליך. הוא ראה, שהשוחט מנפח את הריאה, ואם יש בה חור, ישנה "סרחה", ספק כשרות. הרופא הסביר, שהחור מעיד על שחפת בריאה ואז אסור לאכול. הוא התענין מאיזו תקופה החוקים האלה. הסברנו לו שזה מהמאה ה-4 לספירה עם חתימת התלמוד. הוא התפעל מזה וציין שבאירופה הגיעו לכך רק במאה ה-17-18, אבל מאז אירופה התקדמה. המוות בשחיטה היהודית אורך כ-20 דקות. בטכנולוגיה המודרנית באירופה המוות מגיע לאחר 10 שניות. לכן גם יש התנגדות גדולה לשחיטה היהודית.

באחד הערבים, לפני חזרתי ארצה, אכלנו ארוחת צהריים בשכונה היהודית ה"ל"ץ" המפורסם. שתינו ואכלנו והתחלנו לשיר. אני שרתי איזה שיר ביידיש, ולפתע הופיע אדם אחד וביקש שאשיר עוד פעם את השיר בשבילו. הסכמתי, בתנאי שיביא בקבוק של Remy Martin. הוא הלך, כעבור חצי שעה חזר עם הבקבוק המבוקש. שרנו ושתינו יחד, ואז הוא הזמין אותי לסיור לילה בפריז. הוא באמת הכיר את המקומות הקטנים, לשם לא באים זרים. עברנו כך כל הלילה, שתינו בכל מקום. דיברנו יידיש, אולם אצלו היא היתה מורכבת כולה ממלים צרפתיות. הוא סיפר לי שהוא נמצא כבר בצרפת למעלה מ-40 שנה. הוא התחתן עם צרפתייה, יש לו בית חרושת לגומי, וכמעט שלא נפגש עם יהודים. לפתע פתאום התחזר לו הגורל היהודי. אפילו עם הילדים שלו לא היה לו הרבה משותף, כי הצרפתית שלו לא היתה נקיה משגיאות. הוא אמר לי:

"אדוני, אפשר להיות 50 שנה בפריז, ולהישאר יהודי מהעיר הקטנה". מאז בכל נסיעותי חיפשתי יהודים פזורים בתבל, שנעקרו משורשיהם המקוריים, וחדשים לא מצאו.

בפריז שמעתי מהקצבים על ד"ר פוגלר, יש לו משרד גדול בעיר. הכרתי אותו עוד מתל-אביב, כשגר בתור פליט מגרמניה ולא היתה לו עבודה. הוא גר על יד חבר שלי, ולא היה לו כמעט מה לאכול. אני הלווייתי לו מספר פעמים כסף, ולא ציפיתי שיחזיר לי. אחרי תום המלחמה, ולפני קום המדינה הוא נעלם לפתע. ששמעתי על המצאו בפריז, הופתעתי וביקשתי למסור לו ד"ש ממני, ואמנמ ביום בהיר אחד עצרה מכונית מפוארת על יד המלון, נהוגה בידי נהג, וממנה יצא ד"ר פוגלר, שבא לבקר אותי ולקחת אותי למשרד שלו. שם עמדו טלפרינטרים, שהיו אז שיא החידושים הטכניים. הופתעתי ושאלתי אם זה באמת עובד? בילינו מספר שעות, אבל את הכסף שהיה חייב לי לא הזכיר במילה. גם אני נמנעתי מכך, אבל התפלאתי. לפני נסיעתי הוא הזמין אותי אליו לביתו, בשכונת יוקרה, להכיר את אשתו. הוא שלח נהג עם מכונית. באתי לשם. היו שם כ- 10 איש. אוכל הוגש ע"י מלצרים, ואותי הושיבו על יד בעל הבית. השפה המדוברת שם היתה גרמנית, רוב המוזמנים היו יהודים מגרמניה ומשוויץ. לפתע קם בעל הבית, הרים את כוסו לבריאותי, וסיפר לכולם שהארוחה הזאת מוקדשת לי. הוא סיפר להם, שהוא חייב לי כסף, אבל אפילו לא הציע להחזיר לי, כי גם היום 10 לירות הן גם לא כסף גדול בשבילי. לכן חשב להחזיר לי תודה, בצורת הארוחה לכבודי בהשתתפות חבריו הקרובים. התרגשתי מאד ומלמלתי כמה מלות תודה, ואכן שזה היה זה תגמול אלגנטי.

הספק הגדול שלנו היה ברון צרפתי, בעל אחוזה בנורמנדי. בדרך כלל המפגשים היו עם מנהל העסקים שלו, אולם יצא לי מספר פעמים להיפגש גם איתו. ניהלנו שיחות מענינות, לאו דווקא בעניני עסקים. באחת הפעמים הזמין אותי לסוף שבוע אליו לאחוזה. הודיתי לו על האדיבות, אולם סרבתי. כשסיפרתי על ההזמנה לכמה ידידים יהודים, ובמיוחד לקצבים, כולם תקפו אותי על הסירוב. הצרפתים אינם מזמינים הביתה ופה אריסטוקרט צרפתי מזמין ואני מסרב? הרמתי טלפון, ושאלתי את הברון אם מותר לי להתחרט ולקבל את ההזמנה. הוא בהחלט שמח, וביום שישי נסעתי ברכבת לתחנה, שם חיכה לי נהג והגענו לטירה קטנה עם גנים גדולים ויפים. בערב, הושיבו אותי ליד המארח, סימן לכבוד. היינו קרוב כ-20 איש, חברים מהסביבה, לבושים בבגדי ערב. אני הבאתי איתי חליפה שחורה עם עניבה, אולם לא הרגשתי נוח ביותר. הרגשתי את עצמי לא רק שונה, אלא גם זר. השולחן הגדול היה ערוך לפי מיטב המסורת הצרפתית, עם המון סכינים ומזלגות, באלה ידעתי איך לנהוג. נוטלים תמיד את הקיצוני מימין ושמאל. אולם היו שם גם צבתות לחיות ים שלא הכרתי בכלל. האווירה היתה מתוחה במקצת ורשמית למדי. בהתחלה חשבתי להסתכל איך המארח שלי נוטל את "כלי העבודה". לבסוף, מבלי מחשבה, פניתי אליו בקול רם, ואמרתי שאני בא מעיר פרובינציאלית למדי ואצלנו בארץ, בקבוצים, יש סכין אחת בשולחן בחדר האוכל (אז רווח הנהוג הזה). בקיצור, ביקשתי סליחה מראש, אם אעשה צעד לא נכון. הברון חייך וענה לי, שעצם העובדה שאני טוען לפרובינציאליות, מוכיח שאיני כזה. כולם חייכו והמתח ירד. הארוחה היתה למופת ואני ניסיתי לטעום מכל השרצים. וכולם נהנו להראות לי איך פועלים, כל כלי העזר לאכילתם. האווירה נעשתה נעימה מאד. לאחר האוכל, הקפה

והקוניאק, פתחנו בשיחה. אני סיפרתי על הארץ, על מלחמת השחרור, על הפינג'אן. הסוף היה שלימדתי אותם את "הרוח נושבת קרירה" (שיר הפינג'אן), ורובם מחאו כפיים. בילינו עד שעה מאוחרת, וכשבקשתי רשות להוריד עניבה כולם עשו כן. למחרת ישבתי עם הברון בחדר הספרייה. נכנס המשרת והברון לחץ את ידו ושאל על אביו ואמו. אח"כ הסביר לי, שהם ביחד נולדו באחוזה, ושמשפחתו של המשרת נמצאת כבר מספר דורות אצלם, לכן הידידות האישית. לדבריו, "כולם יודעים שאני ברון ותיק, ואינני צריך להוכיח את עצמי". הביקור היה באמת מהנה מאד, אולם מעל לכל היה איזה רגש מוזר. הנה יושבים דורות באחוזה אחת, ואנו היהודים נודדים לא רק ממקום למקום אלא מארץ לארץ. כשחזרתי לפאריס צלצלתי לגברת להודות לה על האירוח הנעים, היא הבטיחה לי שהעונג היה שלהם, וגם השכנים שלה אמרו, שמזמן לא בילו ערב נעים באווירה חופשית לגמרי.

בזמן לימודי בבלגיה היתה לי חברה, שנשארה שם. היה לה אח בהולנד ומשפחה בצרפת. הספקתי לקבל ידיעה, שהיא עברה לצרפת. לאחר המלחמה קיבלתי ממנה ידיעה, שהתחתנה ויש לה 2 ילדים ובעלה נהרג לפני תום המלחמה. היא היתה קומוניסטית אדוקה, ולאחר המלחמה עבדה במערכת העתון. אח"כ נפסק הקשר. כך התחלתי לחפש אחריה בפאריס. הלכתי מכתובת לכתובת, וכל פעם תקעתי תשר ל-Concierng. זה למעשה שוער, אבל בצרפת בתקופה ההיא הוא היה עדיין מוסד שלם. כך נודע לי בסוף, שהיא התחתנה שנית עם מהנדס צרפתי, לא יהודי. קיבלתי את הכתובת והופעתי לפתע פתאום בבית. בהתחלה לא הכירה אותי, הרי עברו 15 שנה. כשהכירה עמדנו שנינו נבוכים. מה שלומך? ומה שלומך? ובזה נגמר הכל. בינתיים בא גם בעלה, שהיה אדם נחמד מאד. כשדברנו על יהודים, הוא נורא שמח, כי היא לא מרשה לו לדבר על יהודים, וכשהוא מזכיר משהו יהודי, היא צועקת עליו שהוא אנטישמי! ממנו שמעתי גם על רדיפת הקומוניסטים בממסד הצרפתי. הוא היה מהנדס אוירונים, אולם לא היה יכול לקבל עבודה במקצוע מטעמי בטחון המדינה. מאז נשארו בקשר של ברכות לשנה החדשה. כשהייתי מוזמן לפאריס, הייתי מבקר אותה לפעמים, והקשר נשמר עד היום, בימי ההולדת.

כשצריך הייתי לחזור ארצה, לאחר 3 חודשים, חיפשתי אפשרות טיול. כך נודע לי, שבאותו כרטיס אפשר לחזור מפאריס דרך ברצלונה ורומא. היה שם עוד זוג של ישראלים (מהקצבים) שחזרו ארצה, וכולנו החלפנו את הכרטיסים לבילוי שבוע נוסף. בשדה התעופה בברצלונה, ראיתי גברת אנגליה טיפוסית עם 2 סבלים והרבה מזוודות הולכת למכס. במקרה ראיתי על המזוודות את השם "זיו", והבנתי, שהיא צריכה להיות מהמשפחה המפורסמת בעלי מרקס & ספנסר. היא עמדה לא רחוק ממני, וראיתי שקצין המכס מדבר אליה ספרדית, שהיא לא הבינה, והיא עונה לו באנגלית שהוא לא הבין. נגשתי אליה לתרגם. לקחתי את הדרכון שלה ושמתי כמה דולרים "תשר", ואז הכל הסתדר. הסברתי לה, שכך מנהגו של עולם (אז התיירות עוד לא היתה מפותחת). סיפרתי לה שאני מישראל. היא ביקשה להחזיר לי את התשר שנתתי, אבל לא הסכמתי. אמרתי לה, שאני מכיר את המשפחה והקשר שלה עם חיים ויצמן (אותו היא הכירה היטב). הבטחתי לה, שאבוא למחרת לשתות אתה תה במלון. ואמנם באתי. היתה לה סוויטה של 3 חדרים, שראיתי בפעם הראשונה

בחיי. היא שוב הציעה לי להחזיר כסף. ואז ביקשתי ממנה, שכשידברו בחברה שלה על העובדה שנותנים לישראל, שהיא תגיד שהיא גם קיבלה תמורה מישראל. הפלטה עם העוגות והסנדביצים שבהם כיבדה אותי, עלו לה פי כמה וכמה מאשר הכסף שנתתי למוכס. עוד אירוע קטן מהביקור בספרד. כ-70 ק"מ מברצלונה נמצא מנזר 'מוֹנְסֵרַט'. קראתי עליו פעם. זה מנזר וסמינר לכמרים, כמעט עיר שלמה. פרח כמורה הדריך אותנו, ואז הוא ציין, שבכנסיה הזאת קיימת "עזרת נשים", שלא מקובלת בכנסיה הקתולית. שאלתי אותו אם במקום הזה לא היה בית כנסת, לפני גירוש היהודים. הוא טען שלא, אולם לאחר ששאלתי שאלה זו ניגשו אלי כמה אנשים מהקבוצה ואמרו לי "שלום עליכם" באידיש, ותיכף ברחו. זאת תופעה שפגשתי בה פעמים רבות בזמן מסעותי. יהודים ניגשו אלי לאחר שאלה יהודית, ותיכף ברחו, שלא יחשדו בהם, שהם יהודים. כשנכנסנו לכנסיה בזמן המיסה, כרעו כולם, אני הורדתי את הכובע כנהוג בכנסיה, אולם לא כרעתי ברך. אז ניגש אלי פרח כמורה שני, ושאל אותי מדוע אינני כורע ברך. אמרתי לו, שאני יהודי (Judío), הוא תקן לו ל-Israelíto, ביטוי יותר אדיב ליהודי. התעקשתי, והסברתי לו שבזמן האינקוויזיציה, היתה הסיסמא 'לָרְג ביהודים'. ולא בישראלים הוא לא ענה והסתלק. כעבור מספר דקות בא פרח כמורה שלישי, והזמין אותי ללכת אחריו, כי הבישוף מזמין אותי לשיחה. הלכתי אחריו ונכנסתי לחדר הבישוף. הוא הושיט את פרק ידו עם טבעת האמטיסט לנשיקה. התנצלתי שאינני יכול לעשות זאת, בשל יהדותי. הוא הזמינני לשבת, והתחיל ויכוח על האמונות בנצרות וביהדות. לי היה קשה לדבר ספרדית, במסיבות כאלה, לכן דברתי צרפתית שהוא הבין והוא דיבר ספרדית. ישבנו כך קרוב לשעתיים. הביאו יין וכיבוד. הוא התמצא ביהדות, והיה אדם משכיל מאוד. דיברנו גם על הנצרות הקדומה, והנצרות כדת שלטון. על אנשים מאמינים בכל הדתות וכנגד האתאיזם שאז התפשט בעולם. בסוף דפקו על הדלת, כי עיכבתי את הטיול מלחזר לברצלונה. לפני לכתתי הוא שם ידו על ראשי ואמר בעברית "יברכך ה' וישמרך" (אגב באותה ברכה, להבדיל, ברך אותי "החפץ חיים" באורן, כשהייתי אצל דודי, וכשבנו של ה"חפץ חיים" חזר אחרי בת דודתי פרידה). כשחזרתי ארצה, חשבתי לכתוב לבישוף על הכנסת האורחים ולשלוח לו מתנה. אז עוד לא היתה תעשיית המים הקדושים. לכן נסעתי למנזר הפרנציסקני בכפר נחום וביקשתי מהם תעודה למים מהכנרת. הסברתי להם, שזה עבור בישוף בספרד, אבל הם דרשו אצלי \$25. עמדתי על המקח ושילמתי משהו. שלחתי לו את התעודה ומכתב תודה, וקיבלתי ממנו מכתב המפרט את השיחה שלנו. במשך מספר שנים, שלחתי ברכה לחג המולד, אולם אח"כ הפסקתי לקבל תשובה. כנראה שהוא נפטר.

חזרתי ארצה, עם תוספת של 9.5 ק"ג, כך שבקושי הכירו אותי. ברחובות, בשותפות בחנות עם בן דודי, באו אלי בטענות, למרות שנסעתי בהסכמה. ראיתי שזה כבר לא יהיה עסק, והסכמתי להפסיד את כל הכסף שהכנסתי (בערך של היום כ-\$25,000). הוצע לי אז ע"י שותף מהבשר, כפי שסופר לעיל, להיכנס לעבוד במפעל הלבידים שבו היה שותף. נכנסתי ל-3 חודשים נסיון, ונשארתי 13 ½ שנה, אבל זאת היא כבר "אופרה אחרת". בעלי חברת יבוא הבשר, היו מאד מרוצים מעבודתי, וקיבלתי מענק מיוחד. בעזרתו ביחד עם מכירת הדירה ברחוב ראשונים, קנינו 2 דירות בנות 2 חדרים שהפכו לדירה מרווחת אחת בת 4 חדרים בה

אנו חיים עד היום. מעתה "התיישבתי" במקום קבוע, מבלי להחליף עבודות, ומבלי לשאוף ליותר ויותר. היתה לנו משפחה עם 2 ילדים (מלי נולדה יותר מאוחר), עבודה מעניינת עם משכורת גבוהה, דירה גדולה ללא חובות, ממש התברגנתי והרגשתי שם לגמרי לא רע.

אחת התקופות יוצאות הדופן, היתה בזמן מלחמת סיני, או כפי שזה נקרא אז 'מבצע ק"ש'. למעשה מאז שחרורי משרות סדיר, הלכתי מדי שנה לכ-40 ימי מילואים. זכורני, שבפעם הראשונה ב-1950, בא אלינו הרמטכ"ל יגאל ידן, והודיע לנו, שמגייסים אותנו, כדי שלא יגייסו את ילדינו. מאז עברו 49 שנה, ונדמה לי שלא רק נכדו, אלא גם ניני ימשיכו בשירות. למזלי הרע שרתי במילואים סמוך מאד למבצע קדש. זכורני, שנשלחתי למטה הפיקוד לתאם את שחרור הגדוד, לאחר 37 ימי שירות. תפס אותי מפקד התותחנים, אותו הכרתי ממלחמת השחרור, ושאלני אם אני יכול להביא מיד את המג"ד שלי. לא היה לי מכשיר קשר, גם לא קשר טלפוני.. כשאמרתי לו, שאין לו כל אפשרות, הכניס אותי לחדרו לקבוצת פקודות, שם היו כבר מספר מג"דים, ואני הסגן צריך הייתי לייצג את פיקוד הגדוד שלי. למען הדיוק ההיסטורי כדאי לציין, שאז רווחו שמועות על התקפה צפייה נגד ממלכת ירדן. המפה שהיתה תלויה בחדר היתה "מוזרה", ורק אח"כ הסתבר שהיא היתה של מדבר סיני עם הכבישים הראשיים, ולא של ירדן. רק אז נודע לי, שיוצאים למלחמה נגד מצרים. כולם חתמו על טופס שמירת סודיות, ועלי היה להודיע למג"ד ולהכין את הגדוד לקראת תזווה דרומה עוד באותו ערב. כך גם בוטל שחרור הגדוד שלנו. כשהגעתי ליחידה הייתי קצת נרגש. קראתי מיד למג"ד הצידה והודעתי לו, שיש מלחמה ושאלו זזים הערב. ההודעה היתה פתאומית וגם הוא התחיל לשאול כל מיני שאלות מבולבלות. החברה כולם עטו עלי לדעת את פשר הדברים, אולם אני לא יכולתי להסביר להם את הסבה האמיתית ולכן הודעתי רק שאין שחרור וזזים הערב.

רעיון המלחמה דיכא אותי. במלחמת השחרור הייתי רווק ולא הייתה עלי כל אחריות. עתה הדברים היו שונים, יש לי אישה עם 2 ילדים קטנים, ואם יקרה לי משה, מה יהיה עליהם? כתבתי מיד גלויה לדודים במקסיקו, שבה הודעתי להם, שאני מגוייס וזורקים אותנו לחזית (עד שתגיע הגלויה הייתי בטוח שכולם ידעו כבר) והעיקר, במקרה שאהרג, שהם ידאגו למשפחתי. מענין, במשך כל חיי המשפחתיים, העיקר עלי העול לאישה ולילדים. היום לאחר 42 שנה, נראה לי הדבר מגוחך, אבל ההרגשה היתה כבדה.

כשיצאנו בשיירה ארוכה דרומה היתה האווירה כבדה. איתי במכונית ישב הרופא שלנו, שהיה ממש בדיכאון, זכורני שבכל הנסיעה (הגענו רק לפנות בבוקר, עקב עומס השיירות) שרתי לו שירים רוסיים, שקצת שיפרו מצב רוחו וגם את שלי. ובאמת התיידדנו במשך שהותנו ביחד. וכאן אקדים את המאוחר. כעבור כ-20 שנה, אושפזה מלי במחלקת הילדים בבית חולים השרון. באתי לראותה מדי יום ביומו. באחד הימים פגשתי את הרופא שלנו בפרוודור. השמחה לפגישה היתה גדולה. הוא שאל אותי מה מעשי בבית החולים. עניתי לו ושאלתי אותו אותה שאלה. הוא הסביר לי, שהוא במקרה מנהל המחלקה. נפגשנו עוד מספר פעמים להעלאת זכרונות.

המבצע, כידוע, היה מהיר מאוד. זכורני, כשנכנסנו למחנה רפיח, ופתחנו את חדר האוכל לקצינים עמדו קנקני קפה, שטרם הספיקו להתקרר. הוצאו אז שמועות, שהמצרים הרעילו את המים - אולם בכל זאת לקחנו את העוקבים שהיו מלאים מים וחברנו אותם למכוניות שלנו. בתוך המחסנים מצאנו אוכל למכביר והעמסנו קופסאות בשר וחלבה, וזה סיפק לנו מזון במשך תקופה ארוכה. אולם מה שהציל אותנו היו עוקבי המים. בנוין היה למכביר, אולם מים לשתייה לא היו.

הדרך היתה מזעזעת. חיל האויר שלנו עשה את רוב הפעולות: טנקים ותותחים עמדו בצד ללא אנשים בפנים. כולם ברחו. כידוע, המבצע היה בשיתוף הבריטים והצרפתים, שצריכים היו להגיע מצד השני של התעלה. אנו חנינו כ - 10 ק"מ מהתעלה, במסגרת חטיבה 7. הכרתי את המח"ט, וביקשתי ממנו להיות קצין קישור עם הצרפתים, והוא אישר לי מיד. כעבור יום, כשנתקל בי, שאל אותי איפה הצרפתים "שלי", ואז הורה לי לגשת לתעלה ולברר מה מתרחש ולדווח לו.

לקחתי איתי ליווי של 6 איש ונסענו לתעלה. הדרך היתה איומה, מפוצצת, מלאת בורות. באחד הבורות היה כנראה מוקש, שהתפוצץ מתחת למכונית וכולנו עפנו באוויר. היו לנו 3 פצועים ואני בתוכם. נפתח לי המצח ואיבדתי הרבה דם. החובש שהיה איתנו לא עזר הרבה. החלטתי שניסע מיד לבית חולים לאל-עריש (סיפרו ששם יש בית חולים צבאי). הדרך ארכה כ - 3 שעות. הורדתי את החולצה והמכנסים, שכולם נספגו בדמי. לאחר נסיעה של שעה, החלטתי, שאם לא התפגרתי עד עתה, סימן שאחיה. השניים האחרים היו פצועים קל מאוד.

כשהגענו לבסוף לבית החולים, הסתבר, שהיה שם רופא צעיר בלי אמצעי הרדמה. ביקשתי אותו לטפל בפצועים האחרים. וכשניגש אלי, הודיע לי שעליו לתפור, אבל אין לו אמצעי הרגעה. אמרתי לו, שאני אצעק והוא יתפור, וכך היה. (אמא לא האמינה ששתקתי, עד שבמסיבת סיום כולם אישרו לה את העובדה).

לא נשארתי ב"בית החולים" הזה זמן רב. למחרת באו לבקרני חברי בגדוד כולל הרופא. הרופא טען, שבית החולים אינו פועל כראוי, ובאוהל המרפאה בגדוד יהיה הטיפול טוב יותר, כי לא רחוק מאיתנו קיימת גם מרפאה חטיבתית. ואכן חזרתי לחולות סיני ע"קנטרָה ושכבתי שם במיטת שדה.

כעבור מספר ימים יכולתי לצאת לחופשה הביתה, אולם היה לזה תנאי. ביום האחרון של הפעולות נהרג חבר שלי, רב סמל והיה עלי לבקר את אשתו. הרופא והחובש שמו עלי חצי טונה תחבושות, שלא יחדור לכלוך בדרך (היה עלינו ליסוע מקנטרה עד הארץ). היו איתי שני שקים עם ספרי אנציקלופדיה אנגלית, ששדדתי במועדון הקצינים באל-עריש. בדרך כלל החרימו בגבול את כל המזכרות או כלים שחילים לקחו מהמצרים. כשאני הגעתי לגבול, הסתכל המ"צ על השקים עם הספרים וגם עלי מתוך רחמנות (מי זה מוביל ספרים בעיתים כאלה?) ונתנו לי לקחת אותם הביתה. הם עד היום אצל חיה'לה. למען ה"היסטוריה" כדאי לציין, כי לאחר הסכם השלום עם מצרים וגם בזמן היותי בקהיר, כתבי למטכ"ל המצרי בקשר לכך, והודעתי על נכוונתי להחזיר את "רווחי המלחמה" שלי, אבל לא קיבלתי תשובה.

נסענו הביתה כ- 9 שעות, ומיד עם הגיעי, התחנה הראשונה היתה בבית החבר ההרוג. היא הכירה אותי טוב, היתה בחודש השמיני להריונה. קיבלה אותי יפה עם הראש החבוש וכולי מלא חול ולכלוך. הגישו לי קפה. התענינה בקשר לחיים במדבר, אולם לא הזכירה דבר. בסופו של דבר, התחלתי לחשוד, שאולי טרם הודיעו לה, ושיהיה לי התענוג המפוקפק מאד להודיע לה. אולם לקראת הסוף היא התפרצה "מה אתה אומר לאסון שקרה לנו". זה מכוער להודות, שאז הוקל לי. אח"כ עזרתי לה, בסיוע צבי בר-לב - להשיג רשיון למונית ממשרד הביטחון. כשחזרתי הביתה מלונדון, חבוש בכל הראש חיה'לה עוד הספיקה להודיע לי "אין דבר אבא, אפילו היית מת, זה בשביל המולדת". חזרתי כעבור 6 ימים. בינתיים הלכתי לד"ר סטבורובסקי והוא קרע לי ביד את התפרים שעשו לי במצח, היות והם לא היו תקינים. בסניי ישבנו עוד 6 שבועות. עשינו טיולים והגענו למנזר סנטה קטרינה. הנזירים קיבלו אותנו בחשדנות, וביקשו שנשאיר את הנשק בכניסה. כמובן שלא הסכמנו.

מה שנחרט בזכרוני, הוא מסדר החטיבה, לפני עזיבת סיני. המח"ט, אורי בן ארי, שהיה גם מפקדי במלחמת ששת הימים עבור 11 שנה, עשה את זה לפי כל הכללים, עם שקיעת השמש. הוא נשא נאום קצר, שצבא מנצח חייב לסגת. אחר כך הדהדה הפקודה "עמידת אבל, דום" עם תרועת החצוצרה. עד היום זה מרגש אותי. בסך הכל הייתי 75 ימים במילואים.

*

כדאי להזכיר מאותה תקופה, את עליית היהודים מפולין. לאחר פרוץ המלחמה, חלק מחברי היו בצבא הרוסי, מיעוטם הספיק לברוח לברית המועצות, אך הרוב ניספה בשואה. אחרי תום המלחמה הגיע מספר קטן של חברים, אולם הקשר עם ברית המועצות נותק. התהלכו שמועות על אנשים שנהרגו או נשארו בחיים, אולם לא היה כל קשר, היות ואנשים פחדו לכתוב מכתבים משם לחו"ל. והנה, לפתע, פולין החלה להרשות ליהודים לעזוב את ה"מולדת". היה בזה גם הרבה מהאנטישמיות הפולנית המסורתית. הראשון שהגיע היה איזקה רובינצ'יק. אמנם לא למדנו באותה כתה, אבל היינו באותו גיל והתחברנו שנינו בנערותנו. אחותי לובה היתה חברה של אחותו וגם ההורים שלנו היו מיוודים. השמחה היתה גדולה. התחלנו להיפגש. דרכם פגשנו חברים נוספים, וכך כל צורת חיינו השתנתה. צורת החיים בארץ היתה פשוטה וצנועה. לקבלת אורחים הגישו קפה עם עוגה, לפעמים גם כריך. אלה שבאו מפולין ורוסיה, שתו הרבה וודקה ונהגו להכין מיני מאכלים כמו פשטידות ובשרים. לא יכולנו לעשות פחות וחיש מהר גם אנו עשינו קבלות פנים עם אלכוהול ומזנון עשיר. אחרי הכל אנו היינו הותיקים. זכורני, שבראש השנה 1957, הזמנו את איזקה ואת התת - אלוף, שעליו עוד אכתוב. הכוונה היתה לארוחת ערב של ערב החג. הם הבינו שזה לכל החג ונשארו כולם אצלנו ללון. אמא הכינה המון אוכל וזה הספיק, מה שלא הספיק זה הקוניאק, הבקבוקים אזלו חיש מהר משום ששתו לא מכוסיות אלא מכוסות.

בסך הכל זה היה חג נחמד מאד וכולם היו מרוצים. הזכרתי את התת - אלוף הפולני. הוא היה בחור מגרודנה שבקושי הכרתי אותו. פה נפגשנו בבית גרודנאים. הוא היה נשוי לפולניה, שלא התגיירה. הוא עבר את כל המלחמה, וכיוון שידע שכל משפחתו איננה, הלך אל מול המוות, אך שיחק לו מזלו והוא נשאר בחיים. כך עלה בדרגה בצבא הפולני ברוסיה ואח"כ בפולין. בגיל 23, היה מושל צבאי של עיר גדולה. למעשה הוא לא ידע שום שפה, אבל למלחמה יש הגיבורים שלה. הוא היה גבר נאה, והיו לו אותות הצטיינות מהגבוהים ביותר, לגבורה אישית. אבל כשצריך היה להסתגל לחיים היומיומיים ולעבוד ממש במקום אחד, הוא לא היה מסוגל. העולים החדשים, שבאו לרוב בחוסר כל, היו מארחים הרבה, למרות חוסר האפשרות לכך. כשהיינו מוזמנים אליהם הוגשו כל מיני סלטים, פשטידות ובשרים ומעל לכל תמיד היה על השולחן בקבוק וודקה או קוניאק. ברור שאנו הותיקים, חייבם היינו לנהוג בהתאם. לנו היתה דירה גדולה, במושגים של הימים ההם. נוסף לכך הרווחתי היטב במקום עבודתי החדש. כך שבמשך הזמן היינו מארחים אצלנו כמעט פעם בשבועיים, שלושה כ - 20-30 איש. הכיבוד כבר היה ברמה ה"רוסית" וכלל אותם המאכלים והמשקאות. לאחר שאכלו ושתו מספר כוסיות, היו מתחילים לשיר ולרקוד. כך שהמסיבות נמשכו עד השעות הקטנות של הלילה. ולמחרת בבוקר, לאחר 2-3 שעות של שינה, הייתי הולך לעבודה כרגיל. וכך נכנסנו לחברה החדשה הזאת, עם חברים חדשים, שהחברות איתם נמשכת עד היום.

פרק ז – מסעות לאגן הים התיכון

בתקופה הזאת בשנת 1956,57 התחלתי את נסיעותי לחוף לארץ, ליעדים קרובים, לקפריסין ולטורקיה. כפי שכבר ציינתי במקום אחר, בתקופה היא נסיעה לחו"ל הייתה אירוע שלם, ובמיוחד הבאת המתנות למשפחה ולחברים. בארץ היה אז מחסור בכל, ממצרכי מזון ועד מכשירים חשמליים, כך שבנוסף לפירות כגון דובדבנים ותפוחים ופיסטוק חלבי, הייתי גם סוחר בכל פעם מכשירי חשמל ומתנות למכביר. גם הבדיקות במכס היו קפדניות. בשל מיעוט הנוסעים היו בודקים את כולם.

מהנסיעות הראשונות האלה, זכורה לי הנסיעה הראשונה לקפריסין. נפגשתי שם במקרה עם מתיישבים יהודים שבאו לשם לפני מלחמת העולם הראשונה מאירופה. חלקם בא מהארץ. הילדים והנכדים היגרו לארץ או שהתבוללו בנשואי תערוכת.

בתקופה הזאת נלחמתי קפריסין נגד אנגליה להשגת העצמאות וזה הזכיר את המלחמה שלנו בזמן המנדט. הם הסתכלו עלינו כ"אנשי מקצוע", במיוחד לאחר מבצע סיני, שידענו לגבור גם על הערבים. יצא לי גם להיפגש עם מצרים במלון, ובילינו דווקא זמן רב ביחד, לאחר שהאנגלים היו מכריזים על "עוצר", ואז אסור היה לצאת מהבתים. אני דווקא הופתעתי מהיחס החיובי וכמעט ידידותי של המצרים.

נסיעה אחת לטורקיה (שם הזדמנתי 3-4 פעמים במשך שנה אחת) זכורה לי היטב כשהגעתי לאיסטנבול הסתבר לי שנפלתי לתוך חג של 3 ימים ולאחריו סוף שבוע. הסתבר לי שבמשך 6 - 7 ימים אין לי מה לעשות. לחזור ארצה לא היה כדאי (הוצאות נסיעה וויזות וכו'), כך שהחלטתי לעשות טיול. בתקופה זו לא היו עדיין טיולים מאורגנים, כך שהתייעצתי עם חברי מסוריה, שישב באיסטנבול - ונסעתי לבד על פני טורקיה. באיסטנבול הסתדרתי יפה, היות ודברו שם צרפתית וגרמנית. כשהגעתי לערי השדה הסתבר לי, ששם לא מדברים שום שפה זרה - רק טורקית. אמנם למדתי לספור בטורקית עד 20 (זה עשיתי בכל ארץ שלא ידעתי את שפתה), אבל זה בהחלט לא הספיק בשביל להסתדר. כשלא הבינו שום שפה זרה, התחלתי לדבר אליהם יידיש בליווי תנועות ידיים.

זכורני, כשהגעתי לבורסה, עיר הבירה העתיקה, ומצאתי לי מלון עם מסעדות. הייתי רעב מאד וכשנכנסתי למסעדת המלון ביקשתי תפריט (אותה המילה כמו בצרפתית), הביאו לי אותו, אבל הכל היה כתוב בטורקית. ניסיתי בכל מיני שפות, אבל המלצר לא הבין אותי. מחוסר ברירה הוצאתי את לשוני והראיתי עליה באצבע. הוא חייך והביא לי מנת לשון עם תפוחי אדמה. למחרת בבוקר, כשירדתי לארוחת בוקר, הייתי כבר מעודד מהצלחתי לדבר בשפת רמזים, וכשניגש אלי אותו מלצר הראיתי ביד לחלק התחתון של גופי והראיתי 2 אצבעות. המלצר הלך והביא לי 2 ביצים מבושלות, לקול צחוקם של הטורקים שישבו על ידי. מארוחת בוקר זו זכור לי פרט מעציב ביותר. מאלה שצחקו מהתקשורת שלי עם המלצר, היה טורקי זקן שאמר מספר מילים בגרמנית קלוקלת. הבינותי ממנו שהוא היה רב סרן בצבא הטורקי בזמן מלחמת העולם הראשונה, והשתתף

ברצח הארמנים. הוא היה זקן, אולם כשסיפר על "פעולותיו" עם החרב שלו נדלק לו שביב בעיניים ויצא לו קצף על השפתיים. הוא חשב שאסתכל עליו כעל גיבור מלחמה.

באחת הנסיעות האלה לטורקיה, הזדמנתי לעיירה על גבול סוריה, במרחק של 1,500 ק"מ מאיסטנבול. בגלל סיבוכים ושחיתות, צריך הייתי לפנות לבית המשפט. שלחנו לשם סחורה ומזכיר מפלגת השלטון, רצה לקחתה ללא תשלום. המענין הוא, שהיו בעיירה 2 עורכי דין, אולם אף אחד לא רצה להופיע נגד מזכיר מפלגת השלטון. בסוף הייתי מוכרח להופיע לבד בפני השופט. היות ולא דברתי טורקית, חייב הייתי להופיע עם מתרגם. היה זה ערבי, שתרגם מטורקית לצרפתית אולם המתרגם לא היה מהטובים ביותר ומזלי היה, שהשופט ידע צרפתית רהוטה, ותיקן את דברי המתרגם. אני אמרתי בחגיגות, שאני מאמין בחוק ובצדק הטורקי, למרות שמולי עומד מזכיר המפלגה. להפתעתי, השופט פסק לטובתי. זה לא מנע מהמזכיר להזמין אותי לארוחת ערב לביתו, היות ולדבריו הוא הבין שאני יודע פולנית וחמותו היא פולניה.

לקבל מושג על העיר הזאת, אזכיר רק, שהלכתי לקנות בונבונירה. אבל איש לא ידע מהי. קניתי שוקולד במשקל ומצאנו קופסה עם תמונה, ושמתי בתוכה את השוקולד. נייר אריזה מצאתי רק חום, עבה עם חוט עבה. וכך צעדתי עם מתנת השוקולד לארוחת הערב. שם חיכתה לי הפתעה. הסתבר, שחמותו הפולניה של המזמין היתה נסיכה, שלמשפחתה, אחוזות בפולין וברוסיה. בזמן המהפכה, כשהרגו את האריסטוקרטיה, היא שהתה באחווזה ליד קייב. האופה הטורקי, שעבד באחווזה, הציל אותה, והעביר אותה לטורקיה לעיירתו. היא היתה בת 17 ובלית ברירה התחתנה איתו, ומאז לא היה לה קשר עם איש ממשפחתה. היא ילדה ילדים ומאז ועד השיחה עברו 40 שנה. היא התקשתה לדבר פולנית, והשתמשה במילים רוסיות, אולם שנינו זכרנו שירים בפולנית. היא סיפרה לי, שאני האדם הראשון, לאחר 40 שנה, שאיתו היא מנסה לשוחח בפולנית או רוסית. הסתבר שמשפחתה היתה בעלת העיירה של אמא, ברוסיה הלבנה. השיחה היתה מרתקת, בתחילה מייעטה לדבר, ואולם אחר כך, הסבירה, שאין לה אפילו דבר משותף, לא עם בעלה ולא עם ילדיה. קשה היה לה להתרגל לתפקיד אשת האופה, ולמרות שגם המשפחה וגם אנשי העיירה התיחסו אליה כ"מלכה" הרגישה את עצמה זרה. ישבתי איתה עד לאחר שלוש לפנות בוקר, ובאמת מאד התרשמתי ממנה. היא היתה בעלת קומה זקופה והופעה נאה.

אולם בכך לא תמו ההפתעות. בסביבות השעה 7:00 בבוקר העיר אותי בעל המלון הכורדי, והודיע לי שבאו מהמשטרה לשאול עלי. הייתי עדיין רדום, אבל התלבשתי והתבקשתי ללכת עם 2 שוטרים. הם ידעו רק טורקית ולא ידעו למה צריכים ללוות אותי. אמרתי לעלי הכורדי שאם אני לא חוזר עד אחר הצהריים, שיתקשר לקונסול הישראלי, שהכיר אותי. (טרם היה שגריר ישראלי בטורקיה). הסתבר שהגעתי למתקן השב"כ הטורקי. שם ישב סרן במדים. הוא דיבר אלי צרפתית והיה מאד אדיב. היות והייתי רדום וטרם הספקתי לאכול ארוחת בוקר - הביאו לי קפה עם פיתות, ממש הכנסת אורחים. אינני יודע למה, אבל לא פחדתי על שום מה. הוא התחיל להסביר לי, ששמע שאני דיברתי רוסית ידעתי מיד על מה מדובר, שה"ידיד" המזכיר, שהזמין אותי לארוחת ערב, הלך להלשין עלי. צריך רק לדעת, שתקופה זו היתה המלחמה הקרה בין

ארצות הברית לברית המועצות בשיאה, וכל דבר בעל רוח "רוסית" היה טָרַף ביחוד עם טורקיה, בעלת גבול ארוך עם רוסיה. אני הסברתי לו, שהשפה אינה מוכיחה דבר, שנוסף ללנין גם טולסטוי כתב רוסית וקוראים אותו בכל העולם. הוא התעניין בקבוצים ששם קיים קומוניזם טהור, אולם במיוחד התעניין בכך, שעם העלייה מרוסיה לארץ, לבטח הכניסו גם מרגלים רוסים. הודעתי לו שאין לי מושג, אבל נראה לי שהוא צודק. הוספתי כי אני סומך על ה"עמיתים" שלו אצלנו, שהם יודעים מה לעשות. השיחה התמשכה כמה שעות ברוח טובה מאד, בסוף הוא הציע לי ללוות אותי למלון, כששאלתי אותו אם זה ליווי לעציר, ענה לי "לא, לידיד". בדרך אמר לי, שעלי להיזהר היות ויש לי שונאים בעיירה, וייעץ לי לחזור לאיסטנבול. הודיתי לו מאד, וכשעלה איתי למלון (בקושי כוכב אחד - בדרוג של היום), עלי מאד התרשם מהכיבוד שנפל בחלקו לארח מפקד השב"כ מהעיירה והגיש לנו קפה וממתקים, על חשבוננו. החלטתי לנסוע מיד, אולם כשלא הולך, אז זה עד הסוף. כרטיס הנסיעה שלי לאיסטנבול נעלם. קניתי חדש, וחזרתי בלילה לאיסטנבול. כשנפגשתי שם עם יהודים מקומיים, אמרו לי, שהיה לי מזל גדול, שיכלו לעצור אותי ולהכניס אותי לבית סוהר, ואף אחד לא היה מוצא אותי.

אני רק רוצה להוסיף, שכעבור שנה הזדמנתי פעם נוספת לעיירה הזאת (מרסין) ובמלון פגשתי אנגלי שהיה בעל חברה ליבוא תפוזים לאנגליה (האזור היה נטוע בפרדסים). דיברנו בינינו – ואני סיפרתי לו את הסיפור על גניבת הכרטיס. לאחר ארוחת הבוקר, כשחזרתי לחזרי, ראיתי דלת פתוחה, הצצתי ועל השולחן ראיתי ארנקים רבים ועוד חפצים שעלי גנב כנראה מאורחי המלון. בין היתר מצאתי את הכרטיס שלי מלפני שנה. לקחתי אותו והראיתי אח"כ לאנגלי, בהמשך לסיפור שלי. מה שאני זוכר, שהוא רק אמר, "איזו ארץ זאת, שאדם חייב לגנוב את רכושו".

*

עוד כמה פרטים על מפגשים בטורקיה. הזדמנתי שם לעיירה ששמה "פולונסקי", דהיינו פולני. מסתבר, שאלה מתיישבים, שברחו לאחר ההתקוממות נגד הרוסים ב - 1791. המעניין הוא, שהם שמרו על השפה הפולנית, אמנם מעורבת בהרבה מילים טורקיות. הייתי שם בחברת יהודים מטורקיה, אולם מניתי עלו בהרבה, כשדיברתי איתם פולנית. הוזמנו לבית, ושם היה תלוי הנשר הפולני, ואני סימלתי בשבילם זכרון מהמולדת. עוד פרט מעניין. בקיץ התושבים היהודים נמצאים בקייטנות מחוץ לאיסטנבול, באיי הנסיך. הגישה לשם היא באנייה. הוזמנתי על ידי משפחה יהודית להתארח אצלם ביום ראשון וקבענו שיחכו לי על המזח. עקב אחר או טעות הגעתי מאוחר ואיש לא חיכה לי. לא ידעתי את מי לשאול ונכנסתי בינתיים לשתות קפה. בשולחן סמוך ישבה גברת צעירה עם 10 טבעות משובצות יהלומים. החלטתי שזאת חייבת להיות יהודיה ופניתי אליה ישר בצרפתית, ושאלתי על המשפחה שאליה באתי. היא הכירה אותם והיתה מוכנה לעזור ולהסביר לי אולם בסוף שאלה אותי מדוע פניתי דווקא אליה. הייתי קצת במבוכה, משום שלא יכולתי לגלות לה את הסיבה האמיתית. אבל הסברתי לה, שראיתי פנים מאד אינטליגנטיות והחלטתי שהיא יהודיה. זה כבר סיפק אותה היא הראתה לי את הדרך. בערב כשישבתי אצל המשפחה שהזמינה אותי, סיפרו כבר את הסיפור על הפנים

האינטיליגנטים. אגב, מקור המנהג של נשיאת כל הרכוש בתכשיטים, הוא בזמן המלחמה העולמית. אז החרימה ממשלת טורקיה ע"י מס מלחמה, את רוב הרכוש היהודי. מה שניצל היה זהב, תכשיטים ודולרים מזומנים.

עוד חוויה אחת מטורקיה. הוזמנתי למועדון פרטי בדרום טורקיה. היו שם לרוב אנשים אמידים, ודיברנו על נושאים מגוונים. אחד מהם הושיט לי כרטיס ביקור והפציר בי לבוא למחרת למשרדו. התפלאתי קצת, משום שהוא לא עסק בענף שלי. בכל אופן אמרו שהוא איש מאד מכובד ואין לו כל סיבה לחשוש. למחרת ביקרתי אותו. היה לו משרד מפואר. התפלאתי מאד כשנעל את הדלת ושאל אותי, אם אני יודע מה זה "קֶרְנָאֵר". ידעתי שאלה אנשים שהיתה להם שייכות לשבתאי צבי עוד מהמאה ה-17. הסתבר, שצדקתי, והכת הזאת התקיימה מאז. היו אלה יהודים שהתאסלמו בשנת 1666 ביחד עם שבתאי צבי. מאז הם משתדלים להתחתן ביניהם. יש להם מיני טקסים, והם כולם מוסלמים טובים, אבל חיים בנפרד בתוך עצמם. אינני יודע, אם הם עדיין מתקיימים, אולם אם כן, הרי זה במחותרת.

*

בתקופה זו חלתה אמא בשיתוקים, שנבעו כנראה מזריקת סָרום נגד דיפטריה. היתה זו תקופה קשה, חיה ודודי היו אצל לובה, אחותי, ואני הייתי נוסע כל יום מהעבודה לבית חולים בלינסון. בבת אחת התהפך הגורל. בתקופה זו השגנו דיור עבור הקצין הפולני ומשפחתו ע"י עיריית רמת גן (ראש העיר היה מגרודנה). רק צריכים היו לחכות 6 - 7 שבועות ולא היה להם מקום מגורים. הזמנתי אותם הביתה. מעולם לא הרגשתי אורח זר בבית שלי. הם עשו מסיבות עם חברים, אמנם הזמינו גם אותי, אבל לא היה לי לכך מצב רוח. אמא היתה בהריון עם מלי, והתייעצנו עם רופא מומחה בקשר להפלה. הוא טען שההריון יכול לעזור להחלמה מהשיתוקים. ואמנם, אמא התגברה על המחלה. זה לקח מספר חודשים, אבל היא הבריאה לגמרי. כעבור כחצי שנה חזרנו לצורת החיים, בה נהגנו לפני מחלתה, אבל איכשהו תמיד היו בי פחדים שלא ישן נה הדבר. גם עם גידולה של מלי היו בעיות. היא אחרה לדבר וללכת, והתחיל תהליך של טיפול שנמשך שנים. המשכנו את החיים שלנו. השתדלנו לצאת, לבלות וגם לקבל אורחים, כרגיל.

פרק ז – מסע ביבשת אמריקה

בתחילת שנת 1961 באה לבקר אותנו בת דודתי פרידה. אנו היינו מאד קשורים. בילדותי היא התגוררה אצלנו מספר שנים, כשעבדה בתור מורה בגרודנה. אח"כ היא התחתנה עם בחור יהודי שגר בפאריס, ואני ביקרתי אצלם בפאריז בפסח 1939. הם עברו את השואה ולאחר המלחמה הגרו לארצות הברית. לכבודה ערכנו סדר אצלנו לכל המשפחה, היינו בערך 40 איש, ובכדי לספק מקומות, שאלנו שולחנות וספסלים מבית הכנסת. היה זה באמת אירוע משפחתי נהדר, ויותר המשפחה לא נפגשה בסדר. כעבור מספר שבועות נסעתי לארה"ב ולדרום אמריקה, ובתחנה הראשונה בניו-יורק התארחתי אצלה. זאת היתה הנסיעה הראשונה שלי לארצות הברית, והפגישה עם חברים ומשפחה היתה מרגשת ביותר.

פגשתי שם חברים, רובם עברו את השואה והגיעו לאמריקה. ישבתי עם אסתר'קה קפלן בפגישה ראשונה קרוב ל - 15 שעות, ולא הפסקנו לדבר ולספר. ביחוד עלו ספורים מתקופת השואה. כך ישבנו, לאחר פרידה של למעלה מ - 20 שנה. לא סתם פרידה. כשנפרדנו, היינו עדיין ילדים, ועתה לא רק שהתבגרנו, אלא הינו אחרי מלחמה, איבדנו הורים, משפחות, זה חייב היה לגרום לפרץ רגשות, וגם לדמעות.

ישבתי עם חברים מהגימנסיה וגם מתנועת הנוער. רובם היו נשואים עם ילדיהם. נפגשתי שם גם עם יהודי גרודנה, שהגרו לשם לפני עשרות שנים מגרודנה. בשל חברותי בועד ארגון יוצאי גרודנה, הוטל עלי להיפגש עם גרודנאים שם, כדי לאפשר הוצאת ספר זכרון לקהילה. היו אלה לרוב אנשים מבוגרים שעזבו את גרודנה לפני 40 - 50 שנה, אבל הרגש כלפיה נשאר.

מניו-יורק המשכתי ללימה, פרו, ששם היו לנו עסקים. הראשון שנפגשתי איתו היה יהודי מביאליסטוק, שהיה גם בארץ. הוא נפצע בזמן המאורעות של '36 והיגר לפרו, שם הסתדר יפה. הוזמנתי גם אליו הביתה לארוחת ערב בשבועות. נשארנו מיוחדים שנים רבות אח"כ כשביקר בארץ.

הוזמנתי פעם לארוחת ערב אצל יהודי מגליציה שהיה נשוי לגיורת, שהיתה בת גנרל פרואני. היא כמוכן לא ידעה יידיש. היה זה ליל שבת, ולאחר האוכל הדלקתי לי לתומי סיגריה, שהרי בעל הבית אפילו לא עשה קידוש. אולם, כשהצתתי את הסיגריה, היא פתחה בדרשה שלמה על קדושת השבת, ושאני לבטח אינני יודע, מה זה להיות יהודי. בעלה צחק ושאל אותי "מה דעתך על ה'משומַּכֶּת' שלי?"

עוד אפיזודה מעניינת. הלכתי לראות שם מלחמת שוורים. ישב על ידי מהנדס צרפתי, שבנה את הנמל בלימה. הוא לא ידע מילה ספרדית, לכן גם לא עזב אותי. לפרואנים שישבו על ידי סיפרתי, שמלחמת השוורים הזו, קשה להשוות אותה עם אחרת שראיתי בברצלונה לפני שנים, שבה הופיע מנלוטה המפורסם. זה היה ספור שהתפרסם גם בעתונות. לפי האגדה, צוענייה חזתה את עתידו בקלפים שיהיה לגדול הטוריאדורים, אולם שיזוהר מיום הולדתו ה - 25. סמוך לתאריך זה הפסיק את הופעותיו ועמד להתחתן. ארוסתו ביקשה ממנו להופיע פעם נוספת לכבודה. הוא עשה כן, ובאותה מלחמת שוורים נהרג. היה זה ביום הולדתו ה - 25, וכך הפך לאגדה. כשספרתי לפרואנים השכנים, שראיתי את מנולטה, הדבר התפרסם חיש מהר, ושמעתי בסביבתי

שאני ראיתי את מנולטו בחיים. אנשים התחילו לשאול אותי ולנגוע בי, כאילו שראיתי את האלוהים. בקושי יצאתי החוצה והצרפתי אחרי. הוא ביקש להלוות אלי, משום שחש חסר אונים בידועו רק צרפתי. הסכמתי, אולם רציתי שנבקר ביחד, ברובע האסור. זהו רובע של עוני ומצוקה שאנשים כמונו אינם מבקרים שם. גם היהודים שגרו בלימה מזהו 30 שנה ויותר מעולם לא בקרו לשם, מחמת הסכנה.

ואכן הלכנו לשם. נהג המונית סרב להיכנס לשם ולקח אותנו עד לגשר. נכנסנו לכעין בית קפה. ישבו שם המון צעירים שהסתכלו עלינו במבט רצחני. התחלתי כבר להתחרט על אומץ ליבי. הזמנתי 5-6 איש לשותות "פיסקה", משקה כמו וודקה אולם חריף יותר. לפתע נכנס בחור, בשנות העשרים, כולם השתתקו לכבודו. הוא הסתכל עלינו בחשדנות ואני הזמנתי אותו לכוסית. הוא התיישב על ידנו ושאל אותי למה בכלל באנו לכאן. סיפרתי לו, שאמרו לי שהדבר מסוכן, אולם רציתי ללמוד על המצב מראיה אישית. הוא הודיע לי, שאלה שהזהירו אותי על הסכנה צדקו בהחלט. הוא אף שאל אותי איפה אני מתגורר. אמרתי לו את שם המלון. הוא חייך ואמר לי, שמהאוכל שנזרק כל יום על ידי המלון אפשר היה לפרנס חצי משכונת העוני, אבל יום יבוא גם לשינוי. היה בו כושר שכנוע ומנהיגות, שממש האמנתי לדבריו. הרגשתי גם, שמספיק עם הגבורה שלי וכדאי להסתלק. ואמנם הוא לווה אותנו עד הגשר, שלח מישוהו לקרוא למונית והוקל לי כשהייתי כבר בצד השני. לימים, כשקראתי על מהפכות בפרו, הייתי בטוח, שבאחת מהן לבטח היה המפקד אותו בחור שפגשתי שם, ושכנראה הגיע לאן שהגיע אודות לכושר הפיקוד שלו. אכן מנהיג מלידה.

עוד כדאי להזכיר ביקור בגואטמלה. אני לא אתאר את הביקורים בכל מיני אתרים תיירותיים באמריקה הלטינית היות והיום אין זו "מציאה" גדולה. לפני קרוב ל-40 שנה מעטים היו התיירים שם. נחזור לגואטמלה. שם עשיתי טיול, שבו עוברים את העיר האוניברסיטאית הראשונה ביבשת אמריקה - אַנטיגוּוּאָה. היה שם ספר אורחים, בו ראיתי הרבה שמות של מבקרים מארצות הברית, עם צליל יהודי. לכן גם רשמתי את שמי גם באותיות עבריות והוספתי ביידיש "יהודים אל תתביישו לרשום שמותיכם באותיות עבריות".

כעבור מספר שעות ביקרנו בהרים על יד אגם גדול, שנוצר כתוצאה מהתפרצות וולקנית. שם עמדו ילדים, שמכרו מזכרות ואחד מהם נטפל אלי, כשהתרגזתי, צעקתי אליו ביידיש "תסתלק ממני". כעבור מספר דקות ניגש אלי אמריקאי, ושאל אם שמי אלפרשטיין. הסתבר, שהוא היה באוניברסיטה קצת אחרי, רשם את שמו והתרשם מהערתי ביידיש. הוא זכר את שמי, וכאשתו אמרה לו על יד האגם, שמישהו צועק ביידיש, הוא שיער שזה אני. בלינו ביחד מספר ימים, ונשארו בקשר מתמיד. הם גם ביקרו אותנו בארץ מספר פעמים וגם אני ביקרתי אותם בלוס-אנג'לס כעבור מספר שנים והם אף הזמינו אותי לארוחת צהריים עם ראש העיר של הוליווד.

*

מבחינה אישית שיא הנסיעה הזאת היה במקסיקו, שם היו לי קרובים הן מצד אבא והן מצד אמא. מצד אבא היו לי 2 דודים שלמה ויצחק מצד אמא 3 בנות - דוד ובן דוד אחד עם משפחותיהם. לפני יציאתי מהארץ קיבלתי הזמנה מהדוד שלי לחתונת הבת קטה והחלטתי לעשות את הסידורים כך, שאוכל להיות נוכח בחתונה.

הודעתי להם מפרו, שאגיע לחתונה ובאמת הם הגיעו כולם לשדה התעופה. הדוד שלמה עזב אותי כשהייתי בן 6 ועתה הייתי בן 41. הם שיחדו שם את המוכסים ויצאו לקבל אותי ליד האוירון. בת דודתי ניוטה עם בעלה, שחדו את המוכס שלא יבדוק את המזוודות וכך הגעתי אליהם הביתה.

בזמן החתונה חלקו לי כבוד ביחד עם הסבתא, ללוות את הכלה. עוד לפני הטקס נכנס לבית הכנסת זוג מארצות הברית ושאל על אלפרשטיין, מיד הודעתי שזה אני, היות והייתי רגיל לכך שאני הוא היחיד בעל שם נדיר זה. אולם במחשבה שניה החלטתי, שפה במקסיקו יתכן שיש עוד אלפרשטיין. אבל גם דודי לא הכיר אותם. הסתבר, שבדטרויט היתה לנו משפחה גדולה, שמקורה ב - 5 אחים ואחות של סבתא מצד אבא. דודי ידע עליהם, אולם מעולם לא פגש אותם. כשקיבלו את ההזמנה החליטו, שבמקום לשלוח מברק יקנו כרטיסי טיסה ויגיעו לחתונה. ואמנם בילינו שם ביחד ואח"כ ביקרתי אותם גם בארה"ב, ועוד אכתוב על כך. שנים רבות היינו בקשר עד שסידני ש' ביץ נפטר ועם אשתו אידיט, נפגשנו עוד לפני שנתיים בארץ.

כל השהות במקסיקו היתה בשבילי חוויה בלתי רגילה, זו שחווים אותה בפעם הראשונה. היתה פה ראשוניות מסוימת לראות אנשים שלא ראיתי עשרות שנים, כולל במהלך מלחמת העולם. נתקבלתי בצורה יוצאת מהכלל, ע"י המשפחה מצד אבא ומצד אמא. הדוד יצחק עשה לנו טיול בן יומיים מחוץ למקסיקו, ביחד עם משפחת שביץ. אני אף נסעתי עם שלמה, דודי לאקפולקו, שעד עתה רק שמעתי עליה. עיר בידור וקייט 24 שעות ביממה, שבתקופה ההיא היה עדיין דבר נדיר.

ממקסיקו המשכתי לונצואלה דרך פנמה. לפי התכנון צריך הייתי לחכות חצי שעה לאוירון לקרקס. לטיסה של 5 - 6 שעות. בארגון הלקוי ששרר שם, שכחו להודיע למשרד בפנמה, שישנם נוסעים לונצואלה. מאחר שהאוירון שלנו אחר להגיע בשעה שלחו את האוירון מבלי לחכות לנוסעים ממקסיקו. האוירון הבא לקרקס היה רק כעבור 4 ימים. לאחר דין ודברים עם חברת התעופה קיבלתי חדר במלון הילטון בפנמה עם אוכל, אבל ללא משקאות אלכוהוליים. כך ביליתי 4 ימי חופשה נהדרים במלון, שכבר אז היתה שם בריכת שחיה. הלכתי לחפש יהודים וברור שגם שם היו כאלה. מצד אחד, היו יהודים מתבוללים ספרדים ומצד שני יהודים מרומניה ומפולין, שבאו סמוך למלחמת העולם השנייה או לאחר השואה, ועדיין דיברו אידיש עסיסית. כשעמדתי בתור בשדה התעופה, עמדו שתי נשים צעירות לפני, ומבלי להקשיב קלטתי את השאלה של אחת הנשים למה חייבים לתת כסף למתנה בבר-מצווה שיהיה כפל הספרה 18. החברה לא ידעה לענות, מבלי לרצות התערבתי בשיחה והסברתי להן את פשר הגימטריא "חי" 18.

כדאי להזכיר את הביקור באי קירסאו. ידעתי מההיסטוריה, שזה המקום אליו הגיעו היהודים הראשונים מברזיל המערבית ליבשת צפון אמריקה, במאה ה - 17. ידעתי גם על משפחות יהודיות ספרדיות, שהיו שם. ואמנם שאלתי את נהג המונית על משפחה מסוימת והוא השתמש בביטוי "יהודי - קתולי". לא הבנתי את המושג. בסוף שאלתי אותו לאן הם הולכים לכנסיה או לבית-הכנסת על זה הוא ענה לי מיד שברור שהם הולכים לכנסיה. הסתבר, שאלה משפחות שהתנצרו מזמן, אבל אצל אנשי המקום, בקרבם הם חיים הם שונים. הם עדיין "יהודים - קתוליים".

היתה לי דרישת שלום מונצואלה ליהודי בעל חנות חשמל. ראיתי בחלון ראוה טרנזיסטור עם שעון (אז זה יצא בדיוק לשוק). כשמסרתי את הד"ש וביקשתי שיתן לי הנחה על הטרנזיסטור הוא מיד אמר לי חצי מחיר. הסברתי לו, שאינני רוצה שהוא יפסיד עלי. הוא הצהיר בפני "מי זה מרוויח כאן פחות מ - 100%?" זאת היתה עיר נמל פטורה ממכס.

בערב, (היה זה יום שישי), הלכתי לבית הכנסת הפורטוגזי הישן, ששם התפללו הרפורמים. אז עוד לא היו תיירים ולכן בלטתי בשטח, וכבדו אותי בפתחת הארון, ששם עמדתי קרוב לחצי שעה. לאחר התפילה ניגשתי לרב ודיברנו על ענינים שונים, הוא ידע עברית אבל קשה היה לו להתבטא בשפה. הוא הציע לי לקחת אותי למלון. הוא היה אמריקאי שאשתו עם הילדים נסעו לארצות הברית. כשהגענו למלון הזמנתי אותו לארוחת ערב, והוא הסכים בחפץ לב. דיברנו זמן ממושך, והכשרות כנראה לא הפריעה לו. לאחר הארוחה כיבדתי אותו בסיגריה, אולם מיד אמר, שהלא שבת הערב והוא אינו מעשן בשבת. תהיתי, איך ההגיון עובד: נוסעים במכונית בשבת, אוכלים אוכל לא כשר, אבל אין מעשנים בשבת. כנראה לכל אחד ההגיון שלו. מכל מקום הרב הצעיר היה בעל ידע רב ביהדות, בחסידות וגם בהיסטוריה יהודית.

בערב, מאוחר, בא אלי היהודי מהחנות, מלא טענות. איך זה שהייתי בבית הכנסת אצל "הטורקים" (זה השם לספרדים באמריקה הלטינית בפי האשכנזים), ולבית הכנסת האשכנזי לא אבוא? קבענו שהוא יבוא לקחת אותי ב - 6:30 בבוקר. כששאלתי למה מוקדם כל כך, הוא הסביר לי שב - 8:00 חייבם לפתוח את החנויות. זה היה בית כנסת לא גדול והתפללו בו 20-30 איש, שהו את רוב הקהילה האשכנזית באי. כשניגש הגבאי אלינו, ביקש אותה המארח שלי, שיתן לי עליה. הגבאי שאל אותי מאיפה אני בא, כשאמרתי לו מישראל שאל אותי אם אני יודע את הברכות. התרעמתי ואמרתי לו אם כך תן לי "מפטיר". ואמנם קיבלתי אותו. כשעלו יהודים לתורה שמעתי סכום של 100-150 דולרים תרומות. החלטתי על \$75 תרומה, כי אי אפשר לסטות מהקהל. כשעליתי אמרתי את הברכות וקראתי לבד את ההפטרה. בעל הקריאה אמר ברכות, אבל לא ביקש תרומה. כששאלתי אותו, ענה לי, שהגבאי כבר תרם \$150 עבור המפטיר שלי. הוא ניגש אלי והתנצל שחשד, שאינני יודע את הברכות. הוא הסביר, שלרוב באים ישראלים שהם מלחים באניות סוחר ואלה אינם יודעים את הברכות.

היו שם 30-40 משפחות של אשכנזים והם הביאו מורה-חזן מהארץ. ראיתי אמנם כל מיני כתובות על הקיר בעברית, אבל כמה היו עם שגיאות כתיב. בזמן ה"קידוש", לאחר התפילה, היתה ארוחה מפוארת. שאלתי את החזן בקשר לשגיאות הכתיב. הוא הודה בפני שהוא למעשה איש טקסטיל, וכשבארץ לא היתה פרנסה הציע לו קרוב משפחה באי, לבוא ללמד עברית את הילדים ולהתפלל בשבת בבית הכנסת. בכל אופן התפעלתי, שקהילה אשכנזית קטנה מחזיקה מורה וחזן וגם שוחט ומנהלים סדר חיים יהודי אורטודוקסי מחד, ופותחים את החנויות בשבת מאידך. אבל זאת המציאות.

פרט מענין נוסף בקשר לקיר סאו. נמצא שם בית זיקוק גדול לנפט, שגובל עם בית הקברות היהודי הישן. הנהלת בית הזיקוק רצתה לקנות את השטח מהיהודים בכסף רב, אולם אלה סרבו למכור. הרב הרפורמי שאל

אותי אם אוכל לעזור בפענוח המצבות, שהיו כתובות עברית עם תאריכים עבריים. קשה היה לקרוא היות וחלק מהמצבות היו בני 200-300 שנה, אבל בכל זאת עשינו עבודת מחקר. הסברתי לו את העיקרון, ששנת ה' אלפים היתה ב - 1240, לכן לכל תאריך עברי צריך להוסיף 1240. למשל תשנ"ט = 1240 + 759 = 1999.

רצייתי לבקר עוד בהאיטליה. קראתי עליה הרבה. זה היה אי בשליטה צרפתית, ומארצות הראשונות שקיבלו עצמאות. קראתי על העבד *Tousaint L'ouverture*, שלחם לעצמאות ארצו, וסיים את חייו במבצר על סלע, ואכן ביקרתי שם. ידעתי גם על הדיקטטורה השלטת שם, אולם כשהגעתי למלון עם דרכון ישראלי, הודיע לי הפקיד, שהאיש החזק באי הוא ישראלי. ביקשתי מספר טלפון, ונתנו לי אותו מיד. אולם לא הצלחתי לאתרו. הסבירו לי אז שהטלפונים אינם פועלים, למרות שבכל חדר יש מכשיר. מה עושים? לוקחים מונית, וזה באמת מה שעשיתי. הסתבר, שהגברת היתה מנס-ציונה והוא היה יליד ראשון לציון. בהתחלה קיבלו אותי בקרירות, אך בזמן שהותי באו כמה אנשי צבא ואזרחים והוזמנתי לארוחת צהריים. המניות שלי עלו, כשדיברתי עם האזרחים צרפתית ואנגלית ולא עשיתי בעיות. הסתבר, שהם יושבים שם כמה שנים ויש להם קשר עם *Duvalier* הדיקטטור של האי. הם עשו שם הרבה כסף. לימים פגשתי אותם בארץ, אבל הם כבר לא יכלו להסתגל לרמת החיים פה, וחזרו לנדוד בארץ אחרת.

עוד סיפור קטן בו נזכרתי מביקורי בהאיטי. אחרי הכל אני כותב את הזכרונות ב - 1999 אודות אירועים שהיו ב - 1961. דברים רבים שכחתי, אולם האירוע הקטן הזה מעיד על הגורל היהודי. הזכרתי את ביקורי אצל המשפחה הישראלית. היא התנדבה להראות לי את האי ובין היתר היה שם בית חרושת למשקאות אלכוהוליים ובמיוחד ליקרים, שנוסד ע"י כומר קתולי, ועבר לבעלות בתו (גם זה קורה), שבעלה הוא ממוצא יהודי.

כשביקרנו שם, הוגשו מגשים עם כוסיות המכילות דוגמאות מליקרים שונים. הם באמת היו טובים מאד, ואני באמת טעמתי כמעט מכולם. המשקאות עלו לי לראש, והייתי קצת מטושטש. בעל המקום הכיר את הישראלית, וכשהיא הציגה אותי לפניו, הזמין אותנו למשרדו. הוא סיפר שהוא יהודי בולגרי, שהתנצר בזמן המלחמה, הגיע לאי והתחתן עם בתו של הכומר. כל משפחתו הושמדה באוסטריה. נשארה לו רק בת זודה אחת, אולם היא ניתקה איתו את הקשרים. יש לו 2 בנים, שאולי היה שולח אותם ארצה ללימודים. ברגע שאמר את המילה "אולי", נפערה הדלת, שהיתה קצת פתוחה, ונכנסה אשתו, כושית נאה, והודיעה אין "אולי", אנחנו רוצים לשלוח אותם ארצה. הייתי קצת מטושטש מהשתייה, אולם חיש מהר חזרתי לכשירות. אמרתי שאעשה כמיטב יכולתי למצוא את בת דודתו (לא הייתה לו כתובת) וגם לסדר את הילדים. הוא אמר לי, שהוא מפקפק שאעשה זאת, היות ומספר אנשים הבטיחו בעבר, ולא קיימו.

כשחזרתי ארצה פרסמתי מודעה בעתון הבולגרי, ואמנם התקשרה איתי בת הדודה. נפגשתי איתה, אולם היא לא רצתה לשמוע על ה"משומד". בסוף שכנעתי אותה לכתוב לו מכתב משותף איתי, למען הילדים. ואמנם הילדים באו ארצה, ולמדו בפנימיית "הדסים", לשם הפניתי אותם. האחד היה לבן והשני, "קפה בחלב"! לא

היה קושי לקבלתם, משום שההורים מימנו את הוצאות הלימוד. בהתחלה היה לי קשר עם הילדים, ואח"כ איבדתי אותו, והם חזרו הביתה כעבור מספר שנים. אולי נשאר להם משהו מהיהדות. אבל ההשפעה של הסביבה עושה כנראה את שלה. המענין הוא שהאמא הכושית והנוצריה עמדה על כך, שיקבלו חינוך יהודי.

כדאי עוד להזכיר ביקור ב-Santa Domingo. קיבלתי בארץ ויזה מקונסול הכבוד. ידעתי שגם שם יושב שליט יחיד Trujillo, שלפני פרוץ מלחמת העולם השנייה היה היחידי בין השליטים, שהסכים להכניס לארצו כמה אלפי יהודים. כמה ימים לפני הגיעי לשם קראתי בעתון, שהשליט נרצח. אמנם בהאיטי יעצו לי, שאולי אוותר על הביקור שם, אבל מאחר שקיוויתי למכור שם לבידים, לא רציתי לוותר על ביקורי שם. הגעתי בערב מאוחר והייתי הנוסע היחידי באירון הגדול, שנחת בשדה תעופה זה. מיד עם היכנסי לחדר המכס, הצטערת שהגעתי לשם. האולם היה מלא עם אנשים במדים, עם נשק דרוך, אבל האוירון המריא כבר לתחנתו הבאה. לאחר בדיקת הדרכונים, הודיע לי הממונה, שהויזה שלי, אינה בתוקף, ושלקונסול בתל-אביב לא היתה רשות לתת אותה לי. עתה אני חייב, שמישהו מהתושבים יערוב בשבילי. השעה היתה שעת ערב מאוחרת ולא ידעתי מה לעשות האוירון נסע, לבלות בתא מעצר לא היה לי חשק, ואינני מכיר איש.

במקרה ראיתי ספר טלפונים, דק (לא היו שם הרבה טלפונים) וכשדפדפתי בו, נפלה עיני על שם לְדָרָר. החלטתי שזה חייב להיות יהודי. ביקשתי רשות לצלצל. השעה היתה קרובה ל-11 בערב. התנצלתי וספרתי לו מה הענין, ושהאוירה מאד מתוחה. הוא הודיע לי, שהוא יבוא מיד ויתן ערבות, למרות שכלל לא הכיר אותי. ואמנם כעבור חצי שעה הופיע יהודי גרמני בלוויית אנגלי שעבד אצלו, חתם על הניירות וכמעט הרים עלי את קולו, שאפסיק להתנצל. הוא לקח אותי למלון, ולמחרת הופיע האנגלי אצלי, בכדי לעזור לי. הסתבר, שבזמן המנדט היה בארץ כקצין משטרה בריטי. על המחותר היהודיות לא דיבר הרבה, אבל הרבה בפרטים על גברות נכבדות מאד בתל-אביב, בתקופה שהן היו צעירות והוא היה קצין משטרה. האווירה היתה מאד מתוחה. ראיתי את ההלוויה של השליט ובערב שמעתי ברדיו סיפור של יהודי גרמני, שסיפר את העובדה הידועה לנו, ששום ארץ לא רצתה להכניס את היהודים ורק הוא הסכים להכניסם וחילק להם אדמות לחקלאות. אמנם מעטים מהם נשארו חקלאים, אבל הם פיתחו לו מסחר בינלאומי ותעשייה זעירה וכבדה היהודים התבססו וגם השליט התעשר, כיוון שהוא היה לוקח חלק מהרווחים.

אי דומה אבל אורה לגמרי אחרת חיכו לי בהגיעי לג'מייקה. כבר בשדה התעופה מרגישים יותר חופשי, כשמגישים תקליט עם שירו של הרי בל פונטה וכוסית רום מטעם השלטונות. היום לבטח שונה הדבר, היות והתיירות לשם היא המונית, והלא אני ביקרתי שם לפני כ-40 שנה. בתי המלון תאמו את הטעם האמריקאי, חדרים מרווחים גדושי מותרות. עשיתי לי תכנית נופש למספר ימים, ושתי פְּעָמֵי לִי - Montegno Bay, Ocho Rios. אלה אזורי טבע מקסימים וגם שם בתי המלון יפים. בחרתי נְוֶקָא במלון בנוי בצורת ארמון אפריקאי כפי שאומרים משהו מהסרטים, וגם המחיר בהתאם. החלטתי ללון שם לילה אחד. לראות איך חיים העשירים. החדר היה בנוי בטעם רב, ובמקום אמבטיה היתה כעין בריכה קטנה. עד היום טרם ראיתי דבר כזה. בערב יצאתי לבר, שם פגשתי אנשים שיצרתי איתם קשר, שתינו הרבה רום וביליתי בצורה נעימה. למחרת

בבוקר, כשבאתי לקבלה לפרוע את החשבון, ראיתי אדם עומד ומשחק בדרכון שלי. הסתבר, שזה היה בעל הבית, אדם עתיר נכסים באי, כפי שהוסבר לי אח"כ. הוא שאל אותי למה אני עוזב לאחר לילה אחד, וחשב שמשוהו לא מצא חן בעיני. הסברתי לו, שהכל טוב ויפה, אולם המחיר, קצת מוגזם בשבילי. הוא לקח את החשבון וביטל את החיובים עבור האוכל והמשקאות והודיע לי שבליילה השני אני נשאר בתור אורח שלו. נוסף לכל, הוא הזמין אותי לאותו ערב לביתו לארוחת ליל שבת (זה היה יום ו'). הסתבר שהוא היה יהודי צפון אפריקאי ממרקש, (כך קרא גם לבית המלון), שגר שם כבר שנים. ישבתי איתו ומשפחתו, וסיפרתי קצת על הארץ והיהדות. אבל הדור הצעיר חלם על ארצות הברית ולא על ישראל. בכל קהילה שהכרתי במסעי זה, בלטה לעין ההתנתקות של הדור הצעיר מהיהדות וגם מישראל. מכל מקום ביליתי 3 ימים ממש יפים בטבע הנהדר של האיים הקריביים.

בחזרי לקינגסטון הבירה, הנוף נראה לי פחות יפה. ביליתי שם כמעט שבוע בקשר לעסקים. זאת עיר ישנה עם רחובות צרים ומלוכלכים. היא היתה פעם נמל מעבר לעבדים מאפריקה לארצות הברית. עד היום, קיימים בתי המעצר, שם בילו העבדים, עם הידיים כבולות בשלשלאות לקיר, כדי שלא יוכלו לברוח. גם האקלים החם מוסיף לאוויר ולאווירה, והפשע שם הוא מעשה יום - יומי. הכרתי שם במלון, עו"ד יהודי המתמחה במשפטים ימיים, שבא לשם לתפוס אניה עבור נושים אמריקאיים. הוא היה יליד ארה"ב, אולם אביו היה מסרביה, גם הוא היה עו"ד. התיידדנו, ובמשך שהותי בילינו הרבה ביחד. הלכנו ביחד לבית הכנסת בליל שבת. היה שם חזן ומקהלת נשים, ששרו את התפילות. הסתבר, שאלה הן הנשים הנוצריות של הבעלים היהודים, שבאות לשר בבית הכנסת, ותמורת זאת הבעלים היהודים משתתפים במקהלה בתפילות בכנסיה. גם זו יהדות ושיתוף פעולה בין דתי. לאחר התפילה, ראיתי שכולם ניגשים לכושי ענק, שעמד ע"י הבימה, ומאחלים לו שבת שלום (בעברית). לא נגשתי, היות ולא הכרתי אותו, לבסוף הוא החליט לגשת אלי ולעו"ד. אמר לנו "שבת שלום" ושאל מאיפה אני וגם מה שמי. כשאמרתי לו, שאני מהארץ ומקורי מפולין, אמר שגם אביו מפולין ושמו גולדברג. היה קצת מוזר לראות כושי בגובה 2 מטר, ששמו גולדברג ומוצאו מפולין.

מג'מייקה היה עלי לטוס לקובה. אנשים רבים, שפגשתי, ניסו להניא אותי מהנסיעה, משום שזה היה מסוכן. טענו שאין שם שלטון חוק ואפשר להיעצר ללא משפט. היתה בי סקרנות עצומה לראות משטר חדש (לא הייתי מעולם בארץ קומוניסטית), נוסף לכך קיוויתי, שעקב מצבה הכלכלי הקשה אפשר יהיה לעשות עסקים של יבוא לבידים כנגד יצוא סוכר, ללא צורך במטבע חוץ. לבסוף החלטתי לנסוע אולם משום שהיה לי כסף מזומן, כ - \$2,000, יעצו לי להעביר חלק לארה"ב. מסרתי לעו"ד אתו הייתי \$700 כפקדון שאקבל בניו-יורק לאחר חזרתי מקובה.

לימים, כשחזרתי לניו-יורק וספרתי את הדבר לבת-דודתי, היא הטיפה לי, על התמימות שלי במסירת כסף לאנשים מזדמנים. גם החברים שלי צחקו ממני. צלצלתי למשרדו, אולם לא פגשתי אותו, הוא אף דחה את פגישתנו לעוד מספר ימים. ובאמת "אכלתי את עצמי" על הטפשות שלי והשלמתי עם אבדן הכסף. לבסוף הסתבר, שהוא רצה, שאשתתף במסיבה משפחתית לכבוד קבלת תואר עו"ד של בנו. נערכה מסיבה משפחתית

לכבוד קבלת תואר עו"ד של בנו שהשלימה, 3 דורות של עורכי דין ואני הייתי הזר היחידי. ברור, שהוא החזיר לי את הכסף, ואף וסיפר לכולם על האמון העיוור שנתתי בו.

הכניסה לקובה השרתה אווירה מתוחה. קודם כל בהגירה ובבדיקת הויזה. לי היתה ויזה מיוחדת, שמקבלים אנשים חשובים, וזה באופן מקרי לגמרי. פניתי אז לשגריר הקובני בהרצליה, ששמו המקורי היה ד"ר וולף (על שמו ניתנים פרסי וולף המפורסמים) יהודי גרמני שברח מגרמניה לקובה, שם עשה הון תועפות ותמך בקסטרו, כשזה היה עדיין במחתרת. כגמול על מעשיו קיבל את השגרירות בישראל והתגורר כאן. כשפניתי אליו, הסביר לי, שאיננו רשאי להוציא ויזות אלא לפי אישור מה־בנה, וזה לוקח מספר חדשים. הוא ייעץ לי לפנות באחת מהתחנות שלי באמריקה הלטינית, שם הדבר יותר קל הוא צייד אותי גם במכתב המלצה חם, שעזר לי מאד. כשהייתי במקסיקו, פניתי למחלקת הויזות בשגרירות הקובנית, אבל גם שם הסבירו לי, שיהיה עלי לחכות 3-4 שבועות לאשור מקובה. במקרה עבר שם גבר כבן 25, והתערב בענין. הסתבר שזה השגריר בכבודו ובעצמו. הוא הזמין אותי לחדרו, והסביר לי את כל התהליך. עניתי לו, שאין באפשרותי לחכות, ואצטרך לוותר על נסיעה זו. הוא התעקש, קרא למזכירו, ובסוף הוציא לי ויזת הזמנה, שנותנים לכל מיני מוזמנים חשובים, עובדה זו, עזרה לי הרבה בשהותי בקובה.

בדיקת המזוודות היתה קפדנית ביותר. כל חפץ בעל ערך, היה עלי לרשום אותו בהצהרה, אחרת לא אוכל להוציאו ביציאתי את קובה. זה כלל אפילו שעון וטבעת נישואין. כבר בשדה התעופה הציעו לי 11 פזו ל - \$, בשעה שהשער הרשמי היה 1 פזו ל - \$1. לא התפתיתי וכך עשיתי גם במשך כל שהותי שם, מה ששמש לי קרש הצלה ביציאה. היה לי חדר מוזמן ב"הילטון" לשעבר. קיבלתי חדר יפה אם כי מוזנח, במחיר \$30, שהיה בהחלט סביר. כעבור חצי שעה צלצלו אלי מהקבלה, שהנהלה החליטה לגבות ממני רק \$6 ליום, בהתחשב עם סוג הויזה בדרכון. הסתבר שחשבו אותי לפחות למזכיר המפלגה הקומוניסטית בישראל, שהוזמן לביקור ע"י השלטונות.

היו לי כמה כתובות של יהודים בקובה, מהם גם גרודנאים, שהגיעו לשם לאחר המלחמה. מצאתי את שמותיהם בספר הטלפונים והתחלתי לחייג, אולם מאיש לא קיבלתי תשובה. אח"כ הוסבר לי, שהם עזבו את קובה בצורה בלתי חוקית, אולם לא ניתקו את הטלפון, שיחשבו, שהם עדיין בקובה, ורק יצאו למספר שעות. זה קצת זעזע אותי, שמתוך 5-6 טלפונים איש לא ענה והטלפון הוסיף לצלצל דקות מרובות. הדרך הראשונה שלי היתה לשגרירות ישראל, שידעו שם, שאני קיים. הלכתי ברגל ובדרך שאלתי בחורה צעירה לרחוב המבוקש. היא התנדבה ללוות אותי. בדרך שאלתי אותה "איך קסטרו?" והיא התחילה להרעיף עליו שבחים. כששאלתי אותה אם כך כולם צריכים לענות, הסבירה לי, שהיא באה מכפר מרוחק, היא רצתה ללמוד בבית ספר תיכון, אולם הוריה היו עניים. כשבא קסטרו, קיבלה מלגה לפנימיה גמרה תיכון ועכשיו לומדת באוניברסיטה, ובהבעת נצחון שאלה אותי בפשטות "תגידי, למה שלא אוהב אותו?". אז הבינתי את כל התורה על רגל אחת. השגריר שלנו קיבל אותי יפה, אם כי בהפתעה מסוימת, היות והייתי שם הישראלי היחידי. הוא

הסביר לי, שעלי להיזהר, ושהוא יהיה תמיד מוכן לעזור לי, בתנאי אחד, שלא אסתבך בעסקות מטבע בשוק השחור. אני אכן שמעתי בקולו, למרות הפיתוי לקבל פי 14-15 מהשער הרשמי.

הלובי של בית המלון, היה עצום, ושם גם ישבו כל מיני פקידים בכירים וגם המשלחות הרוסיות. פגשתי שם מספר אנשים מעניינים, וכמו בכל מקום יהודים, גלויים ומסתתרים. במקרה נכנסתי לשיחה עם אישה, שישבה בשולחן סמוך. הסתבר שהיא היתה העורכת של עתון המפלגה בקובה. היא הסבירה לי, שאביה היה יהודי, וכששאלתי למוצא של אמא שלה, ענתה בחיך שגם אמה היתה מאותו מוצא. פגישה אחרת לגמרי היתה זו של ראש השירותים החשאיים, שספר לי ישר ששמו רבינוביץ וניסה להגיד מספר מילים באידיש. הוא כבר היה יליד קובה ולכן כמעט שלא ידע דבר, פרט למספר מילים. כל הכנסיות נסגרו בפקודת השלטונות. המוסד הדתי היחידי הפתוח לתפילה היה בית הכנסת הגדול. הייתי שם בשבת, אבל השגריר הזהיר אותי להיזהר בדיבורים, היות ויש שם "נציגי שלטונות" רבים.

עם הרוסים נפגשתי במקרה. חיכיתי למעלית שתגיע, והתנגשתי בגבר בלתי מוכר, הוא הפליט אינסטינקטיבית, "סליחה" ברוסית ואני עניתי לו "בבקשה" גם ברוסית. הוא הסתכל עלי, מדד אותי במבטו, אולם לא אמר מילה. מאוחר יותר, כשישבתי ע"י שולחן ועישנתי סיגריה, ראיתי אותו במרחק די ניכר יושב בחברת רוסים. לפתע הוא קם, ניגש לשולחני עם סיגריה בפה וביקש ממני אש. חיכתי, נתתי לו אש, ושאלתי, שמוזר שהם כולם מעשנים ליד שולחנו והוא מגיע עד לשולחני, בכדי לקבל אש. אז הוא פשוט הזמין אותי להצטרף לשולחנם. קיבלתי את ההזמנה. הצגתי את עצמי (אצלם זה כרוך כמעט בטקסיות כמו אצל הפולנים). והתחלנו לדבר. הרוסית שלי אינה מצדיקה קבלת פרס לספרות רוסית, אבל כשאני מתנצל עליה מראש, אני לעיתים מקבל גם מחמאות. דיברנו בהתחלה על הקובנים ואני התבטאתי באופן חיובי עליהם. הם, תקפו אותם, כעצלנים, שיודעים רק לרקוד ואינם רוצים לעבוד. ממש, כמו כובשים קלאסיים, שמדברים על הילידים. השיחה גם נסבה על ישראל ועל הערבים, וגם על היהודים שבאו מרוסיה דרך פולין לארץ. כמה מהם ניסו לחזור וכתבו מכתבים בעתונות הרוסית בגנות ישראל, ובדיוק את אלה הם קראו. כשהותקפתי בתור "כובש", התפרצתי בשאלה "מה אתם עושים בקובה, מרצים על היסטוריה ספרדית?" חלק מהם פרץ בצחוק וחלק התחילו בצעקות. שראש הקבוצה שלהם, שלא התערב כל הזמן, הפסיק את הויכוח וטען שאני צודק.

לפתע פתאום וקצת במאוחר, הבנתי שלא כדאי לי להסתבך כאן בויכוחים פוליטיים. נפרדתי באדיבות והלכתי בכוון המעלית, אולם אז ניגש אלי גבר, בלבוש אזרחי, וביקש את הדרכון שלי. הוצאתי את הדרכון והראיתי לו, הוא התפעל מהויזה שלי, שהיתה מיועדת למוזמני הממשל. הוא הוציא כרטיס ביקור, ואז הבנתי שהוא היה רב סרן במודיעין הקובני. הסברתי לו את הויכוח, אבל לא את כולו, רק בחלק שהם לא התבטאו יפה על הקובנים. הוא הסביר שהוא ראה שהיה ויכוח ער, אבל לא הבין את הסיבה. הוא גם רשום לי על הכרטיס את מספר הטלפון בבית, שאם אקלע לבעיות, אני רשאי לקרוא לו תמיד.

פרט מענין נוסף, נובע מהעובדה שהיה לי סוף שבוע חופשי והחלטתי לעשות טיול ל"אי-המטמון", המפורסם כל כך מספרו של סטיבנזון. נכנסתי למשרד נסיעות, אבל הפקידה אמרה לי, שכל המקומות לטיול נמכרו, ואין

מה לעשות. רציתי כבר ללכת, אולם אז יצא המנהל ואמר לי להמתין. הוא ביקש רשימת הנוסעים, לקח עפרון אדום ומחק שם מהרשימה וביקש את דרכוני. אמרתי לו, שאין בכוונתי לנסוע על חשבון מישו שכבר נרשם. אולם הוא בשלו. מהספרדית הנהדרת שלי הוא הבין שאינני יליד קובה, והסביר לי בפשטות, שבשבילי זאת הזדמנות יחידה, והוא, שנמחק הוא קובני ויקבל ממנו פיצוי מתאים. כך נסעתי לטיול של 3 ימים, בו הייתי התייר היחידי בקבוצה של 30 איש. באי המטמון שוכנו במלון קטן, שהיה פעם מלון מותרות של מיליונרים אמריקאים. המהפכה הקובנית הספיקה קצת להרוס אותו. בערב ניגש אלי קצין צבא והציג את עצמו אחראי על משמר החופים. הוא ייעץ לי לא לטייל על יד המזח היות והשומרים מתוחים, והספרדית המפוארת שלי, יכולה להיות בעוכרי. התיידדתי עם חלק מהקבוצה, אולם הם בקושי ידעו מה זה ישראל, ובלבלו אותה עם אלג'יר שאז נלחמה לעצמאותה.

בעסקים, העניינים הסתדרו, אם כי היו מסובכים מאד. לקובה לא היה מטבע זר, היה להם רק סוכר, שלישראל לא היה צורך בו. דרך הסוכנים שלנו באנגליה, מכרנו סוכר לאנגליה תמורת לבידים ששלחנו מהארץ. את התשלום קיבלנו מאנגליה. זה קצת מסובך, אבל כך נעשו אז עסקים.

הפרק הכי מעצבן היה ביציאה מקובה למיאמי. קיבלתי הודעה מחברת התעופה להופיע 7 שעות לפני מועד הטיסה: כשהגעתי לשדה התעופה - עברתי גם את הביקורת החמורה ביותר, זו של מטבע זר. מנהל הבנק הסתכל בחותמות והודיע לי, שהחלפתי יותר מדי. אמרתי לו, שהציעו לי פי 14 מהשער הרשמי אבל פחדתי ולא עשיתי. הוא הודיע לי שהשער השחור האמיתי הוא פי 16-17, והראה לי על איש אחד שהיה עצור, היות והחליף מעט מדי כסף.

אולם אח"כ הכל "התפוצר". הסתבר שוב, שהייתי התייר היחידי בין 79 מהגרים. הם ידעו היטב את המצב והביאו איתם אוכל. ישבנו כולנו בחדר סגור עם שמירה צבאית על יד הדלת. הסברתי לחייל שאני זקוק לשירותים, ואז בא אלי קצין והודיע לי, שאסור לעזוב את החדר. הצעתי לו שישלח איתי חייל, והוא הסכים. אני עמדתי בשירותים והטלתי את מימי בדלת פתוחה, שם עמד החייל עם תת-מקלע מאחורי, מחזה ממש מרנין לב. פחדתי רק, שלא יפלט לו כדור. בדרך חזרה קניתי כבר מספר סנדביצ'ים וסיגריות ונתתי גם לחייל. כאן התחילו הביקורות של המזוודות. בסך הכל היו 3-4 ביקורות. בכל פעם הוציאו לי משהו, לרוב דברים קטנים. כשביקשתי הסברים לא טרחו לענות לי אפילו. בסוף, בביקורת האחרונה לקחו לי מצלמה. כאן כבר איבדתי את סבלנותי וצעקתי "פה זה - מדינה או חבורת שודדים?" באותה שניה ידעתי שעשיתי טעות, אבל כבר היה מאוחר. קובנית אחת מהנוסעות אמרה לי "אדוני - מה עשית?" וספקה את כפות ידיה. המוכס הודיע לי, שהעלבתי את מדינת קובה, ואני עצור. הובלתי למפקד שדה התעופה, שהיה קצין בכיר, הוא הזמין אותי לשבת. ביקש את דרכוני וכשראה את הויזה המכובדת שלי, הבין שאני "אחד משלנו". הוא שאל אותי מדוע דיברתי בצורה מעליבה כלפי קובה? (הוא הזמין אותי לשבת וכיבד אותי בקפה). באותו רגע ידעתי שאסור לי להיות חלש. ואז ענית לי, מה היית אתה עושה במקומי. כשבאים עם הכוונות הטובות ביותר, נזהרים לשמור על חוקי המטבע, ובסוף מקבלים יחס כזה. הוא סיפר לי, ששמע כבר, שהחלפתי כסף רק על פי החוק, הוא גם

רואה מי אני, לפי סוג הויזה בידי. אבל, גם עלי להבין, שזאת מדינה בהתהוותה. המוכסים אינם אנשי מקצוע, אלא לוחמי מחתרת שחייבים לתת להם תעסוקה. בינתיים הגיע זמן הטיסה, אבל הוא השהה את האוירון, ויצא איתי לכוון השדה והאוירון. הוא היה גבוה וחיבק אותי ביד אחת. הוא אמר, שירשה לי לעזוב את קובה בתנאי שאשכח מהתקרית ואחזור לבקר בקובה. הוא ניגש איתי עד לכבש המטוס, נפרד ממני. כשנכנסתי לאוירון כל הקובנים, שידעו שנעצרתי מחאו לי כפים וחיבקו אותי. הם לא יכלו להבין, כשראו את הקצין יוצא איתי בחיבוק. הייתי עייף, עצבני ורצוץ הטיסה היתה קצרה 30-40 דקות וכך הגעתי למיאמי.

כבר בתור לביקורת הדרכונים, ראיתי שמדברים שם ספרדית ומחלקים חדרים. כך גם היה איתי. הודעתו להם, שאני רוצה חדר לבד במלון. הם קצת התפלאו ואז הסתבר שהיות וכולם מהגרים מקובה, הם מקבלים סיוע בדיוור ובכסף. לאחר שהודעתי בחגיגות, שאינני מהגר נלקח ממני הדרכון, ולאחר שהתקשרו בטלפון, הופיע גבר גבה-קומה עם ראש מגולח והזמין אותי לחדר שלו. הוא התייחס באדיבות, ושאל אותי כל מיני שאלות, כגון מה עשיתי בקובה. כששמע, שבאתי לעשות עסקים התפלא מאד. הסברתי לו, שקשה להשיג בקובה סיגרים, כי רובם מוכרחים לארצות הברית. לכן מותר גם לנו לעשות עסקים עם קובה. הבעתי את נכונותי לעזוב את ארה"ב, משום שבאתי לבקר קרובים וחברים, ולא לעסקים. הוא הרגיע אותי, הזמין קפה, ואז התחיל בצורה ידידותית לחקור אותי מה ראיתי בקובה. איזה תותחים ואיפה. אמנם ראיתי במספר מקומות תותחים ותעלות נגד טנקים, אבל לי היתה סימפטיה גדולה יותר לקובנים מאשר לאמריקאים. בסופו של דבר, הציע לי להסיעני למלון, וציין שלבטח ארצה מלון יהודי, מאחר שזהו ליל - שבת. הסכמתי להצעתו, אולם כשיצאתי לשחרר את מזוודותי הסתבר, שהן לא הגיעו. קיבלתי אישור לאי הגעת המזוודות ובאתי איתו למלון. הוא כנראה היה יהודי, היות והיה מוכר לבעלי המלון. (את המזוודות קיבלתי כשחזרתי לתל-אביב ולא היה חסר בהן דבר. כל ה"החרמות" של המוכסים בהבנה הוחזרו כולל המצלמה. במיאמי קיבלתי במשרד \$200 KLM לקניית חפצים חדשים).

עוד פרט מענין מיאמי. ביום הטיסה לדטרויט, נכנסתי בבוקר לבריכת המלון. לפתע נזכרתי, שבמיאמי היה חבר של אבא מגרודנה ושמו קוטוק. קפצתי לתוך מעיל רחצה וחיפשתי בספר הטלפונים את שם המשפחה. מצאתי חמשה, והתחלתי לחייג לפי התור, כשאני שואל את המשיב בצד השני האם הוא מגרודנה. בסוף הגעתי אליו. דיברתי אידיש וכשאמרתי את שמי הוא השתתק. אשתו ניגשה לטלפון וביקשה לא לנתק ולחכות עד שתגיש לו כוס מים. הסתבר אחר כך, שהוא ידע, שאבי נספה במחנה ריכוז וקיבל זעזוע קל בשומעו את שמי. הוא לא תאר לעצמו, שזה הילד הקטן, שהיה עומד לידו בבית הכנסת בגרודנה. כך דיברנו קרוב לשעה. לא יכולתי לבקר אותו, היות והייתי מספר שעות לפני הטיסה.

בדטרויט חיכו לי בשדה התעופה, סידני ואדית שביץ בני הדוד החדשים שפגשת בחתונה במקסיקו. הם לא נתנו לי לנסוע למלון, וארחו אותי בביתם. כאן הקירבה לא היתה מסובכת, היות ושמי ניתן אחרי מיסד השושלת, משה אגושביץ, שהיה אביה של אמא של אבי. הם הגיעו לארצות הברית בהתחלת המאה וקיבלו 4 שמות משפחה: אוגוסט, שביץ, Shaw, ו-Savage.

ערכו לי קבלת אורחים עם כ - 70 איש והודיעו לי שהם כולם בני-דור שלי, נצר ל - 5 אחים ואחות שהגיעו לשם מסלונים שברוסיה הלבנה. הסתבר, שמספר זה הוגבל על ידי חוסר מקום ושכסך הכל היו אז כ - 300 בני משפחה. עם משפחת שביץ התפתחה ידידות רבות שנים, עם ביקורים הדדיים. אמנם הנכד שלהם ביקר אצלנו, אבל הקשר נפסק בדור שלנו.

עוד סיפור מביקורי ביבשת אמריקה, שאני מרבה לספר אותו ביחס לעזיבת הארץ למספר שנים בודדות. בבוגוטה - קולומביה, נפגשתי לרגל עסקים עם סוחר יהודי, שהזמין אותי לארוחה בביתו. בין יהודים מהדור שלי, שדברו אידיש ביניהם, היה זה דבר מקובל, ביחוד כשהאידיש היתה דומה. הסתבר, שהוא היה ממייסדי עין חרוד, ובשנת 1926, בזמן המשבר הגדול, הוחלט שיסע לשנתיים "לעשות כסף". כפי שהסביר לי. את הכסף עשה מזמן, אבל השנתיים טרם עברו. הוא אמנם חשב על חזרה לארץ, אבל בינתיים התחתן, הקים משפחה, נולדו ילדים ונכדים, שלהם אין קירבה ורגש לארץ. זו דרכו של עולם.

עוד פרט מביקורי במקסיקו, השייך לגרודנה. נפגשתי שם עם עורך העתון היהודי שהיה יליד גרודנה ומותיקי היהודים בקהילה. הוא סיפר, שלאחר שהגיע למקסיקו, בשנות העשרים, הלך ברחוב וראה שיכור שוכב על המדרכה וממלמל מילים. לא היה זה מחזה נדיר שם. אולם לפתע שמע מפיו של השיכור צעקה "אוי אמא", באידיש". הוא לקח את השיכור לביתו, ולאחר שישן הסתבר, שהוא יליד גרודנה והגיע למקסיקו מארצות הברית. הוא סיפר גם על השריפה הגדולה בשכונה היהודית בסוף המאה הקודמת (ה - 19), בה האשימו היהודים את האנטישמים בהצתה מכוונת. לפי דברי השיכור, הסתבר, שהוא היה גנב בגרודנה והתגורר בבית נוצריה, שהיתה פילגשו. היה זה בית שגבל בשכונה היהודית. הוא לא עבד והיא פרנסה אותו. לאחר ריב ביניהם, היא סילקה אותו מביתה. הוא, בתור נקמה, הצית את ביתה, שהיה מעץ. בשל הרוח החזקה, האש התפשטה ושרפה בתים רבים בשכונה היהודית וגם את בית הכנסת הגדול. לאחר שראה לאיזה אסון הוא גרם, עזב את גרודנה ונסע ל"ארצות הברית". (בתקופה ההיא לא היתה דרושה אשרת כניסה לארה"ב). שם הסתבך עם החוק, ישב שנים בבית סוהר וברח למקסיקו. כך, התבהרה לאחר שנים רבות סיבת השרפה. אמנם היתה הצתה, אבל לא על ידי אנטישמים, אלא ע"י פושע יהודי, שמצפונו בכל זאת הציק לו, וגרם לבריחתו לאמריקה ואח"כ למקסיקו, שם פגש יהודי מגרודנה.

פרק ח - אפריקה

סיפור שונה הוא סיפור נסיעתי הראשונה לאפריקה המערבית. כולנו קראנו ושמענו רבות על אפריקה, אולם נסיעה לארצות אלה, יש בה הרבה מן הסקרנות. התחלתי את הנסיעה ב-Sierra Leone, וכמעט נכנסתי לשם ברגל שמאל. אקדים ואצין, שבהתחלת שנות השישים היתה פעילות ישראלית ענפה בכל יבשת אפריקה. הוקמו משרדים מסחריים במקום, וגם החברה בה עבדתי, רצתה להצטרף לחגיגת המכירות. בתקופה ההיא היה צריך להצטייד בוויזות לארצות רבות, וכך היה צורך במספר דפים גדול בדרכון, ובדרכונים נוספים, שצורפו אחד לשני (בין הניירות שלי תמצאו צרוף כזה של 3-4 דרכונים מאוחדים). ב-Freetown ביקרתי בשגרירות, ומאחר שהיה לי מכתב המלצה ממשרד החוץ, שם גם טרחו לשלוח הודעה מראש על בואי, קיבלו אותי בכל מקום ביחס מיוחד. היחס המיוחד לא היה בגללי, אלא בגלל מקום עבודתי.

מכל מקום הזמנתי לארוחת צהריים בשבת לשגריר, ולאחר שאכלנו הסברתי לו שאני זקוק לדרכון נוסף. הוא הלך איתי לשגרירות, הוציא לי דרכון וצרף אותו בשעווה לדרכונים שהיו ברשותי. כשהגעתי לגבול ליבריה, בשדה התעופה במונרוביה, ראיתי שפקיד המכס הכושי מסתכל בדרכון ועלי, כך פעמיים שלוש, ואומר לי "לא-אדוני". הסתכלתי בדרכון ואז חשכו עיני. השגריר שלנו הנחמד, לא היה רגיל בהוצאת דרכון ובמקום המיועד לתאריך הלידה, הכניס את תאריך הוצאת הדרכון. כך, לפתע נהייתי תינוק בן יומיים. לכן, המוכס הסתכל מספר פעמים, בכדי להיות בטוח, שאני בכל זאת אינני בן יומיים. במקרים כאלה, ידעתי שהדרך הטובה היא לתת מתנה של מספר דולרים ואז הענין מסתדר, וכך באמת קרה.

כשהגעתי למלון רצתי מיד לשגרירות לתקן את תאריך הלידה, אבל כאן הסתבר לי, שעלי לשלם עבור התיקון \$15. מחיתי, כיוון שזאת היתה טעות של השגרירות שהוציאה לי את הדרכון. לפתע נשמע קול די רועם "משה אלפרשטיין - אל תעשה לי פה הצגות ובוא לשתות איתי ויסקי". היה זה השגריר שלנו ישורון שיף אותו הכרתי היטב, מימי היותו ניצב במשטרה. בילינו ביחד, ובערב הוא לקח אותי למסיבת חתונה של ישראלי שהתחתן עם כושית. הרבה ישראלים (הם עבדו שם בחברות ישראליות) התרעמו על הנשואים האלה, אולם לי נדמה היה, שהצד המפסיד היתה הכושית. היא היתה צעירה ויפה והוא היה קרוב ל-50. גם זה קורה. כשהגעתי לגאנה, התקשרתי בטלפון עם השגרירות לברר את שעות הקבלה ושמעתי בטלפון, שהפקידה הישראלית פנתה למישהו בשם ינק אשל. הוא היה חברי ממלחמת השחרור ושירת באקרה כנספח צבאי. הכרתי גם את אשתו, שהיתה בפלמ"ח והיתה הנהגת של יגאל אלון. כל זמן שהויתי באקרה, באתי אליהם לאכול ארוחת ערב, ובערב האחרון הזמנתי אותם למלון.

בערב אחד ישבתי בבר של המלון, וישב על ידי אנגלי. התפתחה שיחה והסתבר, שהוא המנהל הכללי של בית החרושת Cadbury לשוקולד, שהיו להם מטעי קפה שם. כשגלגמו מספר כוסיות והשיחה היתה יותר פתוחה, הסתבר שהוא היה יהודי מפולין שהיגר לאנגליה והגיע לאן שהגיע. גם האנגלית שלו היתה כשל אנגלי וכך גם

כל הנימוסים. למחרת, כשנפגשנו היה מאד מנומס ומרוחק. הבינותי שהוא מצטער על התפרצות הכנה שלו, ועזבתי אותו לנפשו.

עוד היכרות היתה, רק בהחלפת מספר מילים ברוסית. היה זה עם מיקוֹיאן, סגן ראש ממשלת רוסיה, שבא לשם לסדר ענינים מסחריים. כפי ששמעתי אח"כ, הגנאים הזמינו טרקטורים לחקלאות מרוסיה ואלה שלחו להם טרקטורים לפינוי שלג. (בגאנה האקלים חם מאד - תמיד למעלה מ- 25⁰). הרוסים סרבו לקבל אותם חזרה וממשלת גאנה סרבה לשלם. ל"חוצפה" זו הגיבו מיד הרוסים, שהפסיקו לשלוח חלקי חילוף לאוירוני הנוסעים של גאנה, ואלה הושבתו. מיקוֹיאן בא אז לשם הסדרת הענין הוא היה גם שר המסחר של ברית המועצות. אינני יודע איך זה נגמר, אולם המענין הוא דרך ביצוע עסקות במיליונים.

כשהגעתי ללגוס בניגריה, עמדתי בקשר עם חברות ישראליות שהיו פרושות בכל אפריקה והן העסיקו ישראלים רבים שבאו לשם עם משפחותיהם. מעין מושבה של "ישראלים לבנים" על משקל של הרוסים שברחו מהמהפכה הבולשביקית ונקראו רוסים לבנים. היה זה טיפוס מיוחד של אדם, שבארץ היה במעמד לא גבוה ושם קיבל בית עם גינה עם משרתים. אותם ישראלים הרגישו את עצמם אדונים. אותו תהליך היה אח"כ בארץ לאחר ששת הימים וישוב סיני עם המשרתים הערבים. הטיפוס הזה היה מאד לא נעים, ולאורך כל נסיעותי באפריקה נפגשתי איתם והם השאירו רושם מאד לא נעים.

בלגוס, כשהייתי בחדרו של מנהל החברה הישראלית, התפרץ לפתע מישוהו לחדר, מלא טענות כלפי. היה זה מוֹלֶה אֶבְנֵי בעלה של בת דודתי שרה מטיס, שהתגרשו. נודע לו, ממישהו שאני בעיר. הוא בא לקחת אותי אליו הביתה. הוא היה נשוי לפולניה נוצריה, דווקא אישה מאד נחמדה וכך ראיתי עד כמה העולם הוא קטן. בכל מקום כמעט באפריקה היו חברים ומכירים. כך, בילינו מספר ערבים מאד נעימים. למרות שבארץ לא היו לנו קשרים, מאז הגירושים.

כל כך הרבה קראתי ושמעתי על הג'ונגל, כך שביקשתי שיביאו אותי למקום כזה. ובאמת נסענו לשם ברכב עם הנעה קדמית. הבתים על שפת הנהר (לרוב היישובים הם על יד מקורות מים היו ממש כמו בסרטים. נלקחתי לזקן השבט, שידע מספר מילים באנגלית ועוד דיבר במושג של White man... החום היה גדול והסברתי לו שבתנאים אלה רצוי מקרר (ראיתי אח"כ במקומות מבודדים ללא חשמל מקררים מונעים על ידי שריפת נפט). הוא הסתכל עלי וכעבור דקה הודיע בחגיגות: "אדם לבן, מקרר זה כסף, כסף זה עבודה. לא עבודה, לא כסף ולא מקרר". ב3 - 4 מילים באנגלית עילגת היתה כלולה פילוסופיה של חיים, שאיתה נפגשתי במקומות שונים באפריקה גם המערבית וגם המזרחית. אנשים גרים על גדות נהר עצום ממדים, בבתיים מקש ועלים גדולים של עצים, יושבים כל היום על שפת הנהר, שם קריר יותר. יש להם סירים עם חורים אותם הם מכניסים לנהר. כך הם דגים מיני דגים ופירות ים. כשרוצים להתאמץ יש להם הַלְּשֵׁ ט", זאת סכין אובלית לקציצת העשב הגבוה והוא גם משמש להריגת חיות קטנות. ולקינוח הלא יש עצי פרי, בננות גדולות, אננס, אגוזי קוקוס, תפוחי אדמה מתוקים. כל זה ללא עיבוד, עם יבולים כל 4 - 6 חודשים. אולי הם יותר פרימיטיביים מאיתנו, אבל לבטח מאושרים יותר. יש להם חוקה בלתי כתובה האומרת, שאדם העוזב את

השבט והולך העירה ו"ביתו" נתפס, אם הוא חוזר מהעיר, השבט חייב לשכן אותו מחדש. מעמד האישה, איננו נמוך. זכות האישה לסרב לגבר ליחסי מין, כל עוד היא מניקה את התינוק, וזה יכול לקחת גם שנתיים. בכלל יחסי מין הם אצלם בכלל לא ביטוי לרגשות ולאינטימיות, אלא צורך פיסי, כמו להשתין. לכן גם מעטים מקרי אונס, ואישה יכולה לצאת בלילה ללא פחד.

עוד הזדמנתי ל-Port Harcourt, המקום שבו גרים ה-"נרובה" זהו שבט של אנשים גבוהי קומה, יפי תואר וגם משכילים. הם למעשה תפסו עמדות שלטון, עקב כישוריהם, הרבה מעבר לשיעורם באוכלוסייה. דבר זה התנקם בהם כעבור שנה שנתיים, כשהתלקח הטבח בביאפורה, אז חוסלו כ - 4 מליון אנשי השבט. אני עוד הייתי בקבלת פנים של המושל הניגרי (שהיה בוגר אוקספורד) ולהפתעתי אשתו היתה פולניה בלונדונית יפת-תואר. היתה זאת הזדמנות לשוחח קצת בפולנית, במעמקי הארץ הניגרית.

עוד פגישה מוזרה היתה לי, כששהיתי בצפון ניגריה ב - KANO. החום הוא שם ללא נשוא, כ - 50⁰ בצל. האוירונים אינם יוצאים בזמן, והיה עלינו לחכות כ - 7 שעות מיותרות. בזמן ארוחת הערב, ישבנו בשולחן אחד ארבעה איש. אני הצגתי את עצמי ושכני לשולחן הציג את עצמו כבריטי. מצורת הדיבור האנגלי שלו השתמע צליל פולני, ושאלתי אותו בקשר לכך, ואז במקום תשובה, פנה בפולנית. כך התפתחה שיחה ערה. החלטנו לחפש בקבוק וודקה, מצאנו אותו במזנון. הבקבוק היה חתום, אבל ¼ מהוודקה התנדף בגלל החום. בפעם הראשונה שתיתי וודקה חמה, והיא משפיעה מאד על האיזון. הסתבר ששכני שייך למשפחת נסיכים פולנית עתיקה ביותר, שאבד את כל הנכסים בפולין, והצליח להגיע לאנגליה. שם שינה שם את שמו, בכדי לנתק עצמו מן העבר שאינו קיים. שנינו היינו קצת שתויים, והתחלנו לצטט שירה פולנית. כך בילינו מספר שעות. בסוף שאלתי אותו, אם אין זה מוזר, שבארץ אקזוטית כמו ניגריה יושב הנסיך צ'רטורסקי ויהודי מגרודנה. הוא הסתכל עלי ואמר לי, שהוא עם כל הבריחה מ"הפולניות" שלו, לא יוכל לעולם להיות בריטי שלם. אבל גם היהודי מגרודנה לא יכול להיות ישראלי מושלם ולהשתחרר לגמרי מ"הפולניות" שלו. תמיד השניים האלה, יהנו מדקלום שירה פולנית וזה מה שיאחד אותם, לפעמים למרות רצונם.

עוד "מחיר" ששילמתי עקב אי היכרותי את אפריקה. היה עלי להגיע מלגוס לחוף השנהב. היות והאירון היה מלא (שם אין טיסות יומיות, אלא פעם עד פעמיים בשבוע). הציע לי הפקיד בחברת התעופה לטוס דרך דהומי (היום בֶּנִין) ושם לחכות שעתיים בשדה התעופה, ולטוס משם לאַבִּידג'ן. התנאי היה שאשלם \$20 עבור מברק להבטיח את המקום. שילמתי. כשהגעתי לקוטונו, בירת דהומי, הסתבר, שאמנם בעוד שעתיים יוצא אירון לחוף השנהב, אבל הוא מלא ועבורי לא הוזמן מקום. התפלאתי, מפני ששילמתי עבור המברק ואז הפקידה שאלה אותי אם זה ביקורי הראשון באפריקה. ראיתי שנפלתי בפח. היה עלי לחכות 3 ימים לאירון הבא. היא השתדלה לעזור לי. היה שם מלון אחד עם מיזוג אויר, אבל היה חדר רק ללילה אחד. הגעתי למלון, מבלי להכיר איש, והייתי די מיואש. אחר הצהריים ראיתי צרפתי אחד יושב ומסתכל בעתון וקצת עלי, וכך קשרנו שיחה. הסתבר שהוא עובד בשגרירות הצרפתית וגם הוא חדש כאן, והחברה היא מאד סגורה. אכלנו ביחד ארוחת ערב ויצאנו העירה לבלות, אולם לא יכולנו להשיג מונית. החלטנו לעצור מכונית פרטית, ואמנם

נעצרה מכונית מרדצדס שאלתי את הנהג איך מגיעים העירה, והוא אמנם הבטיח לשלוח לנו מונית או לבוא לקחת אותנו. ואמנם כעבור כ - 10 דקות חזר הנהג והודיע לנו, ששר העבודה, שאותו הוא הסיע קודם, שלח אותו לקחת אותנו. הוא הביא אותנו לגן, שהיו ריקודים קצביים. המענין היה שהבנות באו שם לחוד ורקדו עם כל אחד. רקדנו ובילינו יפה ונהג המונית שלקח אותנו חזרה למלון, היה מוכן לנסוע איתנו למחרת לטיול ל-TOGO הסמוכה. כשהגענו ל-Lome, שהיא בירת טוגו, התפלאתי לראות כתובות על הבנינים הישנים בגרמנית. הסתבר, שעד תום מלחמת העולם הראשונה, טוגו היתה שייכת לגרמניה ואח"כ עברה לצרפת, וזאת היתה גם הסיבה לכתובות. הזקנים עדיין זכרו מספר מילים בגרמנית. נכנסנו לצהריים למלון מודרני. ידענו שמקומות כאלה הם לא זולים, אולם כשבקשתי מהמלצר את החשבון הוא עשה לי בידיים ואמר רק "לא". באותו רגע אני שומע קול מאחורי: "משה, פה זה הכל בחינם". הסתבר, שהיה זה בחור מיוצאי גרמניה, שעבד איתי בפרס ועכשיו ניהל שם את המלון. הוגש עוד בקבוק שמפניה, על חשבון הבית, לחגוג את הפגישה המקרית במקום כה מוזר. מקום מענין נוסף, היה כפר קטן בטוגו, שהנהג הביא אותנו אליו. האנשים הביאו אוכל למלכות של פעם, אותו היו שמים על יד הקבר. הסתבר, שלפני מספר מאות שנים מלכו שם הנשים, והן היו השליטות. לכל מלכה היו 4 - 5 בעלים, שלא היו באים לבד, אלא רק לפי קריאה מלכותית. היא היתה גם רשאית לגרש בעל ללא מתן סיבות כלשהן. ממש ממלכת האמזונות. כנראה, מי שבידו הכח והשלטון, מכתוב גם את התנאים החברתיים. עובדה שלאחר שנים כה רבות התושבים מביאים להן אוכל.

פרק ט – המסע מסביב לעולם

בשנות השישים, החליטו ה"בוסים" שלי לתת לי הטבה טובה חד פעמית. הצרה היתה שסוף המס השולי אז היה 82½%, כך שמכל ה"בונוס" היה נשאר לי 17%. לכן הצעתי, שאקבל נסיעה מסביב לעולם כולל אוסטרליה. לשם רצייתי להגיע, בכדי לבקר דוד שלי, אח של אבא, יהודה. אמנם מזמן לזמן התכתבתי איתו, ולפני קום המדינה שלח לי רשיון הגירה, שלא נצלתי אותו, כדי לא להיות עריק ממלחמת השחרור. היתה לי פעם אפשרות להוציא פוליסה ב-Loyds, שתמורת \$50 פרמיה, קיבלת כרטיס טיסה ומלון לשבועיים, במידה ומישהו מהקרובים, עד דרגת דוד חולה מסוכן באופן פתאומי. רצייתי לקנות פוליסה כזו, אולם אמא טענה, שלא בונים על צרה של מישהו, לכן גם לא הוצאתי ביטוח זה. כעבור מספר חודשים דודי קיבל התקף לב, מה שהיה מזכה אותי לביקור חינום, אולם הפוליסה לא היתה בידי. הפעם החלטתי לכלול גם ביקור שם.

בתקופה זו, לא ניתן היה להשיג אשרה להודו בארץ, אלא ע"י הקונסוליה בטהרן, לכן גם היה עלי להתעכב שם מספר ימים. כבר בהגיעי לשדה התעופה מאוחר בלילה, היתה לי ההפתעה לא נעימה. מהארץ הזמנתי מקום ב"הילטון", אולם נהג המונית הצהיר באנגלית רצועה, שהילטון לא טוב, ושזה רחוק והוא לא מוכן לנסוע לשם. לעומת זאת יש לו מלון בעיר שהוא טוב וזול ולשם הוא יקח אותי. הסכמתי, היות והייתי למוד נסיון. מספר שנים קודם הגעתי ב- 3 לפנות בוקר לעיר הנפט בונצואלה Maracaibo. גם שם היה לי מלון מוזמן, אולם הנהג רצה דווקא לקחת אותי למלון אחר. לא הסכמתי, ואז הוא עצר את המונית באמצע הכביש, הוציא לי את המזוודה החוצה ונסע לו. אני עומד באמצע "שום מקום" ואין שם נפש חיה, השעה היא 3:30 לפנות בוקר. למזלי עצרה מכונית צבאית ובספרדית הספרותית שלי הסברתי את "מצבי", הקצין לקח אותי העירה למלון שלי. למדתי אז שעור, שעם נהג מוניות לא מתווכחים, ביחוד לא בלילה. לכן גם קיבלתי את הצעת הנהג בטהרן. הסתבר שהמלון היה במרכז העיר, נקי וגם לא יקר. הנהג בא למחרת לבקר אותי, לבדוק אם אני שבע רצון וגם לקח אותי לסיור בטהרן. כששאלתיו אם קיבל 20% עמלה, נשבע לי בזקנו של אללה שלא יותר מ- 15%.

היה זה יום שישי ובערב הלכתי לבית הכנסת שם פגשתי יהודים, הוזמנתי אפילו לארוחת ערב לבנקאי יהודי, שלמעשה היה חלפן כספים. כששמע, שפני מועדות להודו הציע לי לרכוש אצלו רופיות (מטבע הודי) בזול. שאלתיו אם מותר להכניס מטבע מקומי להודו מחו"ל, והוא אישר לי שזה כשר בהחלט. כשהגעתי לניו - דלהי הדבר הראשון שנשאלתי אם יש ברשותי מטבע מקומי. מנסיוני ידעתי, שאם שואלים, סימן שאסור. לכן אמרתי שאין לי. אמריקאי שהיה על ידי ואמר שיש בידו מטבע הודי, נעצר במקום. שאלתי את עצמי למה היהודי הטעה אותי. הלא הוא ידע לבטח שהחוק אינו מרשה להכניס את המטבע. בסך הכל יכול היה להרוויח עלי - 10-15\$. הארוחה שאליה הזמין אותי כולל היין הצרפתי עלו לו הרבה יותר. כנראה שהיצר "לעשות עסק" גובר על הכל.

בטהרן לא הייתי 20 שנה, מאז ביקרתי שם בזמן שהותי בעֶבְרָן. היא עיר יפה מאד, אבל קודם כל הלכתי לראות את מוזיאון בנק 'מָלִי". זהו הבנק המרכזי בפרס, שבכספות במרתף נמצאים אוצרות בית המלכות, שערכם כה רב, שהם שמשו אז כיסוי למטבע הפרסי. היו שם שכיות חמדה רבות. קודם כל "כיסא הטווס", שהוא כסא המלכות של מאות בשנים, משובץ ביהלומים ובאזמרגדים ורובינים, בגדלים עצומים. על "כיסא הטווס" שמעתי רבות לפני זה, וגם אחרי זה בהודו. על המלחמות הרבות שהיו בשל הכיסא הזה. מה שזכור לי עוד משם, זהו גלובוס שם מסומנות הערים בכדור הארץ לפי גודלן, ע"י יהלומים מלוטשים. בפרזי ולונדון סומנו ביהלומים במימדים עצומים. גם היהלום השני בגדלו בעולם, היה שם (כ-340 קראט) וגם מערכות חרסינה תוצרת Sevres משובצות יהלומים. במילה אחת עושר שלא ניתן לתיאור.

הלכתי לבקר בשדרות שאח - רזה (אביו של השאח האחרון ומיסד השושלת). כשהייתי בטהרן בשנת '44, טרם נסתיימה בנייתה. בעבדן פגשתי אז מהנדס גרמני זקן שתכנן אותה עוד בחיי השאח הראשון. הוא דרש ממנו שיעשה שדרה רצינית, שתקרא על שמו. המהנדס הביא לו מפת טהרן וביקש לדעת איפה שהוא רוצה שדרה זו. השאח, שהי בסך הכל סמל בצבא, לא רק שלא ידע לקרוא מפה, ספק אם ידע גם קרוא וכתוב. לכן גם לקח עפרון אדום ושרטט קו ישר לשדרה. הסתבר, שבמקום הזה עמדו בתים, שהיו שייכים לאנשים פרטיים. כשהעיר את תשומת ליבו של השאח לעובדה זו, הוא ביקש שישלחו אליו את בעלי הרכוש. הראשונים שבאו אליו לא חזרו לבתיהם, האחרים עזבו כבר את הבתים ללא אומר ודברים. ובאמת בביקורי השני בטהרן עמדה השדרה לתפארת, רחבה מאד וישרה כסרגל ואורכה 16 ק"מ.

עם הגעתי להודו הרגשתי קצת "בדחילו ורחימו". כה רבות שמענו כולנו על הארץ הזאת, עם המיסטיקה שלה. אני מודה, שהרושם הראשון לא היה חיובי ביותר. כבר בסיוור הראשון בניו-דלהי רואים שכונות שלמות עם אנשים הגרים ברחובות. שם נולדים, חיים ומתים. זה מזעזע. הלכתי לבקר את הקבר של גאנדי, מטעמי כבוד לזכרו שֵׁ לִים את הנעלמים ועוברים על פני הקבר בנעלי בית. הקבר תמיד מלא פרחים.

ישנם שם רבים המשתייכים לכת הדתית של זרתוסטרא ששם הם נקראים "פרסים" (פ-רפויה). בשהותי בעבדן השתתפתי פעם בראש השנה שלהם החל תמיד ביום הראשון של האביב 21/3. פה ראיתי את הצד הפחות מלבב. לפי האמונה שלהם, הגוף אינו שווה הרבה. רק הנשמה עוברת לידה מחדש, ונכנסת ליצור חי אחר, לאו דווקא אדם. לכן את גופות המתים שמים בחוץ על יד בית התפילה שלהם. עיטים ענקיים מסתובבים ברעש מעל ואוכלים את הגופות, כך שהם לא נזקקים לבתי קברות. גם ההינדים אינם משמרים את הגופות אלא שורפים אותן. מה שמהרגע הראשון תופס את העין הוא תופעת הפרות השמנות וההודים הרזים. כשמבקרים בכנסיות רואים את האנשים שבקושי אוכלים אבל מביאים אורז לקופים השמנים בהיכל התפילות. בניו-דלהי קרה לי גם מקרה משעשע. נכנסתי לבנק לפרוט המחאה נוסעים קטנה. החוק מורה, שבעל ההמחאה חייב לחתום בפני הפקיד, אבל היות וחתמתי קודם התעוררה בעיה רצינית. בבירוקרטיה הגדולה בהודו, הענין הגיע עד למנהל הכללי, וכך הוא החזיק את הדרכון שלי עם ההמחאה, שלח את כולם ואמר שיסדיר איתי ישר את הענין. כשכולם יצאו הודיע לי, שהוא מעולם לא ראה דרכון ישראלי והאם אהיה מוכן לבוא אליו לארוחת

ערב. הוא ישלח אלי את הנהג שלו להביאני. הוא שאל אותי מספר שאלות על הארץ, ואני הרחתי "סקופ" רהסכמתי. בתקופה ההיא, זה היה ב - 1964, מעט מאד ישראלים נסעו להודו, ואני הייתי ממש "יקר המציאות". היה זה בזמן עליית "בני ישראל" מהודו ארצה, כאשר הרבנים בארץ, סרבו להכיר ביהדותם, והיו מקרים שלא קברו אותם וגם סרבו לחתן אותם. בערב בא הנהג למלון והגענו לבית יפה מוקף גן גדול. בפנים - היו כ - 20 איש, כולם "בני ישראל". הדעה המקובלת היתה שהם שרידי עשרת השבטים. היה אצלי ארנק תימני, שנתתי כמתנה לבעלת הבית. כולם התישבו ליד השולחן, והסתבר, שאלה היו מנהיגי עדת "בני ישראל" בניו-דלהי. הם באו אלי בטענות על היחס המחפיר לבני עדתם בארץ. אני הודיתי בטעות של הרבנים שלנו, אולם אמרתי להם, שאין אנו יכולים לקבל את מקורם כ"עשרת השבטים". הם צחקו מזה. הסתבר, שהיהודים הגיעו לשם במאה ה - 11 עם המוסלמים מספרד. המלכים והנסיכים מספרד הביאו נוסף למפקדי צבא, גם אנשי מנהל ואנשי כלכלה ובהם יהודים רבים. הם נשארו בהודו, ובמשך מאות השנים, הגיעו לעמדות גבוהות בממשל ובכלכלה. ישבנו עד מאוחר, וספרתי להם על תולדות עם ישראל, על יהדות מזרח אירופה וגם על הארץ. ישבנו עד שעה מאוחרת, והוזמנתי לעוד בתיים. לדאבוני לא יכולתי לקבל את ההזמנות, כיוון שלפנות בוקר עתיד הייתי לטוס לאגרה, בכדי לראות אחד משבעה פלאי העולם ה-Taj-Mahal, אשר באגרה. זכורני, כשהגעתי לאגרה, עמדתי כאילו אובד עצות, לא הכרתי איש, גם לא הזמנתי מלון, והשעה היתה 6:00 בבוקר, אולם השמש כבר שלחה קרניים די לוחטות. במרחק קטן ממני עמדה גברת בעלת קומה, כ - 1.90 מטר. לתומי שאלתי אותה מה עושים כאן עם מלון. היא ענתה לי, שהיא מחכה למכונת, שתיקח אותה למלון. הצטרפתי אליה וקיבלתי חדר במלון, על טהרת המסורת הקולוניאלית הבריטית. החדר היה מורכב מ - 3 חדרים: חדר המתנה, חדר סלון וחדר מטות. עד כמה שזכור לי לא היו אפילו מים זורמים, אלא כד עם קערת רחצה, אבל שטח היה שם למכביר. גם האישה הזאת באה לביקור תיירות, היא היתה רופאה-נזירה, שהיתה בדרך ללונדון, למרכז המסדר הקתולי, בכדי להישבע לו שבועת אמונים ולקבל מקום במסיון באפריקה. היא גם הציעה לבקר בעיר ההרוסה, שנמצאת ע"י הטאג' מהל המפורסם, ועליה ידוע אך מעט. מסתבר, שהמלך בנה את העיר, כעיר מושבו, במשך 14 שנה. עיר עם כל המוסדות והארמונות, אולם גר בה שבועיים בלבד, עקב מחסור במקורות מים. אח"כ ננטשה, ועתה רק החרבות מעידות על קומה ותכנונה. מישהו גם שילם כנראה בראשו, על הליקוי ה"קטן" של מחסור מקורות מים לאוכלוסיה שלמה.

אני כותב בפרוט על הנזירה הזאת, כיוון שזאת היתה פגישה עם האנטישמיות הדתית, שקשה גם היום להיפגש איתה. היתה זו תקופה, לאחר ביקורו בארץ של האפיפיור פאולוס ה - 6, שהיה מזכירו של פיוס ה - 12, האפיפיור בתקופת השואה. נגדו הועלו טענות גדולות בקשר לאי-סיוע ליהודים ואף אהדה להיטלר. היא סיפרה לי שבאה מאזור מרוחק באוסטרליה ומעולם לא פגשה ביהודי - אולם כשלא רצתה לשתות חלב בילדותה אמה איימה עליה, שיבוא יהודי ויקח אותה. התפתח ויכוח על השואה, ועל האפיפיור שסירב לעזור ליהודים ואז שאלה אותי לתומה "האם אתם היהודים ציפיתם שאנו הנוצרים נעזור לכם?" לפי כיוון השאלה ענית לה באירוניה מסוימת, שאיך יכולנו לצפות לעזרה לאחר שהרגנו את ישו. היא לא הרגישה באירוניה,

ומאד שמחה שאני מבין לליבה, מכיון שגם בבית הזהירו אותה לא לדבר בצורה זו, והנה יש מישהו שמבין לליבה והוא גם יהודי. כשחזרנו למלון, לאחר הביקור בטאג' מהל שהוא יפה, סימטרי, אבל מתוכנן מדי וקר, התחלתי להרצות לה על ההיסטוריה היהודית והנצרות. התחלתי מישו עצמו, שהיה יהודי והתנהג כיהודי ומת שכזה, דרך מסעות הצלב, שחרטו על דגלם "צדק ורחמים" והרגו מאות אלפים יהודים. דרך כל חוקי ההשפלה של הכנסייה כך ישבנו בטרקלין המלון עד שעה מאוחרת מאד והבר-מן המסכן הגיש לנו כל הזמן קפה, כיוון שחש שמתפתח כאן ויכוח רציני ולא על רקע רומנטי. אני מספר את המקרה לפרטיו, בגלל ההתפתחות המאוחרת. היא התנצלה, שלא הכירה את כל זה והיא רוצה גם להתעמק בבעיה בנוגע ליחסי היהדות והנצרות. כעבור שנים, כשמלחמת ויטנאם היתה בעיצומה, ראיתי בשבועון TIME כתבה על רופאה, שמטפלת ביתומים ויטנאמים. היתה גם תמונה, שמאד היתה מוכרת, ולפתע נזכרתי בנזירה מאַנְךָּה. גם השם התאים, כתבתי מכתב דרך מרכז השבועון שהעביר אותו לסופר בויטנאם, וכעבור חודשים קיבלתי גלויה, בה היא כתבה לי, שלאחר הגיעה ללונדון, התעניינה מאד בבעיה היהודית-נוצרית. היא נוכחה לדעת, שאכן נעשה עוול ליהודים. לפיכך, היא לא נכנסה למסדר לעבודת מסיון באפריקה, אלא החליטה לעזור לילדי ויטנאם היתומים, שנראה בעיניי חשוב יותר. כך נהניתי קצת, שכל ההרצאות שלי עזרו לאנטישמית נוצרית "לחזור בתשובה". מאידך הופתעתי גם מעומק השנאה והבוז שהקתולים מכניסים בחינוך שלהם ובמוסדותיהם.

עוד על ההטאג' - מהל. המלך שבנה אותו ובזבו אוצרות גדולים להשלמתו, הודח מהשלטון ונכלא בבנין הסמוך לטאג'. העונש שלו היה, שהקיר הפונה להיכל היה ללא חלון, כך שלא יוכל להסתכל עליו ולהתפעל מיופיו. אחד המשרתים שלו עשה פתח צר מאד בקיר, שהיה בלתי נראה ובקיר ממול ע"י החלון סידר לו עדשה מיוחדת, כשהסתכל בה ראה את הטאג' בכל הדרו בלי להפנות תשומת לב.

נסעתי גם לעיר הקדושה BENARES, שם נפגשים שני הנמרות הגדולים, GANGES, BRAHAMAPUTRA זהו נהר ענק שמזכיר את ה-שאט-איל-ערב בגבול עיראק פרס, שם נפגשים הפרת והחידקל. בהודו זהו מקום קדוש, שבאים לשם לטבול במימיו לשם ריפוי מחלות. המקום גם משמש כאתר שריפת הגופות ופיזור האפר על פני הנהר. אצל ההינדים המות איננו סוף החיים, מאחר וקיימת תמיד הלידה-מחדש, כניסת הנשמה בגוף חי אחר, לאו דווקא אדם. את הגופות שורפים על ערמת עצי סנדל, שמדיפים ריח נעים, אבל מכיוון שבאים לשם אנשים מכל קצות הודו, הרי שריפת מאות ולפעמים אלפי גופות, גורמת לריח איום בכל הסביבה. זכורני, שיצאנו כבר ב - 3 לפנות בוקר בסירה, לראות את הטקס. השחר הפציע בקושי, אבל כעבור שעה החום והריח של גופות שרופות, הכריח אותנו לסגת ולחזור למלון. המוני הודים טבלו בנהר, וקיוו לרפואה מהירה למחלותיהם.

מכל המקומות, שביקרתי בהודו המקום המזעזע ביותר היה בקלקוטה. המונים, המונים של אנשים הגרים ברחובות, ממלאים את המדרכות. בעלי מום וכל מיני מראות אימים של עיוות הפנים, המשמשים פתיון לתרומות תיירים, מעוררים ממש בחילה איומה. יומיים, לאחר שעזבתי את העיר הזו, לא הייתי מסוגל לאכול מאומה. זאת הרגשה של סתימת כל תחושות הרעב, והפעם היחידה שהתנסיתי בה (חוץ מאשר במלחמות).

המעבר מהודו לנפֿל, מרהיב. האוירון היה קטן, כך שראו גם את הנוף ההררי. נסיכות בתוך הרי ההימליה מרענן, אחרי העוני האילם בהודו. בקטמנדו היה אז מלון אחד או שנים, פשטות בריהוט ובמידה ואני זוכר לא היו אפילו מים זורמים. בקטמנדו היו אז שגרירויות של ארבע המעצמות העולמיות: ארה"ב, ברית-המועצות, סין ו...ישראל. היה זה עוד בתקופה שחיפשנו ארצות, שתכרנה בנו. בשגרירות ישראל ישב השגריר הישראלי היחידי בתקופה ההיא. הדרכון התמלא ויזות וחייב הייתי דרכון נוסף ולשם זה באתי לשגרירות. השגריר הודיע לי, שאין לו טפסי דרכון, אולם הוא ישמח אם אבוא לאכול איתם צהריים. זאת היתה תקופה, בה נפאל טרם התגלתה ע"י הישראליים, וביקור של ישראלי היתה תופעה נדירה.

בערב, בא ילד לחדר לקרוא לי, כיוון שמישהו מחכה לי למטה. התפלאתי מאד, שהרי לא הכרתי איש בקטמנדו. הסתבר, שזה היה אגרונום ישראלי, שעבד בשרות האו"ם. כנראה שהשגריר הודיע לו, והוא בא לקחת אותי לארוחת ערב בביתו. בילינו ערב נעים, ושם גם שמעתי ביטוי מפי אשתו, שעתידי הייתי לשמוע בי נשות הישראליים באפריקה. כששאלתי את המארחת, מתי הם חושבים לחזור ארצה - היא ענתה לי: "לשם מה? - להיות עוזרת של עוזרת?"

במלון היו גם כמה גרמנים, אולם אני דברתי איתם אנגלית בלבד. רק במקרה של אי הבנה הסברתי בגרמנית. להפתעתי הובאה לי הזמנה די מהודרת להשתתף בקבלת פנים לכבוד הברון קרופ פון בוהלן, שהיה אז בנפֿל בביקור. זהו אותו גרמני, שהיה מראשי התעשייה הכבדה הגרמנית ונידון בנירנברג למאסר, כפושע מלחמה. עתה כשהשתחרר עשה מסע תענוגות במזרח הרחוק. עד היום אינני יודע, בזכות מי קיבלתי את ההזמנה, אבל ברור גם שלא השתתפתי בהגיגה הגדולה לכבוד השחרור.

רציתי לעשות טיול למספר ימים בהרים, לא ממש לפסגות, אבל טיול בהרים. השותף שלי היה דווקא גרמני (לא היו שם יוצאי ארצות אחרות בתקופה ההיא), ואני התעקשתי לדבר איתו אנגלית, שבה הוא שלט חלקית בלבד. בילינו יחד 3 ימים והתיידדנו. היה לנו סבל (שֶׁ רָפָה), שאיתו דיברתי אידיש, כיוון שלא הבין שום שפה. בלילה הראשון הגענו למנזר בודהיסטי. התרשמתי משקט. הגענו בערב, בזמן האוכל ולא שמענו מילה. רק רעש כלי האוכל. נפגשנו עם ראש המנזר, שהיה לבן, ודיבר אנגלית אוקספורדית. הוא התמצא מאד גם בענייני יהדות ועד היום יש לי חשד רציני, שהוא היה יהודי במקורו. ערבתי כמה מושגים בעברית, ולפי תגובתו ידעתי שהוא הבין אותי, אולם מטעמי דרך ארץ לא היה באפשרותי לשאלו, הוא בעצמו לא נידב כל מידע שהוא. ישבנו כמעט עד השעות הקטנות, וזאת היתה חוויה, שעד היום לא שכחתי. בילינו את מספר הימים, כאילו מנותקים מכל העולם. פגשנו בדרך נזירים מטיבט, שמהם קניתי מספר תכשיטי פולחן ועד היום אחד נמצא בידי אמא. עוד זכורים לי מנפֿל, ביקורים בהיכלי התפילה שלהם, שמלאים פסלים וציורים, שמזכירים את יון העתיקה. הרבה יצירות אמנות כאלה, הם גם על רקע אֶרוטי.

בתאילנד היו לי מכירים ישראלים והתארחתי אצלם, במטרה לנוח קצת. עשיתי את הטיולים החשובים בשוק הצף על המים, בהיכלות התפילה הנהדרים וגם בחלק מארמון המלכות. אולם בעוברי ברחוב, ראיתי שיש הזדמנות לנסוע לסייגון וקמבודיה ולקנות מטבע במחיר מוזל. מבלי לחשוב, גבר יצר ההרפתקנות על השכל

הישר וקניתי כרטיס ומטבע של ויטנאם. הקרבות כבר התחוללו שם, אולם לא במידה רצינית. מכל מקום היה ברצוני לראות את ה-Angor-Vat בקמבודיה, הצלחתי בכך רק חלקית, היות והמדריכים נמנעו להיכנס לעומק היערות שם ישבו כבר המורדים. מכל מקום זאת חוויה אדירה לראות את הפגודות פזורות על פני קילומטרים רבים, עם כל הפסלים, שמחזיקים מעמד מהמאה ה-11. אינני מצטער שהסתכנתי כי זה נגמר בטוב. היום רוב הפסלים וההיכלות כבר אינם קיימים. הם נשרפו והושמדו במלחמה.

בהונג-קונג החיים היו יותר קלים ונעימים. היה לי שם חבר, הנציג של "צים" והוא כבר חיכה לי, ובערב הראשון לקח אותי לארוחת ערב בבית סיני. למען האמת, אכלתי הרבה אוכל סיני, אבל בבית פרטי מעולם לא הייתי. המענין הוא, שמציינים בהתחלה, שמן הנימוס הוא להשאיר מנה, אם היא לא מוצאת חן בעיניך, ובעלת הבית אינה נעלבת מכך. הסיבה היא, שמגישים 12 - 14 מנות בצלחות קטנות מאד, ולכל מנה בא רוטב נפרד. הצרה היא שכולם אכלו שם עם מקלות, ואני נסיתי להיות כמוהם, אבל האצבעות מאד כאבו לי, ובסוף נאלצתי לבקש מזלג וסכין. הם לא יכלו להבין איך אפשר לאכול כך. מכל מקום יש הבדל עצום בין אוכל במסעדות סיניות ובבית.

יש שם גם מועדון יהודי, שנוסד ע"י משפחת כדורי, שהיא בעלת חברת החשמל בהונג קונג. פגשתי שם גם כמה ישראלים, היום בטח יש הרבה יותר. כשיצאתי בבוקר מחזרי במלון, ראיתי בפרוודור זמרת ישראלית מפורסמת (אז), יוצאת מחדרה בליווי אמריקאי זקן. מאד התפלאתי ואיש "צים" חקר בדבר, ודווח לי, שהיא חזרה מאוסטרליה מהופעות, ובהונג קונג הכירה אמריקאי זקן והחליטה להרוויח עוד מספר דולרים. היא לא לקחה בחשבון שבדיוק במלון הזה אתארח גם אני ותיעשה חקירה בנדון. אף פעם אי אפשר להיות זהיר בצורה מספקת. אינני מציין את שמה, היא עדיין בחיים ואינני מעוניין להזכיר חטאים מלפני עשרות בשנים.

נדמה לי, שהיום פחות, אבל לפני שנים הונג-קונג היתה עיר הקניות והמציאות. אני הלכתי להזמין חליפה, שנמסרה לך למלון כעבור 24 שעות, היות ורוב הנוסעים שוהים תקופה קצרה בלבד. כשמדדתי את החליפה חשכו עיני. שרוול אחד היה קצר מהשני והתפירה לא היתה גמורה. למחרת הלכתי לחייט הסיני, החזרתי את החליפה, והסברתי לו, שסינים יש להם שם של סוחרים טובים, אבל גם יהודים הם לא הכי טפשים. חשבתי שלא ידע מה זה יהודי, אולם הוא תיכף הצהיר, שהסינים הם היהודים של המזרח הרחוק. הוא גם הסביר, שכשבא אליו לקוח, הוא אולי יבוא אליו שנית בעוד עשר שנים ואולי בכלל לא. לכן אינו מקפיד כל כך על הביצוע. אבל היות וחזרתי אליו ואמרתי לו גם שאני נשאר עוד מספר ימים, הבטיח לי לתפור שתי חליפות (השניה בהנחה) לשביעות רצוני, ואמנם עשיתי 2 מדידות וקיבלתי כעבור 3 ימים 2 חליפות בתוך מזוודה (שנשארה אצלנו שנים רבות), תפורות למהדרין.

נסעתי עוד באניה למקאו. המרחק הוא 20 - 30 ק"מ אבל נוסעים בים. נכנסתי שם לחנות עצומה ולאחר מספר מילים עם בעל החנות הסתבר שהוא מביאליסטוק (עיר על יד גרודנה), הוא רצה שאשאר ללון אצלו, אבל היה עלי לחזור להונג-קונג. מוזרויות הגורל, לאן לא הגיעו היהודים, שישבו אך לפני מאה שנה בתחום מושב צפוף ברוסיה.

עוד אנקדוטה משדה התעופה בהונג-קונג. על ידי עמד סיני בלוויית אמריקאי גבוה עם סיגר עצום בפה. הם דיברו אנגלית ומהשיחה הבינתי, שהם שותפים לבית-חרושת בהונג-קונג. במשך השיחה, שאל האמריקאי את הסיני אם הוא מבין צרפתית, כשהסיני אמר שלצערנו אינו מבין, ספר לו על פתגם צרפתי, ואז הפליט קללה עסיסית באידיש. נגשתי אליו ואמרתי לו, שאני מבין צרפתית, גם זו שלו. האמריקאי לא היסס לרגע הושיט לי יד ואמר לי "שלום עליכם". דיברנו קצת בינינו והסתבר שאמנם הוא יהודי, אבל איננו יודע יידיש, את הביטויים זכר רק מהסבא שלו.

בסינגפור שוב פגשתי יהודים והזדמנתי למסיבת פורים בבית יהודי. היו שם אנשים רבים, ואחד ניגש אלי וספר לי, שהיה אצלנו במסיבה. היה זה עם הכנסנו לדירה בהרואה בשנת 56'. היה שם גם נשף ריקודים, וכשרקדתי עם גברת מקומית רציתי להראות את ידיעותי על סינגפור, והזכרתי את השם בלילוס, שמה של גברת מסינגפור, שתרמה לפני שנים מיליונים של לירות שטרלינג לשיבות בירושלים. אף אחד לא הגיב לידע הגדול שלי על סינגפור היהודית, עד שמישהו הסביר, שהגברת הזאת התחילה את הקרירה המסחרית שלה כזונה בבית בושת, ובמשך הזמן השתלטה על כל הענף בסינגפור. לעת זקנתה חזרה בתשובה ותרמה את כל כספה למטרות דתיות. בסך הכל סינגפור דומה מאד לחיפה, עם העיר התחתית והכרמל, אלא שם זה נקרא Victoria Mountain.

השתדלתי עוד להיכנס לאינדונזיה, אולם סרבו לתת לי ויזה לדרכון ישראלי. אך הצלחתי להגיע לבורניאו, הנמצאת על הגבול. אז כבר היו שם מלחמות בג'ונגל. זהו אזור עשיר בעצים ויפה להפליא. לא היתה תנועה אזרחית וטסתי רק עם אנשי הצבא הבריטי, שחנו אז בקואלה – לומפור. חנתי גם בארצו של הסולטן Brunein האיש העשיר ביותר בעולם.

הרבה ציפיות היו לי מטוקיו, כל כך הרבה קראתי ושמעתי על השיקום הפנטסטי של הכלכלה היפנית וגם על החזירה של תרבות המערב לשם. ובאמת מרשים מאד היה לראות אז קצב הבניה המואץ, ההכנות לאולימפידה וכו'. היה לי כרטיס ביקור של יפני שבמקרה פגשתי בו פעם בשוויץ אז בילינו ערב שלם בשיחה מענינת. צלצלתי אליו מהמלון, והוא בהחלט שמח (או כך לפחות העמיד פנים). הוא בא למלון לקחת אותי לצהרים למסעדה יפנית, ששם מבקרים יפנים בלבד ולא תיירים. האוכל, לא נהנתי ממנו כל כך, כי היו מספר מנות, שלא תאמו במיוחד את קבתי היהודית. מה שהפתיע אותי היה השירות האדיב, הכנוע כמעט של המלצרים ואנשי השירות האחרים. וכשהושטתי בסוף תשר למגישה, היא חייכה (כמו כולם שם) עמדה ולא הגיבה. רק מארחי העיר את תשומת ליבי שאין התשר מקובל שם. היא גם סרבה לקבלו. במסעדות התיירים כבר נהגו אחרת.

ביקרתי גם בדירה של יפנים. המקום היה צר מאד. הדירה קטנה, אבל עקב היוקר של הדירות, זה הדבר המקובל שם. הופתעתי גם מהאירוח. הייתי מוזמן בעבר לכל מיני מקומות אולם שפע הבילויים ביפן עבר את כולם. בילוי זה כמעט לכל הלילה ולא במקום אחד. מחליפים מקומות, וזה גורם גם להוצאה ניכרת. שמחתי הפעם להיות בצד המקבל. אגב באחד מלילות הבילוי, כשיצאתי מהמלון, שמתי לב לפועלים עם כובעי מגן

ופנסים, שהתחילו לפתוח את הכביש ולבצע תיקונים. כשחזרתי לפנות בוקר ראיתי אותם פועלים מסיימים את התיקונים וסוגרים חזרה את הכביש. השוויתי את זה עם ה"יעילות" אצלנו, כשפתחו כביש הוא נשאר כך לפחות מספר שבועות.

פעם לקחתי גם טיול לילי מסביב למועדוני לילה בטוקיו. מבקרים גם בבית גיישות לתיירים. היו שם תיירים שעשו צילומים. כשחזרתי הביתה וספרתי על רשמי מהנסיעה, נשאלתי בקשר לגיישות. הסברתי שלא היה לי נסיון כזה, ואז אמא הראתה לי תמונה, בה אני יושב על יד גיישה. הסתבר שאחד התיירים שצילם, ואיתו החלפנו כרטיסי ביקור, שלח תמונה, שהגיעה לפני שחזרתי ארצה. קשה היה לי לשכנע שנסיוני עם גיישות הוא דל ביותר. לילה לפני עוזבי את טוקיו, יצא לי להיפגש עם פרופסור יפני. שהתמחה בענייני יהדות, ואפילו למד עברית "אולפן" לשם זה. הסתבר, שהוא מצא מילים רבות דומות בעברית וביפנית והיה משוכנע, שהיתה זו ההשפעה של יהודים שהגיעו לסין במאה השמינית ומשם נדדו ליפן. ישבנו כמעט לילה שלם בביתו של נציג "צים" בטוקיו, ומשם נסעתי לשדה התעופה, כדי לטוס למנילה.

במנילה ציפתה לי ממש עבודה ולא רק תיירות. לפני צאתי מהארץ דובר היה לייבא בולי עץ מהפיליפינים, וכדי להוזיל את ההובלה הימית, להעביר את האניה דרך הסואץ. בתקופה ההיא לא הרשו לאניות המיועדות לנמל ישראלי, לעבור דרך התעלה. ברור היה, שצריכים להתחכם בצורה מסוימת. מיד עם הגיעי למלון במנילה, עם היותי עייף מהטיסה הארוכה ובמיוחד מהלילה האחרון עם הפרופסור היפני, התקשרתי לאיש הקשר שלי, שהיה קנדי במוצאו, כדי לקבוע פגישה ליום המחרת. כאן ציפתה לי הפתעה, מאחר חיכה כבר לבואי, הודיע לי, שהערב אני חייב לבוא לביתו, לחגיגת יום הולדתה של לאשתו, והוא כבר שולח את הנהג לקחת אותי. לא עזרו שום תירוצים על עייפות וכו', התרחצתי והתגלחתי, מצאתי גם איזה ארנק תימני לגברת, במזוודה שלי, ונסעתי ליום ההולדת.

כנראה, שהמתינו עם ארוחת הערב לבואי, היות ומיד עם הגיעי הוגשו הכוסיות והמארוחת פנתה אלי באנגלית עם ביטוי רוסי מובהק, בבקשה לשותות לבריאותה ביום ההולדת, למרות שהיא מוצאת שוודקה הוא משקה חריף. אמרתי לה באבירות פולנית, שלמענה אני מוכן להסתכן במשקה חריף, ורוקנתי את הכוסית. ואז הסתכלה עלי ושאלה אם אני מבין רוסי, מאחר ורוקנתי את הכוסית בבת אחת, כדרך הרוסים. כך התחילה חגיגה עם שתיה רבה ושירים רוסיים עתיקים, שאימי היתה שרה אותם. הסתבר שבעלת הבית היתה מיחוס גבוה, ממשפחת אצולה מהחשובות ביותר, שגלו לאחר המהפכה הרוסית לפיליפינים, שם נישאה לקנדי. גם האמא שלה גרה איתה, והיתה לבטח קרובה לתשעים. אחיה היה המהנדס הראשי בתחנת הכח בהונג-קונג, ולימים הגיע ארצה. הוא כתב לי מכתב עם בקשה להזמין לו מלון זול. הקבלתי את פניו בשדה התעופה, ואח"כ ארחנו אותו לארוחת ערב בליל שבת. הוא בא עם חבר, רופא שהתגורר בבאר-שבע. ששניהם היו בשבי היפני בזמן מלחמת העולם השנייה. היה זה ערב מאד נעים, והוא סיפר על היחוס של משפחתו. הסתבר, שלפני כ- 200 שנה הגיע אב המשפחה לרוסיה מפינלנד והיה מבאי ביתה וחדר השינה של קתרינה הגדולה, מלכת רוסיה. היא מינתה אותו לגנרל בצבא ונתנה לו תואר נסיך, שעבר מדור לדור. אביו היה מושל סיביר וברח

ביחד איתם. כשהם כבר היו בפיליפינים והוא קיבל תואר מהנדס, אמר לו אביו: "בסך הכל, אתה בעל מלאכה". הוא עצמו החליף את שם המשפחה וזרק את כל התארים. במשך הערב שישב אצלנו באו גם חברים עולים חדשים מרוסיה. וכשהוא סיפר על הארמון שלהם בחרקוב, התחילו הרוסים שלי לתאר את החדרים. הסתבר שהחברה שלנו התארכה בארמון, שנהפך לאחר המהפכה לבית הבראה.

ועתה נחזור לביקור שלי במנילה. עקב השתתפותי בשית הוודקה ובשירים הרוסיים, חייב הייתי לבוא כמעט כל ערב, לשוחח רוסית לאכול ולשתות. התעכבתי במנילה כ - 10 ימים, משום שהיו בעיות עם השגת אניה וטעינת עצים. יצאנו גם באוירון הפרטי של הקנדי לסייר ביערות, במרחק 800 - 1,000 ק"מ ממנילה. למען האמת היתה זו הפעם הראשונה, שהייתי באוירון פרטי מסודר, עם בר משקאות ומוסיקה. ביקרנו במספר מקומות בעיירות וכפרים. העוני היה משווע, ורמת החיים ירודה ביותר. מה שנשאר לי בזכרון זה שפע המים. נהרות רחבים, שבקושי רואים את הגדה השנייה. באחד האיים פגשנו גם יהודי וינאי שהיה נשוי לאשה מקומית והילדים היה כפי שאומרים "קפה בחלב". הלכתי גם לבקר בעיר התת קרקעית על יד מנילה במקום התבצר הגנרל האמריקאי מקארטור, במלחמת העולם השנייה. בית הקברות הצבאי, עם מספר גדול של מגן דוד על המצבות, המעיד על חלקם של היהודים.

באחד הערבים הוזמנתי לנשף פורים של הקהילה היהודית. זה היה נשף מאד מרשים עם תכנית אמנותית. הייתי שם בחברת הקנדי, ויצא לי לדבר עם יהודי, שמצאו חן בעיניו הביטויים שלי ביידיש. הוא הזמין אותי לבוא לביתו, אבל באמת לא היה לי זמן, היות והתכוננתי לנסיעה לאוסטרליה. הקנדי אמר לי, שלאדם הזה אין מסרבים, היות והוא האדם הכל יכול במנילה, והעשירי מכולם. הסתבר שהיהודי הגיע לפני למעלה מ - 40 שנה למנילה מהעיר סלונים, שליד גרודנה. כך ששינוי דברנו את אותה שפת יידיש. הוא הזמין אותי לבוא למחרת לצהריים לביתו. באמת היתה זו חוילה גדולה, כמעין ארמון. הסתבר, שהיה יום הולדת לנכדתו, כנראה בת 17, והסבא נתן לה במתנה, מפתחות למכונית "קדילק". ישבנו ודיברנו. האידיש שלו היתה מלאה במילים ספרדיות ואנגליות, אולם הוא הבין את היידיש שלי. הוא ביקש אותי מאד להישאר עוד מספר ימים, והזמין אותי להתאכסן בביתו, אבל נאלצתי לסרב. למחרת טסתי לאוסטרליה, לסידני.

לאוסטרליה הגעתי מלא התרגשות. נסעתי לשם היתה למטרה אחת בלבד, לראות את דודי יהודה אלפרשטיין, עם משפחתו אותה לא הכרתי באופן אישי. היה עלי לטוס דרך סידני היות ובעת ההיא, אוירונים גדולים לא יכלו לנחות במלבורן. התעכבתי מספר ימים בסידני, ומה שזכור לי משם, זה סלע זקוף ותלול, שממנו אנשים היו קופצים כדי להתאבד. המספרים הגדולים הצדיקו התקנת תחנת משטרה במקום מצוידת בכל מיני מכשירים להצלת המתאבדים שהתחרטו על מעשיהם לאחר הכניסה לשטח הקפיצה. השתדלתי להתקשר עם הדוד, שגר במשק בעיירה קטנה כ - 200 ק"מ ממלבורן. ואמנם, שם חיכתה לי הבת ריבה, שכעבור שנה הגיעה ארצה ונמצאת עד היום בקבוץ סעד. למחרת בא בן-דודי דוד לקחת אותי ממלבורן ומוזר היה כך לפגוש משפחה מדרגה ראשונה, ובבת אחת להחליט שאנו קרובים.

הפגישה עם הדוד היתה מרגשת, אולם הוא קיבל את זה בהומור. הוא הסתכל עלי, ואח"כ החליט שהשתניתי מאוד, מאז שראה אותי לאחרונה, כשהייתי בן 6 שבועות. עתה הייתי בן 44! בערב באו לבקר כל בעלי המשקים היהודים בסביבה כדי לפגוש אותי. אלה היו אנשי עבודה, שעוד דיברו יידיש. הדוד שלי הלך עם כֶּפֶה. התפלאתי על כך, כי שמעתי עליו סיפורים שבנעוריו היה קומוניסט ואתאיסט מושבע. הסתבר, שכשהגיע לאוסטרליה ביקר בבית הכנסת בעיירה, אבל לא היה שם איש שיוכל לשמש כשליח ציבור. כך, שדודי למרות שלא שמר מצוות ידע לעבור לפני התיבה. במשך הזמן לקח גם על עצמו להכין את הבנים לקרוא בתורה לבר-מצווה, ובמשך הזמן נהיה דתי וגם אשתו חזרה בתשובה. בזמן הביקור שלי הוקם הקשר עם המשפחה, גם ביניהם לבין הדודים במקסיקו, שהיו אחים, אולם מיעטו לכתוב. כפי שכבר ציינתי, ריבה הגיעה ארצה, התארחו אצלנו חודשים רבים ובסוף התחתנה בסעד. עד היום אני בקשר מתמיד עם הדור הצעיר.

במלבורן התעניינתי בחברים מגרודנה שהגיעו לשם. קודם ביקרתי גרודנאים מהדור הישן, שהגיעו לשם לפני מלחמת העולם הראשונה. מצאתי גם חברים מבית הספר, שהגיעו לשם לפני מלחמת העולם השנייה וגם לאחריה. התחילו ההזמנות לביקורים אצל החברים דבר שהיה מאריך לי את השהות, דבר שלא רציתי. לכן החלטנו לצאת כולנו ביום ראשון ליום של פיקניק ולבלות כולנו ביחד. היה זה מוזר, בחורים מגרודנה, שנפגשו לאחר שנים כה רבות וכל אחד עם החוויות שלו, יושבים ביחד, ולאחר מספר דקות מרגישים חופשי, כאילו רק אתמול בילינו יחד, וכאילו שדבר לא קרה בינתיים. לקחנו מפיות שולחן במסעדה וכל אחד חתם את שמו למזכרת. מאז לא התראיתי עם רובם, וחלקם כבר איננו בחיים. רק מעטים שרדו. C'EST LA VIE!

מכל הפגישות המרגשות הצטננתי במלבורן, ופחדתי שעוד מעט ישכיבו אותי במיטה, עם המשפחה או החברים. צריך לקחת בחשבון, שבתקופה ההיא לא היתה תירות מפותחת והייתי הראשון בין החברים שביקר כתייר. החלטתי, אם כן, להמשיך לניו-זילנד והתחנה הראשונה היתה CHRISTCHURCH. הגעתי בערב למלון, כשהאף והעיניים דולפים. כשמדדתי חום, החליטה בעלת המלון, שכדאי להזמין אמבולנס לבית חולים, וציינה שחוק הבריאות חל גם על זרים. התנגדתי לכך וביקשתי כוס, שלתוכה מזגתי יותר מחצי כוס וודקה וביקשתי מלח ופלפל. זאת תרופה, שלמדתי עליה מהעולים הרוסים. שתיתי אותה, ובלילה הזעתי מאוד. בבוקר קמתי מוקדם לטיול להרי האלפים (הם קיימים גם בניו-זילנד). כשחזרתי בערב ללא נזלת וחום, שאלה אותי בעלת הבית, אם אוכל לתת את המתכון של תרופת הפלא, שכה השפיעה עלי.

עוד מקרה משעשע בכניסה לניו-זילנד. בטופס הכניסה למדינה, כתוב לאיזה גזע משתייך הנוסע, ביניהם פירוט, אם יוצא אסיה או חצי אסיה. היות וישראל שייכת לאסיה, כתבתי גזע אסיאתי. מפקח ההגירה הסתכל עלי והחליט שאינני אסיאתי מושלם (הכוונה היא ליוצא סין ופיליפינים), הוא גם מצא, שמקום הלידה הוא פולין, וזו נחשבת לארץ אירופית. אני עמדתי על שלי, ולא הייתי מוכן לתקן. הוא קרא למפקח הראשי. זה הסתכל עלי, והפטיר, שיש לו בעיות עם אסיאתיים שרוצים להיכנס כאירופאים. ההיפך עוד לא קרה לו, ואמר לו להעביר אותי. תשובה זו הוציאה לי את תענוג הויכוח.

בולינגטון נתבקשתי למסור דרישת שלום ממכר תל-אביבי לאדם שהיה שם. נכנסתי לבית מרקחת לצלצל. דיברתי אנגלית בטלפון, ומסרתי דרישת שלום. נמען השיחה שאל אותי מאיפה אני. כשעניתי מתל-אביב לא הסתפק בזה ושאל איפה נולדתי. כששמע שאני מגרודנה, התחיל לדבר יידיש, וביקש שאתן לו, את העובדת. זו אמרה לי אח"כ, שעלי לחכות ולא לזוז, הוא יבוא מיד לקחת אותי. ובאמת כעבור מספר דקות הופיע אדם, חיבק אותי ונישק אותי ולקח אותי אליו הביתה. היה זה בית נאה עם גינה. בדרך, הבינתי שגם הוא מגרודנה וכך גם אשתו. כשנכנסנו הביתה צעק לאשתו, תראי איזה אורח יש לנו, גם מישראל וגם מגרודנה. היו לנו מספר שעות, היות וצריך הייתי לטוס לאוקלנד, העיר הגדולה בניו-זילנד. היא הכינה לי ישר חביתה עם בצל, מאכל גרודנאי. שתינו וודקה, וכעבור מספר דקות, הרגשנו כולנו יידידים משנים. למעשה בגרודנה לא הכרנו כלל, היות והם היו מבוגרים ממני. הם הגיעו לניו-זילנד לאחר השואה, ובמשך 20 שנה, לא ביקר אותם אף גרודנאי. הם ציינו, שאני לעולם לא אוכל להבין זאת, מה זה להיות מנותק כל השנים, ולפתע להיפגש עם מישהו, שאיתו אפשר לשוחח על גרודנה על המשוגעים שלה וגם על מכירים משותפים. הם ליוו אותי לשדה התעופה, וכשנפרדנו היו לשלושתנו דמעות בעיניים. נפגשנו, זָרִים, נפרדנו, כעבור 4 שעות, כידידים ותיקים המצטערים על הפירוד. לימים הם הגיעו ארצה. קשה היה לחיות בארץ, שהכל שם בטיפול הממשלה. אין צורך להתאמץ, הכל מסופק ע"י המדינה. כנראה שזה לא מספיק. מאז גם שונו החוקים הסוציאליים בניו-זילנד, שהיו המתקדמים בעולם. הם פשוט לא עמדו בזה, והיו על סף פשיטת רגל.

מה שהרשים אותי בניו-זילנד היה השקט והשלווה. איש לא ממהר, אינו מתאמץ, שקט, כמו התמונה שראיתי: הר ירוק מלא כבשים המלחכות בשקט את העשב. זכורני, באוקלנד, עיר שהיתה בת חצי מליון תושבים. יצאתי בסביבות תשע בערב מקולנוע ורציתי להיכנס לשתות משהו. שאלתי שוטר, היכן נמצא בית-קפה. הוא הסתכל על השעון והביע פליאה, שאני מצפה בשעה מאוחרת זו, למצוא עוד משהו פתוח. עוד מקרה מענין מאוקלנד, בעברי ברחוב ראיתי שלט גדול של מחסני בניה "האחים ליס". לדודתי הינדה, אחותו של אבא, היו שני בנים קטנים ושמה היה ליס. בלילה לא יכולתי להירגע והתחלתי לדמיין, שאלה בטח האחים, שניצלו בשואה והגרו לניו-זילנד. לא היה לי נעים לבלבל את המוח למישהו, אולם לא היה לי מנוח. בסופו של דבר, התקשרתי טלפונית וביקשתי לדבר עם מר ליס. התנצלתי ושאלתי אותו איפה הוא נולד. הוא היה אדיב מאד, ואמר לי שנולד באנגליה. כך, לפתע פג כל המתח של פגישה משפחתית (לאחר אוסטרליה), וכל החלום שחלמתי התנפץ אל הסלע.

*

לאחר ניו-זילנד שמתו פעמי לאיי דרום האוקיאנוס השקט ביקרתי ב - Nandi, Suve. נתקעתי במשך כמה ימים בפנגו פנגו ב - Samoa, ומעולם לא הצטערתי על כך. בתקופה ההיא טרם היו בתי מלון עם מיזוג אוויר, כך שלא היו תיירים מארצות הברית, ותיירות מועטה מאירופה. בבית המלון בבר, אפשר היה לקבל מים עם קרח, ומשקאות חריפים, בחנות הסמוכה. כשאמרת, שהחנות סגורה, ענו לך: "הוא מיד יחזור, הוא בוודאי בים". אנשים טובים ואדיבים, החיים בשקט ובשלווה.

ישבתי במלון עם מורה צרפתי ושוחחנו. לפתע ניגש אלי הילד מהמלון והראה לי חבילת דולרים, ושאל אם אלה שייכים לי. מיששתי במחבוא שלי במכנסים, והסתבר שהוא היה ריק. נפלו לי מהכיס הפנימי \$2,000 במזומן. מאד התרגשתי והוצאתי מהארנק \$50 שהיו לי ונתתי לילד כתשר, שהגיע לו. כעבור מספר דקות הוא חזר. הוא הביא לי \$40 וספר, שאביו אמר לו שזה מספיק (דהיינו \$10). אלה היו הילדים הפולינזים, שאנו מחשיבים אותם כפרימיטיביים. לו הדבר היה קורה לי בארצות הברית, בפריז, לונדון או תל-אביב, ספק רב אם הייתי רואה דולר אחד מהכסף שאיבדתי.

בפפטה, טהיטי, נתקעתי למשך שבוע כמעט, עקב הפסקת הטיסות להוואי. ריב בין הצרפתים לאמריקאים. דווקא שם, היו טיולים חצי מאורגנים, בסירות לאיים סמוכים. אי יפה אחד זכור לי עדין בשמו, קרולבה. בהוואי - הלכתי לבית הכנסת בויקיקי. יש שם קהילה יהודית. אפילו הוזמנתי לסדר, אבל החלטתי, שאעשה אותו במקסיקו, היה עלי עוד להיות ב-Vancouver בקנדה, ופה קרה לי תִּקְרָה. בחזרה מהמזרח הרחוק מאבדים יום שלם, בגלל הפרשי השעות. לכן התבלבלתי, וכך ביליתי את ליל הסדר הראשון באוירון למקסיקו. הגעתי למקסיקו בחצות הלילה. כיוון שלא רציתי להפריע לדוד ולמשפחתו בשעה מאוחרת, הסתובבתי במונית לחפש מלון ללילה. היה זה ליל חג הפסחא, וכל התיירים מארצות הברית הגיעו לבתי המלון במקסיקו. הסתובבתי כך יותר משעה ובכל מלון היתה אותה תשובה: "אין חדרים פנויים". הנהג ראה את מצוקתי ובכל פעם העלה את המחיר לנסיעה. לא התוכחתי איתו, למדתי מנסיון, שאין מתוכחים עם נהגי מוניות בלילה בעיר זרה. בסוף החלטת לנסוע לדוד, מחוסר ברירה אחרת. כולם קמו לקבל אותי, ואת הנהג העברתי לבן-דודי. ממני הוא כבר דרש \$120, בן דודי שילם לו \$10 והוא הודה לו מאד. שמחתי שוב להיות בקרב המשפחה. שם היתה לי משפחה ענפה גם מצד אבא וגם מצד אמא. למחרת, נתנו לי את הכבוד לנהל את הסדר השני. היו שם כ-40 איש. הסתבר, שכולם חיכו לי לסדר הראשון. שם נחתי קצת לאחר טיסות כה רבות.

חזרתי דרך ארצות הברית, נורבגיה ושבדיה. מנורבגיה כדאי להזכיר מקרה מענין. ביקרתי שם במוזיאון, שם הבחנתי בזוג פולנים. הוא היה מבוגר מאד, והיא יותר צעירה. המדריכה לא הסכימה לדבר גרמנית, שפה שהפולני הבין. היא הדריכה באנגלית, שפה אותה הם לא הבינו. אני תיווכתי וסוכם, שהמדריכה תדבר אנגלית, אני אתרגם לצרפתית (שפה שהאשה הבינה) והיא תתרגם לו לפולנית. כך זה נמשך בעצלותיים, עד שהפניתי את תשומת ליבה של אשתו להתרגום לפולנית לא היה מדוייק. כך גיליתי, שאני מדבר פולנית. הסתבר שהוא היה פרופסור, חוקר הקוטב הצפוני, שהגיע לאוסלו כנציג של פולין. יצאנו לבית קפה ושוחחנו בהרחבה. שוב ושוב עלתה השאלה מדוע אינני מבקר בפולין. הסברתי להם, שבשבילי הארץ הזאת היא בית קברות. נוסף לכך אין משיגים ויזה לארצות הקומוניסטיות. החלפנו כרטיסי ביקור, ולמחרת צלצלה לי הגברת. היא ספרה לי, שבערב הקודם התקיימה קבלת פנים לבעלה בשגרירות הפולנית. היא דיברה עם השגריר והוא הביע נכונות לתת לי ויזה. הטיסה לורשה היא שעתיים בסך הכל. הודיתי לה מאד, אבל לא ניצלתי את ההזדמנות. היתה בי רתיעה מביקור בפולין, והייתי כבר עייף. רציתי להגיע הביתה.

עוד כדאי להזכיר את ביקורי בשטוקהולם. היה זה ביקור ראשון בעיר היפה הזאת, ושם נזכרתי שישנו שם גרודנאי. התקשרתי אליו, והוא בא לקחת אותי לדירתו. כשבאנו, אשתו ואני שתינו, (הוא לא שתה, כי היה עליו לקחתני חזרה למלון, ובדיקות אלכוהול הן שכיחות בשבדיה). כנראה עד 4 לפנות בוקר, ולבסוף נשארתי לישון שם.

אגב ביקור זה נודע לי, שהיישוב היהודי בשטוקהולם מקורו בגרודנה. עד סוף המאה ה-19, אסור היה ליהודים לגור בשבדיה. בתקופה ההיא פנתה ממשלת שבדיה לרוסיה הצארית בבקשה לשלוח לה מומחים לתעשיית הסיגריות. מאחר ובגרודנה היה בית החרושת הגדול לסיגריות בממלכת רוסיה, הוחלט לשגר מהנדס לשבדיה. הוא היה יהודי. הוא הביא לשם את משפחתו, אח"כ בעלי מקצוע נוספים שהיו יהודים, וכך נוסדה הקהילה היהודית בשבדיה. בזמן ביקורי היה ראש עיריית שטוקהולם בן למהגרים מגרודנה, ונאמר לי שלולא מוצאו היהודי היה גם מגיע לתפקיד ראש-הממשלה.

כך, תם הטיול, שהיה הגדול ביותר שעשיתי בחיי. גם המענין ביותר. טסתי כ-40 טיסות, וכרטיס הטיסה שלי היה כמו ספר שלם. מאז נסעתי הרבה בעולם. הרביתי לנסוע לאפריקה, אבל גם לאירופה. אך אין הביקור השני או השלישי דומה לראשון. תמיד שמור מקום נכבד לראשוניות. להבא אין טעם לתאר את הנסיעות, אלא במקרה יוצא מהכלל, בדרך כלל אציין רק פרטים מיוחדים.

פרק י – סיפורים מאפריקה

הרביתי לנסוע לאפריקה. היו לי כ - 10 נסיעות לכל אורך אפריקה המערבית, המזרחית וגם הדרומית. בכל מקום מזדמנות חוויות, שכמה מהן תארתי בדפים קודמים. פגישות רבות פרחו מהזכרון עם חלוף השנים והחלשת הזכרון. אנסה לתאר כמה מקומות מיוחדים וכמו כן מספר פגישות שעולות בזכרוני. הדברים לא יהיו בסדר כרונולוגי.

מהמקומות שביקרתי נחרטו בזכרוני מקומות מסוימים, למשל עיר על המים בניג'ר (צרפתית לשעבר). הבתים, קלועים מעלי עצים, עלי דקלים ובננות, והוקמו על כלונסאות עצים שהוכנסו וחוזקו במים. על הכלונסאות, שטיחים שנקלעו ביד, ואלה משמשים בתור רצפה. התחבורה בין הבתים היא על ידי סירות או בקפיצה על הכלונסאות. בכלל הכושים בג'ונגל מאד נקיים ונמצאים תמיד במים. גם רוב המזון בא מהדגה, הנמצאת בכמויות גדולות וכמעט שאפשר לדוג אותם ברשת-יד. למעשה אין הם עובדים, נהנים מהשמש ומהמים, מהפירות, הדגים וגם בשר מהציד. ולהגיד עוד שהם הטפשים?

אם מדובר על מים, כדאי עוד להזכיר את מפלי ויקטוריה. בזמן ביקורי הראשון בארה"ב ביקרתי במפלי הניאגרה, שהרשימו אותי מאד. המעליות, המפלים בצבעים שונים (ע"י צבע אורות חשמל), כל זה באמת מרשים ביותר. במפלי ויקטוריה, לא היה שום טיפול תיירותי, אפילו מלון טרם נבנה אז. היפי הוא פראי, ראשני. כבר מרחוק שומעים את רעש המפלים ועם ההתקרבות אליהם מרגישים את טיפות המים. (לפני הכניסה נותנים כעין מעיל גשם נגד הטיפות). כשמסתכלים על הגובה העצום של המפלים, הכוח העצום, בהם המים נופלים מההר הגבוה למטה, מרגישים את קטנות האדם. מה שעוד זכור לי מביקור זה, הוא השיט על נהר הזמבזי וביקור באי ההיפופוטמים. כשמסתכלים על חית המים המכוערת והעצומה הזאת, מקבלים הרגשה לא נעימה. לא ידעתי גם שהם לא אוכלים בני אדם. הם רק שוברים להם את המפרקת וממיתים אותם. אין הם אוכלים בשר, הם צמחונים.

ובלי ישראלים אי אפשר. הגשר שמפריד שם בין זמביה לזימבבווה (רוודזיה לשעבר) נקרא הגשר הישראלי. אין זה מפני שישראלים בנו אותו, אלא מפני שישראלים באו בשליחות טרוריסטית לפוצץ את הגשר, ונתפסו, לפני שביצעו את זממם.

עוד אזכיר את דרך הפרחים ביציאה מ-Capetown לכיוון Oudshoyn. זאת דרך מלאת פרחים והיא נקראת גם Garden route, 500 ק"מ מרהיבים של פרחים.

באחד הביקורים בקונגו-ברזוויל, הוזמנתי על ידי זוג. הוא היה צרפתי והיא רוסייה. נפגשנו במסיבה פרטית, ושרנו שירים רוסיים. הבעל מאד דאג, שאשתו נמצאת רק בחברה צרפתית, ואין לה הזדמנות להזכר בתרבות הרוסית. הם התגוררו בחווה גדולה, במרחק של כ - 100 ק"מ מהעיר. הבעל עמד על כך, שאבוא לסוף שבוע להתארח אצלם. שמעתי מידידים, שהם לגמרי מבודדים מהעולם, בחווה גדולת ממדים, עם אלפיים כושים, הנמצאים אצלם כעובדים. הייתי סקרן לבקר במקום כזה. ובאמת, הם שלחו ג'יפ עם נהג ועוד אדם

נושא נשק. באפריקה המערבית הכבישים הם מעטים מאד. הדרך בה נוסעים היא בין העצים, שם ניתן לראות חיות טרף רבות. למען האמת, בתחילת הנסיעה הצטערתי קצת על יצר הסקרנות שלי. השקט בג'ונגל אינו קיים לגמרי. שומעים לפעמים נהמת חיות וקולות של צפורים מכל הסוגים. כשסבך הצמחיה מתעבה, הנהג יורד וחותך אותה במשך ט"ה (זה מין מגל שמשמש לעקירת צמחיה וגם להריגת חיות קטנות). עצרנו ולפתע, בשביל הצר עמדו ממרחק שני גברים גבוהים. אולם לא היו אלה אנשים, אלא גורילות, הקופים הקרובים לאדם ועומדים זקופים לעיתים. גובהם מגיע ל - 2 מטר בערך, והם חזקים מאד. שאלתי את הנהג מה בכוונתו לעשות והוא יעץ לי לשבת בשקט ולחכות בסבלנות. כך ישבנו כ - 15 דקות, שנראו לי כנצח. לא יכולנו לעקוף אותם, היות ומסביבנו היו רק עצים גבוהים, והיה זה השביל היחידי. לבסוף החליטו הגורילות שיש להם דברים חשובים יותר ונכנסו לתוך סבך העצים. היתה זו ממש תחרות של סבלנות בין נציגים מאותו מקור. לבסוף הגורילות ויתרו. המלווים שלי הסבירו לי, שבדרך כלל אין משתמשים בנשק, משום שזה יכול להביא עוד קופים נוספים, וגם הפצועים עלולים להיות מסוכנים. הנשק הוא המפלט האחרון. הביקור לכשעצמו היה מענין ביותר. החווה הזאת היתה עצומה ומודרנית. היה שם נהר גדול וגם מספר אגמים. נסענו זמן רב, אבל לא הספקנו להקיף הכל. הם גידלו שם מספר גידולים תעשייתיים וגם פירות מיוחדים ליצוא לצרפת. ביתם היה ארמון עם משרתים רבים. זה היה כמו בסרטים ואפילו מרשים יותר. היו להם אלפיים עובדים, שגרו בבתים ארעיים. הבעלים ידע שמות של רבים מהם. זה היה ממש עולם אחר. היה להם גנרטור נפרד למאור לבית וכל אביזרי המודרניזציה, כך שלפעמים שכחתי שאני נמצא בסוף העולם. ביליתי, שם כמה ימים כמו באגדות.

ואם כבר הזכרתי את הנסיעה בג'ונגל, הרי גם התנסיתי בנסיעה ברכבת מתוך סקרנות. בקונגו היה לנו מפעל בעיר הנמל Pointe-Noire. המרחק לעיר הבירה ברוזיל היה בערך 500 ק"מ. לא היו כבישים, כך שהתחבורה היתה באוירון. אלה היו אוירונים קטנים, ללא ויסות תאי לחץ והאוזניים כאבו מאד. הטיסה הזאת היתה די נוחה, יחסית. היתה גם רכבת, אולם לא איש לכן לא השתמש בה, כי והיא נסעה באופן רשמי 12 שעות (במקום שעה וחצי באוירון), אבל למעשה זה נמשך יותר. מכל מקום החלטתי פעם לנסות את הרכבת, כיון שלפי מה ששמעתי וקראתי, הנחת הפסים נחשבה למבצע הנדסי עצום, ומאות אנשים נהרגו בהנחת פסי הרכבת. ואכן, הנוף היה מדהים. הרכבת עברה על סף מפלים ותהומות של עשרות ומאות מטרים, ולפעמים נדמה היה, שהנה היא עומדת ליפול לתהום. כשהיא הגיעה לכפר בג'ונגל כל הכפר קיבל אותה. בדרך כלל היתה עוצרת מספר דקות, אבל לפעמים. זה לקח חצי שעה. כששאלתי מה הסיבה, הסתבר, שלנהג הרכבת היו בכפר הזה קרובי-משפחה, והוא הלך לביתם להגיד להם שלום. לכולם, מלבדי, זאת היתה סיבה מספקת. החום היה כבד והזמנתי תא עם מיזוג אויר, אבל הסתבר שהמזגן לא פעל. מאידך, היה זה מאד מענין לרדת בכל תחנה ולהסתכל בבתים שלהם, העשויים כפות דקלים, לאכול אננס, שהיה בשפע בכל מקום. גם עלי הסתכלו כמו על מוצג מוזיאוני, כי כאמור, לבנים כמעט שלא השתמשו ברכבת. כך הגעתי לברזוויל לאחר כ - 18 שעות במקום שתיים-עשרה, אבל לאיש זה לא הזיז היות והזמן שם אינו כסף.

עוד נסיעה קצת יותר מיוחדת, היתה למקום מושבו של ד"ר שויצר בגבון. היום הוא אינו מפורסם כל כך, 30 שנה לאחר מותו, אולם בזמנו היה אחד האישים המפורסמים בעולם. רופא מפורסם וגם וירטואוז בכינור, שהחליט להתיישב באפריקה ולהגיש עזרה לילידים. הוא ישב שם שנים רבות ועל פעולתו קיבל פרס נובל לשלום. מעניין הדבר, שבפגישותי עם האינטליגנציה האפריקאית. נוכחתי לדעת, שדעתם על ד"ר שויצר לא היתה חיובית. לטעמם נדף מזה ריח של פטרונות והתנשאות. כשהגעתי לשם, נוכחתי לדעת, שבמידה רבה היתה זו גישה מוצדקת. הגישה למקום מושבו היתה די קשה, וחייבה נסיעה באוניה. במקום לא היו שום סידורים מודרניים. המחסנים היו מלאים מכשירי רפואה מהיקרים והמודרניים ביותר, ארוזים בארזים. כל מפעל וכל תורם כבד את עצמו במשלוח ציוד רפואי לד"ר שויצר. כשאני ביקרתי שם, הוא כבר היה בן למעלה מ-80, את כל המפעל הגדול הזה, ניהל ד"ר פרידמן מחיפה. התיאוריה של ד"ר שויצר היתה, שהילידים חייבים לחיות בסביבתם הטבעית. לכן היו שם בתים כמו בג'ונגל. הם היו מבשלים לעצמם, תוך השארת לכלוך רב. חצי שבט היה מגיע עם חולה ומתמקם בשטח (האקלים חם במשך כל השנה). הוא אסר על הכנסת החשמל, כך שלא יכול היה להשתמש בחדרי ניתוח מודרניים, או להפעיל את הציוד הרב שקיבל מכל העולם. היו אצלו רופאים מפורסמים, שהלכו אחר האגדה והתנדבו לשרת שם. ואמנם, שמעתי שלאחר מותו, כל המפעל הזה התפרק, ואפילו לא הושאר שם מוזיאון לזכר המפעל האדיר בזמנו.

באחד הימים, בזמן שהותי במפעל שלנו לעץ ב-Pointe Noire בקונגו, הלכתי לדואר המקומי. שם ניגש אלי גבר, התנצל בנימוס ושאל אותי אם אני דובר פולנית. עניתי בחיוב. ידעתי שבמקום נמצא פולני עם משפחה, שמנהל חברה צרפתית, ומישהו ספר לו, שאני דובר פולנית. שוחחנו מספר דקות והוא הזמיני לארוחת ערב אליו הביתה לשעה מוקדמת יחסית. שאלתי אח"כ את חברי, שהיה מנהל המפעל שם, והסתבר שהוא לא הוזמן אליו, כפי שהיה מקובל בקהילה לבנה, די מוגבלת. הוא בא לקחתני מן המלון וכשנכנסנו לביתו הציג אותי בפני אשתו, שהיתה פולניה, ובפני ילדיו הקטנים. לילדים סיפר, שזהו דוד הדובר פולנית. התיישבנו לאכול. המנות היו פולניות למהדרין וכמובן שעל השולחן עמדו כוסיות עם וודקה. כך בילינו, תוך אכילה ושתייה וגם תוך שירת שירים פולנים ישנים, מלפני המלחמה. השעה כבר הייתה מאוחרת, הרבה מעבר לחצות, כשהבעתי את פליאתי, מדוע אינו חוזר לפולניה, אם הוא כה מתגעגע אליה. הוא לא ענה, אבל אשתו הפליטה, שאין הוא רשאי להכנס לפולין היות והיה מפקד בא.ק. ... כששמעתי את השם הזה הזדעזעתי, ולמרות שהייתי תחת השפעת הוודקה, בבת אחת חזרתי לעצמי ולתודעה העצמית, כאילו מעולם לא שתייתי. א.ק. הייתה מחתרת פולנית בזמן המלחמה. אינני יודע כמה גרמנים הרגו, אבל יהודים הרגו לאלפים. זאת היתה תנועה לאומנית קיצונית ואנטישמית. קמתי בבת-אחת, השעה היתה קרובה לשלוש לפנות בוקר, ונסעתי למלון. למחרת, כמקובל, צלצלתי לגברת והודיתי לה על הערב הנעים. אולם, הוא לא עזב אותי. הוא הרגיש את הקרירות הפתאומית וכנראה הבין את הסיבה לכך. הוא הסביר לי, שהוא בעצמו הציל יהודים, אבל הגרמנים שלטו בכל. ערב אחד, כשישבתי במועדון לילה עם חברי הישראלים, הוא בא לשולחננו עם הזמנה לעלות למחרת לאניה פולנית שעגנה בנמל. למען האמת לא היה לי חשק גדול, אבל החבר שלי לחץ לקבל את ההזמנה. למחרת

עלינו על האוניה והוזמנו לתא של הרב חובל. היה זה פולני בשנות השלושים לחייו. ישבתי על ידו ודיברנו. הוא שאל אותי איזה קשרים יש לי עם הפשיסט הזה. הוא קיבל הוראות להתרחק ממנו, אבל הוא בכל זאת זקוק לו, היות והוא אישיות חשובה בנמל. ענין אותי לדעת, מה חושב הדור הצעיר על היהודים, בפולין ללא יהודים. הוא סיפר לי בכל הרצינות שהוא בעצמו לא הכיר יהודים, אבל עדיין מאיימים על ילדים, שאם לא יתנהגו כיאות, יבוא יהודי לקחת אותם.

עוד משהו באפריקה. כשחזרתי פעם מברזוויל לפריס ישבה על ידי רופאה רוסייה, שדיברה מספר מילים צרפתיות. הסתבר, שהייתה מנהלת בית חולים רוסי גדול וישבה מספר שנים בקונגו, אבל ידעה כמעט רק רוסית. הרוסית שלי לא היתה טובה, היות ושמעתי קצת בבית, אולם מעולם לא למדתי קרוא וכתוב. הטיסה הייתה ארוכה והיה זמן לדבר ולהחליף כרטיסי ביקור. היא הייתה תושבת אלמה-אטה בקזחסטן, שם היו רופאים יהודים. בתיק היה לי סכין לנייר בעיבוד עור עם מגן דוד ומנורה (בדרך כלל היו לי תמיד מזכרות מהארץ מיועדות למתנות). הוצאתי אותו וביקשתי אותה למסור אותו ליהודי בקזחסטן. היא מאד התפלאה. זאת הייתה מתנה מהודרת, והיא לא יכלה להבין, איך אני שולח אותה לאדם בלתי מוכר. לימים קיבלתי מכתב ממנה מאלמה - אטה ממנה הסתבר שמתנתי לא הייתה לשווא. כשחזרה לבית החולים שם, מסרה את הסכין לרופאה יהודיה, וזו, כשראתה את המגן דוד והמנורה והשם "ישראל" פרצה בבכי, וביקשה אותה להודות לי מאד על כך. רק אז הבינה הגויה את הסולידריות היהודית, שכה הרבה מדברים עליה. נדמה לי, שזאת הייתה הפעם הראשונה שקיבלתי מכתב ולא ידעתי לקרוא אותו. לכן, החלטתי ללמד את השפה הרוסית. לקחתי שיעורים פרטיים, ולמדתי קרוא וכתוב. דבר ראשון כמנהגי בלימוד שפות, למדתי היטב את הדקדוק. הפליא אותי, שהדקדוק הרוסי דומה לדקדוק הלטיני, שכה הרבינו לקלל בבית הספר. עתה הוא היה לי לעזר.

אם אני כבר נזכר ברוסים שפגשתי, הרי שהיה לי עוד מקרה מענין באירון. שוב טסתי לקונגו דרך רומא. חיכינו בלילה בשדה התעופה של רומא. האירון לא יצא בזמן עקב הפרעות במזג האוויר והיה עלינו לחכות כ- 4 שעות. שוב התחלתי לדבר עם רוסי מספר מילים באנגלית, אולם הרוסים כמו אמריקאים אינם יודעים שפות. כך עברנו לרוסית, ולגמרי לא הפריע לו, שאני הייתי ישראלי. (היה זה מיד לאחר מלחמת ששת הימים, והתעמולה האנטי ישראלית ברוסיה היתה בשיאה). הכל היה סגור בשדה התעופה, אבל היות ותמיד היה איתי במזוודת היד בקבוק וודקה, הוצאתי אותו. גם כוסות לא היו, וכך שתינו מהבקבוק, לגימה הוא ולגימה אני, עד שבסופו של דבר גמרנו את כולו. תוך שתייה כזאת גם מתידדים. הוא היה די פתוח וגלוי וסיפר לי שהוא מבקר במספר ארצות וביחוד בארצות ערב. התחלנו לדבר פוליטיקה. ושאלתי אותו, אם בכלל מותר לו לדבר עם אויב כמוני. הוא צחק, וסיפר לי, שהיה לפני שבוע בתימן. השלטונות התימנים נתנו לו שומר ראש, שהיה איתו כל הזמן. לשומר הייתה חרב מעוקמת. והוא לא ישן טוב מפחד, לא מאויבים, אלא משומר הראש. הוא שאל אותי בסרקסטיות, עם מי, לדעתי, יש לו לשון ומנטליות משותפים, עם ערבים מהמדבר או עם יהודים בתל-אביב, שרובם באו מרוסיה. עם הגיענו לברזוויל - ירדנו מהאירון מבלי להיפרד. לי חיכה השגריר שלנו בברזוויל, שהכרתיו היטב. נגשתי אליו, ותוך שיחה ראשונית ראיתי שהוא אומר שלום מאד רשמי למישהו.

היה זה השגריר הרוסי עם המזכיר הראשון. הוא אמר לי, שהם ביחסים מאד קרירים עקב המצב הדיפלומטי. ראיתי גם את הרוסי שאתו נסעתי, בחברתם. שאמרתי לשגריר שלנו, שלמעשה לא נפרדתי ממנו, וברצוני לגשת אליו. הוא התנגד לכך באופן החלטי בטענו, שאני אגרום לרוסי צרות, למרות העובדה שהוא נראה אישיות חשובה, היות וגם המזכיר הראשון וגם השגריר באו לקבלו. באותו רגע, הרוסי ניגש אלי להיפרד. לפי כל הכללים הצגתי אותו בפני השגריר שלנו עם התואר של "הוד מעלתו שגריר ישראל". הוא הזמין אותי לבוא לבקר אותו בשגרירות. לא עשיתי זאת משום שהשגריר שלנו התנגד לכך, למרות שהייתי מאד סקרן להיות שם. כעבור מספר חודשים, שהייתי בבית, קיבלתי טלפון מהרוסי, שסיפר לי שהוא באירופה ורוצה לדרוש בשלומי.

אי אפשר לסכם את פרק אפריקה - מבלי לכתוב לפחות מילים מספר על הביקורים בפרקים הלאומיים, שנמצאים למעשה בכל ארצות אפריקה המזרחית, כגון קניה, טנזניה, אוגנדה, זימבבואה ודרום אפריקה. ביקרתי כמעט בכלם. כמו כן אני שומר בזכרוני תמונות ממעוף הצפור באפריקה המערבית, היכן שנושא התיירות לא היה מאורגן בזמן ביקורי שם בשנות השישים. היות וכלי התחבורה העיקרי בין הארצות היה האווירון, בגלל מחסור בכבישים וברכבות, יצא לי לטוס הרבה באוירונים הקטנים האלה של 20-30 מקומות, ללא מיזוג אויר וללא בקרת לחץ, שהיה קשור בכאבים באזניים. היינו טסים בגובה של 2,000 מטר, ואז הראות היא טובה מאד. לאורך עשרות קילומטרים היינו רואים את שיירות העדרים, אם זה של פילים, או בופלו, או חיות אחרות, ובמיוחד הריצה של הקרנפים. ריצה כזאת של מאות רבות של חיות, שכל אחת מהן שוקלת 3-4 טון, היתה מעלה אבק כמעט עד האווירון, והייתה נשמעת כרעידת אדמה אדירה, או כנפילת מפלי ויקטוריה. באפריקה המזרחית הפארקים היו מאורגנים יותר עם בתי מלון ובילוי של מספר ימים. הפארק המאורגן והיפה מכולם, היה הפארק ע"ש קרוגר בדרום אפריקה. הפארק ששיטחו כשטחה של כל מדינת ישראל כולל הנגב, וטיול בו נמשך 7 ימים. בתי מלון טובים לא היו שם, והיינו לנים בבתים דמויי בקתות בג'ונגל, הבנויים מעץ, עם מיטות נקיות וסדינים. במידה שאני זוכר, השירותים לא היו המשופרים ביותר, ובכל חדר היה גם סיר-לילה. הדלתות היו סגורות אבל לא נעולות, וחל איסור לצאת החוצה לבד. החיות היו מגיעות עד לבתים, אבל משום מה לא נכנסו פנימה. כך הסתובבנו במשך שבוע באוטובוס תיירים על הכבישים הפנימיים.

כבר בערב הראשון מקבלים תדרוך בקשר להתנהגות בזמן הטיול בפארק כדי למנוע אסונות. כך, למשל הראו לנו סרט, ובו אזהרה לנהגים, לא לחצות שבילים בזמן מעבר פילים. מסתבר, שהפיל שנחשב על ידנו לחיה ידידותית, ובהודו משמש כחית תובלה, באפריקה הוא אחת החיות המסוכנות, הנוטות להתרגז ולגרום נזקים. הראו לנו צילום של פיל, המכניס את שן הפיל הגדולה שלו לתוך גג מכונית נוסעים ומרים אותה על נוסעיה. ההרגשה לא נעימה ביותר. במשך כל ימי הטיול, הרגשתי שאני נמצא בעולם לגמרי אחר, כאילו מנותקים מהעולם. לפנות בוקר, כשיוצאים למרפסת הבית, כשכולם עדיין ישנים כולל החיות והצפרים, ולפתע פתאום מתחילה שורה של צפורים עם קולות נהדרים. אח"כ קמות החיות ונותנות סימני חיים. פרט קטן נשאר לי

בזכרון הכולל בדיחה שנונה (סקוטית). לקראת סוף הטיול הוטל על שני אנשים לאסוף תשר למדריך ולנהג. אחד היה סקוטי, אדם מאד נחמד והשני הייתי אני. התלוצצנו על קמצנות הסקוטית ועל עסקי הכסף של היהודים, ואז הוא ביקש לספר בדיחה, בתנאי שלא אאשים אותו באנטישמיות. ובכן, מהו הפרדוקס הגדול בעולם? סקוטי הולך ומפזר את כספו וזורק אותו החוצה, ויהודי הולך אחריו, מרים אותו ומחזירו לסקוטי. אחרים יודעים לצחוק על עצמם.

בקניה, שירותי התיירות הרבה יותר מפוארים, עם בתי מלון מודרניים וגם מתקופת האנגלים. נסעתי לטיול של 5 ימים בפרק הלאומי צובה. בתוך הפארק עמד מלון מודרני עם מרפסת ענקית ששימשה כבָר. הנוף שנשקף ממנה היה נוף הג'ונגל, וכדי למשוך חיות שתגענה להרוות את צימאונן, כאטרקציה לתיירים, עשו למטה בריכה גדולה עם מלח. (זהו המינרל שחסר לחיות בג'ונגל, ולכן כולן נמשכות אליו).. ואכן באות לשם חיות רבות ומגוונות. הראשונים תמיד הם הקופים, הזברות ועוד. לפתע פתאום נשמעת שריקה חדה של הקופים המתחילים לברוח ואחריהם יתר החיות, נדמה ללא כל סיבה נראית לעין. וכשהכל מתרוקן מופיעות לפתע מספר לביאות המריחות מסביב. אולם כולם ברחו חוץ מהפילים שנשארו, ולהם לא אונה כל רע. בימים הסתובבנו בשבילים בין החיות. היינו קבוצה קטנה בתוך מיניבוס עם נהג כושי, ששימש גם כמדריך. כשעברנו ליד שמורת האריות, ביקשה אחת מהנוסעות להיכנס פנימה, כדי לראות טוב יותר את החיות. החוק בג'ונגל ובפארקים הלאומיים, אינו מתיר ירידה מהשבילים המסומנים מטעמי בטיחות, אבל הנהג רצה לרצות את התיירת, נכנס פנימה וירד מהשביל. לאחר כמה מטרים, הגלגלים הסתובבו בתוך הבוץ ושקענו. המצב היה מביך. מהרכב אסור לרדת, האריות מסתכלים עלינו, אבל נראה שלא היה איכפת להם במיוחד. המתח עלה משום שבמצב כזה, אין מה לעשות. צריך לשבת בשקט ברכב, עם חלונות מוגפים, ולחכות לעזרה. (מכשירי קשר לא היו לנהגים אז). ואמנם, לאחר שעה של המתנה, עבר בשביל ג'יפ שומרים לבנים שהרגיש בנו. אחד השומרים ירד מהג'יפ עם כבל לחיבור לרכב שלנו, והשני עמד עם רובה בחיפוי. הפעולה הצליחה והוציאו את המיניבוס שלנו לשביל. הנהג שלנו קיבל מנה מהשומרים, ובערב הלכנו לבקש שלא יוציאו אותו ממצבת הנהגים, כיוון שלמד לקח. בקשתנו התקבלה המשיך לנהוג אבל קיבל קנס כספי, שאנו שילמנו. בסך הכל היתה אוריה מאד נעימה.

היינו עוד יומיים במלון Treetop, שהוא עוד מהתקופה הויקטוריאנית ומזכיר יותר את דרום אפריקה. החדרים גדולים מאד עם אינסטלציה ישנה. עולים למלון במדרגות עץ, שבלילה מעלים אותם בחבלים, כך שהחיות לא תוכלנה להיכנס. יש הרגשה שנמצאים ממש בתוכי הג'ונגל. לשם הגיעו בעיקר תיירים אמריקאים, שבאו לספארי, כלומר. לציד. זה מקור הכנסה גדול במטבע זר, משום שכל צייד חייב להעסיק 4-5 ציידים מקומיים, וחייב גם לקנות רשיון מיוחד. כל ההרפתקאה עשויה להסתכם ב - \$30,000. מוציאים את האמריקאי הזקן עם רובה לג'ונגל. הוא יורה בחיה גדולה, לפעמים גם אריה. החיה נהרגת מיד, (כי חיה פצועה היא מסוכנת ביותר), אך לא בידי התייר, אלא בידי הציידים האפריקאים המלווים אותו ביחד עם הצלם המקומי. פשיטת העור והניקוי קשורים בטקס מיוחד, שלאחריו הוא מקבל אותו במתנה. פרס זעום בהתחשב

במחיר הכבד, אבל הסרט שצולם מראה את התייר כגיבור. שכני לחדר בפארק הלאומי צובה היה אמריקאי צעיר, טייס. לאחר שהתידדנו, סיפר לי שהוא טס בויטנאם, ולאחר שהערתי במלוא ההערכה, על הסיכון שהוא לוקח, הוא מחה מיד וטען שאין זו פטריוטיות. הוא עושה את זה למען הכסף, ולשם כך התנדב לשרות זה. התנאים היו יותר מאשר נדיבים. משכורת עצומה ופעם ב - 6 חודשים טיול בעולם. הוא טס במטוס U2, שהיה אז המטוס הריגול המפורסם בארצות הברית. הוא הראה לי גם תיק כיס קטן, ששם היו גלולות מזון ל - 3 שבועות למקרה של צניחה. היתה גם שם מחט לזריקת רעל לשם התאבדות. פרנסה קשה בכל זאת. כשהייתי באוגנדה כתבתי לאמא גלויה, שצדק הרצל ולא אוסישקין. מה שהפתיע אותי, זו כמות המים העצומה שם. זה מחזה תעתועים שתמיד רדף אחרי כישראלי, לו אפשר היה להעתיק נהר אחד גדול בלתי מנוצל ארצה. שם הפרק הלאומי היה גם קשור עם מפלי מים, ובערב, ארוחה מפוארת לאור נרות, במסעדה בהנהלת איזה רוזן הונגרי לשעבר. מה שעוד זכור לי באוגנדה, שהיו שם אריות שטיפסו על עצים. בזאת תמו סיפורי אפריקה שלי. כל פעם אני נזכר בעוד אירוע ובעוד מקרה מעניין. אבל אין לדבר סוף. אחרי הכל עברו כבר מאז למעלה מ - 30 שנה.

פרק י – מפגשים עם גרמנים

ועתה אספר על הפגישות שלי עם הגרמנים. לאחר השואה, כל גרמני וכל דבר גרמני היה מוקצה מחמת מיאוס. נדמה לי שהזכרתי כבר בדפים קודמים, שבפגישה עם גרמנים סרבתי תמיד לדבר גרמנית. בארץ, אמנם, דיברתי הרבה גרמנית, היות והיו פה יוצאי גרמניה רבים, שלא יכלו להשלים את לימודי השפה הברברית (הכוונה לעברית). אבל זה היה שונה לגמרי. עם גרמנים לא יהודים לא יצא לי להיפגש במשך זמן רב אחרי השואה. הפעם הראשונה היתה במלון בפאריס, בהתחלת שנות החמישים. בכלל, שימשתי במלון כמתורגמן לכל מיני שפות גם לאנגלית וספרדית. פעם, בצאתי מתא הטלפון במלון, ביקשה אותי בעלת המלון לתרגם מגרמנית לצרפתית. על ידה עמד גרמני בשנות ה-40 לחייו. הסתכלתי עליו וסיננתי, שאינני יודע גרמנית. הרגשתי גם שהחורתי נורא. הגרמני פנה אלי בגרמנית ואמר לי, שבטלפון דיברתי זה עתה גרמנית (זה היה נכון, דיברתי עם יהודי יוצא גרמניה). לא עניתי לו וברחתי החוצה, לגמרי מטושטש. הסתובבתי ברחובות מספר שעות, כולי נרגש עד עומק נשמתי ולקחתי אפילו כדור שינה. למחרת בבוקר כשהתעוררתי די מאוחר, שמעתי נקישה בדלת ולחדרי נכנס הגרמני וביקש רשות לשוחח איתי. הוא התחיל להסביר לי על גרמניה בזמן המלחמה, שהיו כל מיני גרמנים, וגם כאלה שהתנגדו להיטלר. (הוא כנראה ידע מבעלת המלון, שאני ישראלי). אני שתקתי כל זמן המונולוג ורק אמרתי לו, שכיהודי קשה לי לדבר עם גרמני. נכון, שהיום קשה למצוא גרמני רע, כולם התנגדו להיטלר, אבל היו כאלה ששיתפו איתו פעולה, איפה הם היום?

בנסיעתי לארה"ב ולאמריקה הדרומית, הזדמן לי לחכות שעות רבות בשדות תעופה קטנים. היה שם נוהג אז, להכריז ברמקול את שמות הנוסעים, לקראת העלייה למטוס. ברור, שהם שיבשו גם את השמות, אבל את הסיפא של השם שלי stein (אבן בגרמנית) שמעו תמיד. ואז כמו מתחת לאדמה, היה מופיע איזה גרמני עם ראש מגולח, גבה קומה, ותיכף היה פונה אלי בגרמנית. ידעתי מיד, שזה איזה גרמני, שהיה שייך לס.ס. או לגסטפו וברח לאמריקה הדרומית. התשובה הרגילה שלי היתה שאינני מבין גרמנית. אבל תשובתי לא התקבלה כסופית. היתה זו תקופה, בה התנהל בישראל משפטו של אדולף אייכמן, ראש משרד ההשמדה של הגסטפו, שנחטף בארגנטינה והובא לישראל. הוא הועמד למשפט, שארך שנה ונשפט למוות. גם כאן, כל גרמני מצא לנכון לספר על הגרמנים הטובים ועל מעשי הזוועה שביצעו הרעים. החנופה הבולטת עוררה רגש של בחילה. רק שאלתי את עצמי לשם מה הם מדברים. הלא אינני נציג של רשות רשמית ושנינו ידענו, שאלה שנמצאים שם, רובם ברחו מפחד העמדה למשפט.

מקרה מיוחד קרה לי בגואטמלה. באוירון פגשתי צוות, שנסעתי איתו פעם שניה, תוך מספר ימים, והוא התארח באותו מלון בגואטמלה סיטי. הם הזמינו אותי לצאת איתם בערב למועדון לילה, במקום שרוקדים את המרומבה. זהו קסילופון פרימיטיבי המוציא צלילים יפים. היו שם 2 אמריקאיות וגרמניה צעירה ועוד 2 אמריקאים. רקדתי עם האמריקאיות וביקשתי את הדייל להרקיד את הגרמניה. הסברתי לו, שאני יהודי ושאינני יכול לרקוד עם גרמניה. הוא אכן עשה כך. הבחורה הרגישה במשהו, ושאלה אותי, אם בכוונה, אינני

מזמין אותה. לפתע עברה מאנגלית לגרמנית, כנראה כדי שהאחרים לא יקשיבו לתוכן השיחה. בהתחלה התחמקתי בטענה שהיא צעירה מדי בשבילי, (האחרות היו בוגרות בכמה שנים). אולם היא שאלה, אם יש לזה קשר עם המלחמה. אמרתי "אולי". ואז היא הסבירה לי, שהיא נולדה ב - 39, כך שלא יכלה לקחת חלק בשום פעולה. הסברתי לה, שבאופן הגיוני היא צודקת, אבל הדבר טעון עם רגשות עזים. הסתבר, שהיא לא ידעה כלל על מחנות המוות וההשמדה.

בארץ, במקום עבודתי, היו לנו קשרים רבים עם גרמניה. היתה זו תקופה של קבלת הציוד התעשייתי מגרמניה במסגרת השילומים. איש הקשר שלנו בגרמניה, היה חצי יהודי, שאביו היה יהודי ואמו גרמניה. אביו נשלח למחנה מוות, והוא שהיה תלמיד גמנסיה הועבר ממקום למקום, וניצל על ידי גרמנים. הזמנתי אותו פעם הביתה לארוחת ערב ודיברנו גרמנית. דודי שהיה אז בן 5, שמע גרמנית, ולפתע ללא אזהרה מוקדמת, התחיל להכות אותו באגרופים תוך צעקות, "בגללך אין לי סבא וסבתא". הגרמני לא הבין את הדברים בעברית, אבל הבין שאין אלה דברים מחמיאים. תרגמתי לו, ואז הוא שאל אותי, אם עליו ללכת. לא נתתי לו ללכת והסברתי לדודי שהאדון הזה סבל בגרמניה כי אביו היה יהודי. כעבור שבוע היתה לנו קבלת פנים בבית, לגרמני, בוסקה שמו, שהיה איש ס.ס. והציל את חברתי חסיה מלהבות הבשן. הוא בא לביקור ארצה ורצה לפגוש את החברים מנוער של חסיה. לאחר הנסיון עם דודי, פחדתי, שלא תהיינה אי נעימויות כשבוסה יופיע. הסברתי לילדי, שזה היה דוד טוב, שהציל יהודים ושלא יעשו לי בושות. כשהופיעו האורחים ובא גם הגרמני - ניגשה אליו חיה'לה ונתנה לו נשיקה ביד. אני הופתעתי וכך גם אחרים. שאלתי אותה לפשר המעשה. ואז היא ביקשה, שאני לא אורח, שהנשיקה היא בגלל מה שהוא עשה, ושהיו כה מעטים כמוהו. האורח היה מאד נרגש ואמר לי, שזכה לכבודים רבים בארץ, אבל המעשה של הילדה הקטנה ריגש אותו ביותר.

20 שנה נמנעתי מלנסוע לגרמניה, אולם היו ענינים שחייבו אותי לנסוע. אמרו לי, שהזמנים השתנו וכך ביקרתי בגרמניה. באתי לויסבדן, מקום מושבו של הנציג שלנו. יצאנו בערב לקזינו, ובשולחן הסמוך ישבה גברת מבוגרת בחברת זקן. נאמר לי, שזאת אשת שר החוץ של היטלר, ריבנטרופ, שהוצא להורג במשפטי נירנברג. הדם עלה לי לראש, אמרתי, שאינני מרגיש טוב. חזרתי למלון, למחרת עזבתי את גרמניה. כעבור שנה הייתי פעם נוספת בגרמניה. הוזמנתי בערב לנציג שלנו, שבינתיים התחתן עם בחורה ישראלית. היה זה בתקופת הקרנבל וכמנהגם, יצאו לקזינו לבילוי למשך כל הלילה. אני התנצלתי, לא היה לי חשק ללכת לרקוד בגרמניה. אולם הם אמרו לי, שאם אני לא בא, גם הם לא הולכים. לא עזר לי דבר, ובלית ברירה נאלצתי להיסחב איתם. בכניסה לקזינו, עמד מזנון ענק, אבל אפשר היה לשתות סוג, אחד של משקה, שמפניה. הם עושים את זה, כדי שאנשים לא ישתכרו. עמדתי די נבוך, כולם רוקדים לצלילי תזמורות צבאיות. לא יכולתי להחליט להזמין גרמניה לרקוד, וכך נדדתי, עד שראיתי בחורה שחורת שער, שהחלטתי שהיא איטלקיה. הזמנתי אותה, רקדנו ותוך כדי ריקוד שאלתי אותה באיטלקית אם היא דוברת שפה זו. היא ענתה לי באיטלקית אבל הסבירה לי, שיותר נוח לה לדבר גרמנית. הסברתי לה, שאני מאד שמח לרקוד עם איטלקיה, היות ובתור יהודי יהיה לי קשה להזמין גרמניה. היא הרצינה ואמרה לי, שבמקרה זה היא רוצה להיות כנה,

היא אינה מרומא אלא מברלין. היא אמרה לי שהיא לא תפגע ותבין, אם אבקש אותה ללכת. התיישבנו ליד שולחן והיא סיפרה את הסיפור שלה. היא היתה ילדה בת 10 כשנכנסו הרוסים, ובאיומי נשק, 10 חיילים אנסו את אמה בנוכחותה. אמה אושפזה במוסד לחולי נפש, בו היא עדיין נמצאת, והיא עצמה נושאת איתה כל החיים פחדים. היא לא התחתנה וגם לא רוצה להביא ילדים. יש גם צד שני למטבע הסבל.

חזרתי אז מהקזינו מאוחר מאד וביקשתי להעיר אותי בשעה שש בוקר, מאחר שהתכוונתי לנסוע לבוסה. שומר הלילה הסתכל עלי ושאל אותי אם אני בטוח שזאת השעה, מכיוון שנשארו לי רק שעתיים שינה. אבל קמתי, זרקתי למזוודה קטנה מספר מתנות (זה היה בדרך חזרה מארצות הברית) והגעתי לעיירה קטנה, בה הוא התגורר. הוא לקח אותי לביתו, שם חיכתה לנו אשתו. (זאת היתה אשתו השניה, הראשונה היתה נאצית). כפי שהוא סיפר, בעיירה שלו, התושבים נידו אותו, כי שמעו שהוא עוזר ליהודים, גם בהיותו חבר המפלגה. על "בגידה" כזאת לא יכלו לסלוח אפילו 20 שנה לאחר תום המלחמה. היום הכל השתנה. היום הגרמנים הם הידידים הטובים ביותר שלנו באירופה, עזרו לנו בעבר וגם עתה. רציתי רק להעלות כמה אירועים, כדי להראות עד כמה ריגשות השנאה כלפי גרמניה היו חזקים. הכסף לא שיחק תפקיד, ורבים מניצולי השואה כלל לא הגישו תביעות לפיצויים. היום הכל ממוקד בכסף. מנגנונים שלמים מציידנו מחפשים כל פעם "מקורות" חדשים לקבלת כסף, ועל ידי כך מנציחים את השנאה ליהודים "רודפי-בצע".

פרק י"א – פגישות עם יהודים

לטעמי, הפרק החשוב בזכרונותי עוסק בפגישות עם יהודים. בכל נדודי ומסעי השתדלתי לחפש יהודים, יהודים שלמים למחצה ולרב יע. וכאלה נמצאים בכל מקום. אם חושבים על העובדה, שקצת לפני מאה שנה, רוב העם היהודי היה מרוכז בתחום המושב, בין רוסיה לפולניה, הרי שיש כאן כעין אירוניה היסטורית. לו היטלר היה מקדים שלטונו ב - 50 שנה בלבד, הוא היה לוכד את כל היהודים באירופה המזרחית, לפני שמליונים הספיקו להגר לאמריקה, אנגליה, אוסטרליה ועוד, והיה משמיד אותם שם. בנסיעותי, בפגישות אקראיות, תמיד זרקתי מספר מלים ביידיש, למרות שדיברתי שפה אחרת, ופעמים רבות עליתי כך "שורשים יהודים". יש לציין שבזמן ביקורי, היה עוד אחוז דוברי היידיש, גבוה יחסית (החל משנות ה - 50), או כאלה שהתחנכו אצל הורים דוברי יידיש. היום הדור הראשון עבר ומדובר כבר בדור שלישי ויותר.

אתחיל מפגישות עם חברים עם "בעיות". בתחילת שנות הששים יצא לי לבקר פעמים רבות בצרפת. ידעתי על חבר שלי מתנועת הנוער שנסע ללמוד בצרפת, ולפי השמועות נמצא בבורדו. מצאתי את שמו בספר הטלפונים, הוא הופתע לשמוע ממני ונסעתי אליו לסוף שבוע. הוא היה נשוי לצרפתייה, אשה נחמדה. ישבנו לארוחת ערב ושוחחנו. אשתו אמרה שלנו יש בוודאי נושאי שיחה רבים, ולכן עזבה אותנו לבד. התחלתי לדבר יידיש, פולנית אולם הוא תמיד חזר לשיחה בצרפתית. הוא הסביר לי, שהוא עתה רופא מצליח ואין לו קשר עם יהדות. שוחחנו עוד קצת, אבל כבר לא היתה שפה משותפת. למחרת בבוקר, לאחר הקפה יצאתי לבדי לטיול. ידעתי שיהיה לי קשה להחזיק מעמד עד יום שני בבוקר. ניגשתי לטלפון ציבורי, צלצלתי לפריס לחברים, וביקשתי שיצלצלו אלי בצהריים לטלפון של החבר שלי. חזרתי לבית חברי, וכשישבנו לארוחה הגיע הטלפון בשבילי. הודעתי שאני מתנצל, אבל עלי לחזור מיד לפריס. הם ליוו אותי לרכבת. החלפנו דברי תודה וברכה, למרות ששנינו ידענו שיש בהם הרבה צביעות. למחרת בבוקר צלצלתי, ביודעי שהוא איננו בבית, דיברתי עם אשתו והודיתי לה. היא באמת היתה בסדר גמור. היא הצטערה שעזבתי באופן פתאומי, הזמינה ואתי לבוא, אבל יותר לא היה לנו כל קשר. אני לא הצטערתי על כך, וכנראה שגם הוא.

כעבור מספר שנים, בשהותי בפריס, החלטתי להתקשר עם חבר שלי מהגימנסיה שגר בגרנובל (GRENOBLE). דחיתי מספר פעמים את הביקור לאור הנסיון הלא נעים שלי עם החבר הראשון. לבסוף החלטתי להסתכן. התקשרתי והודעתי שאני מגיע ליום אחד. לאור הנסיון הקודם, נקטתי אמצעי זהירות. זה למעלה מאלף קילומטר מפריס. לכן טסתי לליון, ומשם באוטובוס לגרנובל. לא קווייתי שיחכה לי בליון, אבל ציפיתי שימתין לי בתחנה בגרנובל. אכזבתי היתה גדולה, כשגם שם לא פגשתי אותו. החלטתי שלמוד נסיון כמוני לא לוקח סיכונים, אבל למען הסר כל ספק נסעתי לביתו. בפריס סיפרו לי, שהוא נשוי לצרפתייה, אבל זה לא הפריע לי במיוחד. ובאמת אשתו היתה לבד. מיד ידעה מי אני. הסתבר שהוא נסע לחכות לי. הייתי בכניסתי מאד מרוגז, אולם לאחר שסיפרה לי, פג המתח. כשמענו את צעדיו, נכנסתי לחדר השני, בכדי לשמוע את תגובתו וזו לא אחרה לבוא "החמור הזה לא מצא לנכון להודיע לי, שאיננו מגיע". הסתבר, ששנינו

לא לקחנו בחשבון שעברו כ - 30 שנה, שלא התראינו, ואחד עבר על יד השני גם בשדה התעופה בליון וגם בתחנה בגרנובל ולא הכרנו איש את רעהו. השמחה היתה גדולה והאווירה לגמרי שונה מזו שלפני מספר שנים. תיכף עברנו לדבר יידיש. הסתבר גם שאשתו היא יהודיה, בת למהגרים מפולין. אמנם היא לא ידעה יידיש, משום שכבר נולדה בצרפת, אבל כעבור חצי שעה הרגשנו כאילו שישבנו אתמול בגרודנה והיום אנו ממשיכים. נשארתי כבר כל סוף השבוע ולא רק יום אחד. הם ביקרו גם אותנו בישראל והיינו מיוזדים ביותר. ב - 1995 עשינו "כנס כחה" (היינו 4 - מתוך 32 בסיום הגיימנסיה, היתר ניספו בשואה) בתל-אביב. תמיד היינו עושים מסיבות בדירתנו, הפעם הזמננו למסעדה. זכרוננו שישבו שם נחום רייגרודסקי ומיכאל באס שניהם מארצות הברית, רומק פיינברג עם אשתו מגרנובל ולובקה טרכטנברג עם אשתו מארה"ב. זכרוננו שאווירה היתה נעימה, כמו במפגש של חברים ותיקים. כשהרמתי את הכוס לברך את כולם, חשבתי בליבי, מי יודע אם נפגש עוד פעם נוספת. היינו בני 75 וזה גיל מתקדם. כעבור חודשיים צלצלה בתו של רומק מפאריס והודיעה כי אביה נפטר לאחר ניתוח. עם אשתו לילי, אני בקשר טלפוני וכשהיא מגיעה עם בתה לביתם בקסריה, אנו מתראים עדיין.

התופעה של בריחה והתכחשות ליהדות, נקרתה בדרכי מספר פעמים. באחד מביקורי בפאריס נזכרתי בחבר, שנפגשנו אתו בכנס הסטודנטים הגרודנאים ב - 1939. ביקשתי את חברתי שתזמין אותו אליה, כי רציתי לראותו. היא הזהירה אותי, שהוא ניתק כל קשר עם הגרודנאים, אבל בשיחה טלפונית הבטיח לבוא ולראות אותי. ואמנם הוא הגיע עם אשתו בשעה היעודה (לקראת הצהריים), ואמר לי שהוא ממהר ויוכל להקדיש לי 15 דקות. חברתי שמה על השולחן בקבוק וודקה וקצת אוכל. התחלנו לשוחח ביידיש, פולנית, ושוב הענין כמו עם החבר הראשון. הוא נקלט בחברה ובתרבות הצרפתית ואין לו כל קשר לא עם פולנית או יידיש. מכל מקום שתינו מספר (לא קטן) של כוסיות. לאט לאט עברנו לפולנית ואח"כ ליידיש, ובסביבות השעה חמש אחה"צ (לאחר כ - 5 שעות שיחה) הזכירה לו אשתו, שעליהם לזון: מפגישה זו יצאתי עם רגשות די נעימים, אך יותר לא התקשרתי איתו. ידעתי, שזה לא יכול להימשך. עד היום אני שואל את עצמי מה פשר ההתבוללות וההתכחשות הטוטאלית הזאת ליהדות ולמעשה לכל העבר. מענין, נתקלתי בתופעה זאת רק בצרפת, ולא בארצות הברית. דבר אחד ברור. ילדיהם של חברי אלה, לא ישארו יהודים.

פגישה מסוג אחר לגמרי היתה לי באטלנטה, ארצות הברית. טסתי מדטרויט למקסיקו, ונחתנו באטלנטה להחלפת מטוס. ההמתנה היתה אמורה להימשך מספר שעות. נזכרתי לפתע, שבאטלנטה גר מוטל בס, האח המבוגר שלי חברי לכתה מיכאל. לצערי לא היתה לי כתובת ולא מספר טלפון. איך שהוא התגברתי על בעיה זו. מאחר שלא ידעתי איך מתרגמים את השם הראשון "מוטל" לאנגלית, החלטתי לצלצל לכל שבעת הבסים, שהופיעו בספר הטלפון של אטלנטה. שאלתי כל אחד הוא מגרודנה וכשלא הבינו את שאלתי, הנחתי את השפורפרת. נדמה לי שהבס הרביעי או החמישי, שאל אותי מי המדבר, כשאמרתי את שמי, נדם למספר שניות מרוב הפתעה. הוא חזר ושאל אם זה "מוישה הקטן". הייתי רגיל לשאלה זו, ותמיד עניתי באותה

צורה, שמאז כבר גדלתי. הוא דרש במפגיע, שאבטל את המשך הטיסה, ושהוא יגיע לשדה התעופה לקחת אותי, ונפגש על יד המשרדים של "דלתא". סידרתי דחייה של 24 שעות, תמורת תשלום כלשהו. כשהגעתי למשרדי דלתא חשכו עיני, הם היו באורך של לפחות 500 מטר (אטלנטה היא מרכז החברה). זכורני, שביאושי כתבתי גלויה לאמא, שאני מחכה לשווא, היות והמקום הוא נרחב למדי, ועברו כ- 30 שנה מאז שהתראנו לאחרונה. מכל מקום, הוא ניגש אלי ישר. כששאלתי, איך הכירני אמר, כפי שאמרו אחרים לפניו, לפי הדמיון שלי לאבי. פה עלי להקדים מספר מילים בקשר למוטל ב.ס. בזמן הגיטו, הוא היה קצין קישור בין השלטון היהודי בגיטו (וּדְנָרְט) לבין הגסטפו הגרמני. התפקיד כלל עריכת רשימות האנשים, שהיו מובלים למחנות, או אנשי מקצוע (אמיתיים או פיקטיביים), שהיו זכאים להישאר בגיטו. זה תפקיד, שעורר אחרי המלחמה ויכוחים, שלא נפתרו עד היום הזה. אני מבין, שהוא נדד לאטלנטה, כדי "לערוך גלות". רחוק ממרכזים יהודיים קלאסיים כמו ניו-יורק או לוס-אנג'לס. מכל מקום, משדה התעופה נסענו לחנות שלו. היה לו מרכול בשכונה כושית, שם היתה גם אשתו, שגם היא היתה מגרודנה. השמחה היתה גדולה, משום שבתקופה זו לא הגיעו גרודנאים לאטלנטה. בייחוד אנשים שהכירו אותם מילדות. שמתו לב, שלאשתו היו רגלים חבושות, וחשבתי שהיא סובלת ממיחושים. אולם הסתבר, שזה אמצעי זהירות נגד שוד. שמים את השטרות בתוך התחבושות, שם אין השודדים מחפשים.

חזרנו הביתה לארוחת ערב ואז התחילה השיחה, או נכון יותר, הוידוי שארך כל הלילה, גם אשתו ישבה איתנו, וכל שעתיים לערך הגישה משהו לאכול. הוא דיבר בגלוי על תפקידו. קודם כל, תפקיד זה איפשר לו להישאר בחיים בגיטו עד לחורבנו. שנית, בקשר לאשמה, שלא הציל מספיק אנשים, שאל באופן ריטורי, את מי הייתי מציל אני מתוך רשימה מוכנה? אם היתה אפשרות להציל כל פעם 3 אנשים, הוא הציל קודם כל משפחה וחברים, ולא אנשים לא מוכרים. הוא סיפר בפרוט על היחסים עם אנשי הגסטפו, שהיו מדברים איתו בכל פעם תחת איומי אקדח. בכל פעם שנכנסו למשרד המפקד, לא ידעו אם יצאו משם בחיים. ישבתי כך, כל הלילה. כמעט שלא הוצאתי הגה והוא סיפר וסיפר. היתה זו הפעם הראשונה, ששמעתי סיפורים ממקור ראשון, על המשא ומתן עם הגסטפו. הלחצים שהפעילו הגרמנים על כל שטות. לחצים שהתבטאו ישר במוות בירייה. על השחיתות של הגרמנים ותאוות הבצע שלהם. כל מי שנשאר בחיים, היה זה כנראה הודות לנסים.

*

בהקשר לחברים. אזכיר את גל העלייה האחרון של יהודי ברית המועצות לשעבר. הגיעו בו מספר חברים שלמדו איתי בבית ספר "יבנה" - שהיה בית ספר עממי חרדי. דרכנו נפרדו עוד בגרודנה, כשהיינו בני 10, לאחר שהם לא המשיכו ללמוד בתיכון, אלא הלכו לבית ספר מקצועי. כשהיה לנו כנס מחזור של הגימנסיה בארץ, שהזכרתי קודם בשנת 95, נחום חברי ואני, החלטנו לאסוף את אנשי בית הספר העממי, כולל העולים החדשים. זאת היתה פגישה מרגשת מאד. אספתי מכל הארץ 12 איש, חלקם אף הגיעו זה מכבר ארצה, אבל משום מה לא התראנו. כולם באו, מהצפון ומהדרום. אני הבאתי תמונה של כתה ג', כשהיינו בני 8 - 9, עתה היה הצעיר בינינו בן 75. לפי התמונה המקורית אחד הכיר את השני. אולם, היה בזה צחוק הגורל, להסתכל

על הילדים הקטנים המוכרים, ולהסתכל, מצד שני, על הזקנים שנוכחו בחדר. ישבנו שעות רבות, וכל אחד סיפר את הקורות אותו. רובם היו בצבא הרוסי. בזמן המלחמה, נשארו איכשהו בחיים. הם סיפרו גם על חברים, שהופיעו בתמונה, שנהרגו במלחמה. היה זה סיכום חיים של שארית הפליטה.

בזמן שהותי ביוהנסבורג, חיפשתי בספר הטלפון את משפחת אלפרין. לפתע ראיתי בסמוך את השם אלפרשטיין. לא היססתי הרבה וצלצלתי. ענתה לי גברת אלפרשטיין. כששאלה אותי מי המדבר אמרתי את שמי. היא התבלבלה קצת וביקשה שאתקשר מחר, משום שבעלה חזר מאוחר. אמרתי לה, שלמחרת היום אני עוזב את העיר. היא ביקשה אותי לחכות לתשובה, וכעבור מספר דקות הודיעה לי שהם באים לקחת אותי לביתם. כעבור שעה הם באמת הופיעו במלון. נסענו אליהם וחיש מהר ארגנו עוד כמה אנשים מתוך המשפחה. התחילה הרצאה על "שורשים". הם כולם היו כבר ילידי דרום אפריקה, אף אחד מהזקנים כבר לא היה בחיים. העיירה, שממנה הגרו הסבים, היתה בשכנות לעיירת הסבא שלי. נוסף לזה, היה ידוע להם הסיפור על יהודה אלפרשטיין, שבא ארצה למות, והיה ראש ישיבה בירושלים עוד 20 שנה. בסוף החלטנו שאנו בני-דוד. כשהייתי פעם נוספת ביוהנסבורג, היינו כבר "משפחה ותיקה". כשבאתי אליהם היו שם קרוב ל - 30 איש, כולם בני השבט. ישבנו, וספרתי להם סיפורים על ה"השטל", העיירה הקטנה ברוסיה, עמוק לתוך הלילה. המארחים היו קצת יותר מבוגרים ממני, והיינו מחליפים ברכות לראש השנה. לאחר מספר שנים זה נפסק. כנראה הסתלקו לעולם טוב יותר.

היה גם מקרה דומה בארץ. בחיפה היה יהודי ששמו אלפרשטיין. לימים התקשרתי איתו טלפונית והוא מאד ביקש אותי להתקשר איתו ולבקר בביתו. היות ושנינו היינו בארץ; לא היתה כל בעיה. כך הפגישה נדחתה כל כמה שנים שדיברנו בטלפון. לפני מספר שנים היינו עם אמא במלון. בזמן הרישום, הפקידה מאד התפלאה, היות וקראה בעתון, שהזוג אלפרשטיין נהרג בתאונת דרכים. היה זה הזוג מחיפה, שדחית את הפגישה 40 שנה ובסוף לא נפגשנו.

הזכרתי קודם את דרום אפריקה. עולות בזכרוני עוד כמה חוויות "יהודיות". זה היה לפני ראש השנה ועזבנו אז את קייפטאון. הייתי עם חבר, שניהל את המפעל בקונגו. לא רחוק משם נמצאת קהילת ג'ורג', קהילה יהודית המורכבת מיוצאי בריטניה הגדולה. החבר שלי היה איש קבוץ, לא מעורה בענייני מסורת יהודית. ידעתי שהקהילה היא קטנה, והייתי בטוח, שנוזמן לארוחת ערב של ראש השנה. ובאמת, בערב החג נכנסנו לבית הכנסת, שם נאספו היהודים, שבקושי השלימו את המניין. ניגשו אלינו אנשים והזמינו אותנו להשתתף בתפילה. כולם היו מנומסים להפליא. בגמר התפילה ניגשו אלינו כולם ואחלו לנו שנה טובה, אולם איש לא הזמין אותנו לארוחה. הייתי מאוכזב מאד וחברי לעג לי, כי הבטחתי לו, שכנהוג אצל יהודים, מזמינים אורח לשבת, קל וחומר לראש השנה. חזרנו למלון לארוחת ערב, וכתבתי לאמא, מלא נוסטלגיה, משום שתמיד חגגנו את ראש השנה עם אורחים רבים. החלטנו שלא נשארים יותר בקהילה זו, ונסענו בכיוון העיר הבאה אודסהורן, שנחשבה פעם לירושלים של דרום אפריקה, בשל ריבוי מוסדות יהודים דתיים. אולם כמו ביתר הקהילות גם כאן התדלדלה הקהילה, ע"י ההגירה לעיר הגדולה. בדרך נכנסנו עוד לחות היענים הגדולה

בדרום אפריקה. קיבלה אותנו מארחת והסבירה לנו את חיי היענים, על נאמנות הזכרים לנקבות. כשזו מתה, אין הוא הולך לאחורת, ונשאר בבדידותו עד המוות. הם חיים בסביבות 80 שנה, ולא טומנים את הראש בחול כשתוקפים אותם, אלא בורחים במהירות של עד 100 ק"מ לשעה. היא שאלה איזו שפה אנו מדברים בינינו, כשהשבנו שזאת היא עברית, אמרה לנו, שבעל החזה האדון ליפשיץ לבטח יצטער שלא פגש אותנו היות ונסע לקייפטאון עם המשפחה לחגים. (אז עוד לא היגרו ישראלים לדרום אפריקה). בהגיענו לפנות ערב לאודסהורן, שמנו פעמנו לבית הכנסת, אולם הפעם ההתלהבות היתה יותר קטנה, כי נכוונו בבג'ורג'. כבר בכניסתנו לבית הכנסת, ניגש אלינו יהודי, שדיבר יידיש ליטאית ואמר לנו, שיוביל אותנו לגבאי, שיקציב לנו מקומות. אבל לפני זה עלינו להבטיח לו, שנבוא אליו לאחר התפילה לקידוש ולארוחת ערב. לא היה לנו קשה להבטיח. האוירה פה היתה שונה מאשר בג'ורג', שם היה שקט למופת והזכיר יותר כנסיה נוצרית כאן האוירה היתה לבבית יותר. כל אחד דיבר ושוחח, והשתדל להזמין אותנו. אבל אנו היינו כבר "מובטחים" ליהודי הראשון. ואמנם הלכנו אליו והסתבר, שהבחירה היתה מוצלחת ביותר. היה זה אדם שהיה "מלמד", מורה בליטא, והתעשר בדרום אפריקה. אבל יצר ההוראה נשאר בו, והוא התחיל לחקור את ראשית ההגירה היהודית לדרום אפריקה בסוף המאה ה-19. הסתבר, שחלק מהיהודים הראשונים שעסקו ברוכלות, על פני העיירות והכפרים, התנצרו ונעלמו (בין הלבנים ה"בורים" היו רבים שהעריצו את התנ"ך ושמנו לעצמם מטרה לנצר יהודים). חלק נטרף ע"י חיות גדולות בג'ונגל, לפני שחל ההסדר של פארקים לאומיים וריכוז החיות. חלק מהיהודים גם נאכל ע"י שבטים קניבליים. רוב היהודים שהגיעו לשם באו מהסביבות של גרודנה (שהיתה העיר הליטאית הראשונה - גרדינס) קובנה ואחרים. אחד שנסע, הביא אח"כ משפחה וחברים. העיירה ג'ורג' היא היחידה, שם רוכזו יהודים יוצאי אנגליה, כל יתר היהודים היו לרוב יוצאי ליטא. ישבנו עם היהודי עד אור הבוקר והוא הרצה בפנינו על מחקריו על העבר ועל העתיד המפוקפק של יהדות דרום אפריקה, עקב ההתבוללות הגדולה. יהודים לקחו חלק פעיל בתנועת לשחרור הכושים. היו גם פעילים בתנועה הקומוניסטית, אולם התנועה הציונית היתה עדיין חזקה.

ליום כיפור הייתי ביוהנסבורג. התענינתי בקשר לביקור בבית הכנסת, אולם הענין לא היה פשוט. הסתבר, שבבית הכנסת הגדול ישנם 2,000 מקומות ישיבה, אולם היום היחיד שהם כולם תפוסים הוא יום כיפור. לא היה לי חשק גדול לעמוד בסוף האולם ללא מקום ישיבה, אבל גם ההשתדלויות של ידידים מקומיים לא עזרו. לפנות ערב צלצל הטלפון בחדרי במלון ועל הקו היתה גברת בלתי מוכרת. היא אמרה שבעלה נלקח באופן פתאומי לבית חולים ומאחר שנודע לה, שמחפשים מקום בשבילי, הרי המקום של בעלה יהיה פנוי. וגם נתנה לי את השורה והמספר. הצטערתי שאדם נלקח לבית חולים לפתע, אבל שמחתי שיש לי מקום. היה לי גם שכן מענין. יהודי מבוגר, שאינו גר בכלל ביוהנסבורג. הוא היה בעל משק גדול עם 10,000 פועלים. פעם בשנה הוא מזמין לו ולמשפחתו חדרים בבית מלון מפואר, לפני ראש השנה ועד לאחר סוכות. כמו כן יש לו גם מקום קבוע בבית הכנסת. נזכרתי בספורים מימי ילדותי, על יהודים שגרו בכפרים, ולקראת הימים הנוראים היו מגיעים לעיירות יהודיות, להתפלל. הם היו מתגרורים באכסניות עלובות, אבל משתדלים להכניס למשפחות

קצת "יהדות". היום התנאים השתפרו. במקום לאכסניה ציבורית באים לבית מלון מהודר, אבל העיקרון נשאר. לנסות לשמור על הגחלת ולספוג קצת יהדות. מה שמצא חן בעיני במיוחד היו המנגינות של החזן בתפילת מוסף ובמיוחד בתפילת "נעילה". לאחר התפילה ניגשתי לחזן לברכו ב"יישר כוחך", וגם אמרתי לו כי הניגונים הזכירו לי את ילדותי. כששמע שאני מגרודנה, גילה לי בשמחה, שכבחור צעיר היה שר במקלה של בית הכנסת הגדול בגרודנה ושם למד את הניגונים. עולם קטן ועגול!

במוצאי יום הכיפורים הוזמנתי לבית מכירים יהודים לסעודה שלאחר הצום. גם שם הגישו מאכלים יהודים, ובהם דג מלוח מבושל, שאמי היתה מכינה לארוחה שלאחר הצום. לא רחוק ממני ישבה גברת מבוגרת מאד עם שערות לבנות שהיתה ראש המשפחה. כשדברתי אתה, הסתבר, שהיא הגיעה בתור ילדה לדרום אפריקה, ולמדה מאמה את המאכלים מהמולדת הישנה. כשנכנסנו לפרטים הסתבר שהיא מסלונים (עיר ע"י גרודנה) וקרובת משפחה של האמא של בר-לב, קרובי משפחה שלי. המענין, שהאחת לא ידעה על השניה; אבל גם זו בארץ זכרה את ה"ילדה" הזאת.

הזדמן לי לחגוג עוד חג באפריקה, כשהייתי פעם בערב יום העצמאות בברזוויל שבקונגו והתארחתי אצל השגריר הישראלי. רציתי להמשיך לעיר, שבה היה המפעל שלנו, אבל השגריר הציע לי ללון ולחכות לקבלת אורחים לקהילה היהודית. התפלאתי, היכן יש קהילה יהודית בקונגו באפריקה. אולם לקראת הערב התחילו להגיע יהודים אשכנזים. רובם דיברו גם יידיש. היו אלה יהלומנים מארצות הברית, שהתגוררו בברזוויל עם המשפחות. הם היו קונים במקום יהלומים ממברייחים מקונגו הבלגית. כל העסקים התקיימו במזומנים בתוך העיירות בג'ונגל. היהודי היה בא עם מזוודה הכוללת חצי מליון או מליון דולר במזומנים, בודק את היהלומים הגולמיים, שהביא המברייח, ומחליף את הסחורה בכסף. היו אלה אנשים אמידים מאד. כמעט לכל אחד מהם (היו שם כ- 20 איש) היתה גם חנות אחת לפחות ברחוב 47 בניו-יורק (רחוב היהלומים). התפלאתי, שהם מסכימים לשבת מספר שנים באפריקה עם המשפחות, למרות העובדה שייבאו לשם מורים מארצות הברית ומישראל. היה בכך גם סיכון החיים, היות וקרו מקרים, שהם הגיעו לג'ונגל עם הכסף, אך שם הוצב מארב. הכסף נשדד והיהודי נרצח. מאז הם הלכו עם שמירה. שאלתי אותם מה הסיבה לחשיפה לסיכון, בזמן שהם כולם אמידים. התשובה היתה, שזה דולר קל. תמורת מליון דולר ששלמו בג'ונגל קיבלו בארצות הברית פי ששה ושבעה. התפלאתי על יהודים שמקריבים שנים טובות בשביל כסף ואפילו הרבה כסף, בזמן שאינם חסרי אמצעים.

להגים, במיוחד לחשובים שבהם, כגון הימים נוראים ופסח, השתדלתי להיות בבית. אולם קרה לי לפעמים בכל תקופת הנסיעות שנעדרתי מסדר פסח. פעם ראשונה, כשהייתי בקונגו ושם עשינו סדר גדול לכל הישראלים והתכבדתי בניהולו, לא בגלל הכבוד, אלא פשוט היתר לא היו רגילים לכך.

הסדר המסובך ביותר שנעדרתי מהבית, היה בזמן נסיעתי מסביב לעולם. הוא אמנם הסתיים בסדר השני במקסיקו, שאותו הזכרתי כבר קודם. אולם האירועים לפני הסדר היו מוזרים במקצת. הדבר התחיל בזמן ביקורי בפפיטה, טהיטי. משם היה עלי לנסוע להוואי, כשלפתע נודע לי, שהצרפתים הסתכסכו עם

האמריקאים, והקשר בין טהיטי להוואי נותק. זה היה כ- 10 ימים לפני פסח, וחשבתי שרצוי לחפש יהודים, כדי שאוכל לפחות, להשתתף בסדר. הדבר היה די מסובך, עד שלבסוף שמעתי את השם בְּרַגְ'הַ בצרפתית, והחלטתי שזה צריך להיות ברגר, שהוא כנראה יהודי. הבית שלהם היה לא רחוק מהמלון. פשוט צלצלתי בדלת ונכנסתי. ביקשתי את מר ברג'ה, אבל המשרתת הודיעה לי, שהוא איננו וישנה רק הגברת. ואכן יצאה גברת מבוגרת, לבושה יפה והציגה את עצמה כגב' ברג'ה ובמה היא יכולה לעזור לי. קצת הופתעתי, מסיבה פשוטה, היא היתה פוליניזית! מלמלתי משהו, ושאלתי מתי אוכל לראות אותו, אבל לאחר כמה דקות גם הוא נכנס. הוא היה לבן, אבל כל הביטחון שלי שהוא יהודי נעלם. מכל מקום, הסברתי שאני תייר ובגלל ניתוק הקשרים עם הוואי, אולי הוא יוכל לומר לי, האם יש כאן בכלל יהודים. ישבנו בחדר העבודה שלו. הוא הסתכל הרבה זמן, לא אמר דבר, ולפתע שאל אותי איפה נולדתי. אמרתי לו, שבפולין. הוא שאל אותי באיזו עיר. עניתי לו שאני יליד גרודנה. שוב הסתכל עלי ארוכות, ואמר לי שהוא יליד וילנה. השיחה התנהלה בצרפתית, אולם זרקתי מספר מלים ביידיש. ואז לפתע פתאום ביקש אותי, שאדבר אליו יידיש. עשיתי כך, אבל הוא ענה לי בצרפתית. הסתבר שהוא שכח לדבר, פרט לכמה משפטים, אולם הבין את הכל. הסברתי לו בקשר ל"סדר", והוא הבטיח לפעול. הוא היה אדם אמיד, בעל המרכול הגדול שם. הוזמנתי כל ערב לארוחה, ושם היתה "מועצת מלחמה" לארגון הסדר. הוא הכיר אשה יהודיה שהיתה נשואה לקצין צרפתי, וגם סוחר אמריקאי. מתחת לאדמה הופיעה כעבור יומיים חבילת מצות ויין. נפגשתי עם ילדיו, שהיו כבר נשואים. סיפרתי על יהדות ועל הסדר. כולם התכוונו לו. ואז לפתע פתאום, הודיעו שהטיסות חודשו. החלטתי להמשיך בנסיעה להוואי משם לקנדה ולמקסיקו לסדר.

באתי להיפרד מהם, הוא לא היה. אשתו התיישבה על ידי וביקשה לשכנע אותי להישאר לסדר. הסברתי, שאני נוסע למשפחה. ואז היא הסתכלה עלי ואמרה לי בעצב, שאולי היה יותר טוב, לולא הייתי בא בכלל. היא הסבירה, שהם נשואים למעלה מ- 40 שנה והוא מעולם לא דיבר על ילדותו, לא אתה ולא עם הילדים. מאז בואי הוא לא הפסיק לדבר איתה על הבית שלו, שעות שלמות בלילות, והפך לאדם שונה לגמרי. התנצלתי בפניה, ובאמת היו לי דמעות בעיניים. לאחר מכן הוא הגיע ונפרדתי ממנו. הוא לא אמר דבר. חיבק אותי והרגשתי את דמעותיו זולגות על הלחיים שלי. כעבור זמן הצטערתי על עזיבתי, אבל היה כבר מאוחר. עד היום אינני יודע לא האם היה זה מעשה רע כשעזבתי, אלא האם היה זה מעשה טוב, שבכלל באתי. אדם ששכח את יהדותו במשך עשרות שנים, לא דיבר עליה מעולם, לפתע פתאום עוררתי בו רגשות, סיפרתי על היהדות לילדיו ועוררתי בהם סקרנות. אולי כעבור זמן קצר, כולם שכחו את ביקורי, וזאת נחמתי.

ה"סדר" הזה גרם לי בעיות גם אח"כ. בזמן שהותי בהוואי, הכרתי אמריקאי, שהיה מרצה באוניברסיטה של הישועים. הוא אמר לי, שהוא לא התנצר, אבל אשתו וילדיו היו נוצרים. המענין ביותר היה, שהוא התווכח איתי על תאריך הסדר הראשון. בזמן נסיעה במזרח הרחוק מתבלבלים הימים. פעם מוסיפים ופעם גורעים יום. לוח יהודי לא היה לי, אבל בסוף הסתבר, שהוא צדק, למרות שאני כמעט בטוח שהוא התנצר. הסוף היה שאת ה"סדר" הראשון בליתי באירון מקנדה למקסיקו. דבר כזה מעולם לא קרה לי וברור שהיה לי די עצוב.

כשהוגשה ארוחת ערב, שמתו בצד את הלחמניה, כסימן של "כשר לפסח" - הזמנתי משקה גם עבור השכן שלי, והסברתי לו, שהיום זה ליל הפסח שלי. שתינו ל"חיים" ל"סדר פסח", לפתע קם מישהו בספסל על ידי, ששמע את השיחה, ואמר לי, שגם הוא היה פעם ב"סדר" אצל הסבא שלו בטורונטו, הזמנתי גם אותו. מתוך הספסלים הקרובים התאספו 5 אנשים (היתה גם גברת אחת) שנדמה לי, שאף אחד מהם לא היה יהודי שלם. אני הזמנתי משקה, גם הם הזמינו והיתה המולה די רצינית. הסוף היה שהופיע הדייל הראשי עם בקבוק שמפניה, איחל לנו "חג שמח" בשם חברת התעופה. שתינו את הבקבוק, ואמרתי להם, שאינני יודע, אם אפשר לקרוא לזה, "סדר" פסח, אבל כולנו נזכור את הערב הזה באוירון. אני זוכר, את ה"סדר" הזה באוירון מונקובר למקסיקו.

*

עולות בזכרוני בכל פעם פגישות עם יהודים, במקומות רחוקים, נשמות תועות, שאבדו במשך הזמן ליהדות. ברצוני לספר על עוד כמה פגישות כאלה.

בהיותי, פעם בפאריס, חזרתי מהצגת תיאטרון ונכנסתי לבר, לשתות כוסית לפני השינה. התיישבתי, ועל ידי ישבו כמה אנשים שדיברו פולנית. זה קצת סיקרן אותי, ולאט לאט נכנסנו לשיחה. הסתבר שזאת היתה משלחת מטעם ממשלת פולין בראשות סגן שר. דיברנו וכל דובר הזמין כוסיות לכולם, ואולם ראש המשלחת ישב ולא הוציא הגה. ישבנו כך זמן ממושך, ולבסוף החלטתי ללכת לישון. נפרדתי ועליתי לחדרי ושכבתי במיטה. השעה היתה כנראה שתיים לפנות בוקר. לפתע שמעתי נקישה קלה על הדלת וכשפתחתי אותה, עמד שם סגן השר הפולני. הוא התנצל מאוד וביקש להיכנס למספר דקות. "מספר הדקות" נמשכו כשעה וחצי, כולל מונולוג שלו, לעיתים מזעזע ביותר. הסתבר, שהוא היה יהודי, בן למשפחה דתית, ניצול שואה, שמאז המלחמה חי כנוצרי. הוא התחתן עם נוצריה, הילדים הולכים לכנסייה, ולדבריו, איש לא ידע על יהדותו. בסוף השיחה הוא הביעו בקשה. יש לו דוד בארץ, הגר בבני ברק, שהיה רוצה להודיע לו, שהוא בחיים. הוא נתן לי את שם אביו ושמו. שניהם שמות יהודים ופולנים. שאלתי, אם הדוד או מישהו ממשפחתו ירצו להתקשר איתו, מה כתובתו. הוא הרים את כף היד בתנועה החלטית, שאין כתובת ואין שם נוכחי. למחרת בבוקר, בחדר האוכל, חיפשתי את הפולנים שאיתם שתיתי אמש והתיידדתי, כדי לדעת לפחות את שמו של סגן השר, אך לא מצאתי איש. הם עזבו לפנות בוקר בחזרה לפולניה. בחזורי ארצה, הלכתי לבני ברק לחפש את הדוד. הכתובת היתה נכונה והדוד היה בחיים. יהודי חרדי עם זקן לבן ארוך. סיפרתי לו על הפגישה ומסרתי לו את השמות. הוא בכה מרוב התרגשות. זה היה השריד היחידי מכל משפחתו שנשאר בפולין לאחר השואה. לא סיפרתי לו על הפרק הנוצרי של אחיינו. חשבתי שזה יגרום לו צער גודל מדי. רק אמרתי, שהוא לא דיבר על משפחתו ואין לי כל ידיעה על העניינים האישיים או על כתובתו. חשתי, שאולי נכון יותר, שיחשבו, שאני אשם בכך שלא התעניינתי בכתובת שלו, או באשתו וילדיו, מאשר שיהודי חרדי כמוהו ידע, שאחינו התנצר וכל משפחתו, כבר אינם יהודים.

עוד פגישה עם יהודים, פחות טרגית, אבל לא פחות מעניינית. בנסיעה לצרפת בהתחלת שנות החמישים הזדמנתי לעיר לא גדולה במחוז נורמנדי. עברתי ליד חנות גדולה, שהיה לה שם יפה, אבל ראיתי גם למטה באותיות קטנות: "הבעלים: ינובסקי". החלטתי לבדוק את העניין, ובקשתי לדבר עם בעל החנות. בהתחלה גמגמתי משהו בקשר לחליפה ותיבלתי בכמה מלים בידיש. הוא הסתכל עלי והזמין אותי לחדר, והתחיל לשאול אותי, מאיפה אני. הוא לא הסתפק במילה "ישראל", אלא מאיפה אני במקור. כשעניתי לו, שאני מגרודנה, כאילו ניצת ברק בעיניו. הוא לא עזב אותי, וממש הכריח אותי לבוא אליו לארוחת ערב. היה זה בית יפה וגדול ומסביב לשולחן ישבו אשתו וילדיו. הוא הסביר להם, שאני בא מעיר הולדתו, והיה נתון בהתרגשות רבה. לאחר האוכל נכנסנו לחדרו והתחלנו לדבר. הסתבר, שהוא הגיע לשם לאחר מלחמת העולם הראשונה, הצליח בעסקיו, וניהל אורח חיים כמו כל משפחה צרפתית בורגנית. היידיש שלו היתה כבר חלשה מאד, מעורבת במלים רבות בצרפתית. המענין היה שהוא לא היה מגרודנה, אלא רק למד בה. מספר פעמים הזכיר את שמה של אשה, שהיתה נשואה לבעל מסעדה, בה היינו שותים וודקה, בכתה י"ב. כשאמרתי לו, שזאת אשה זקנה (כך היא נראתה לי אז, היא היתה כנראה בגיל 50 בערך ואני בן 17), הוא נורא התרגו וטען שזאת אשה צעירה עם צמות בלונדיניות ועיניים כחולות. כזאת היא לבטח היתה, כשהוא הכיר אותה לפני כ- 30 שנה, וכנראה היה גם מאוהב בה. ישבנו עד מאוחר. הוא ליווה אותי למלון והרגשתי דמעות כשנפרדנו והתחבקנו. עוד יהודי, מסביבות גרודנה, שיצא לעולם ואף פעם כבר לא יחזור ליהדותו.

עוד מקרה שאירע בזמן שהותי בניו-זילנד. הזדמנתי לעיירה קטנה ושמה Rotazua. זאת עיירת קיט, שיש גם בה תופעות טבע מיוחדות. נדמה לי שהמדובר במנהרה, שבתקרתה תולעים זוהרות. בטיילי ברחוב, ראיתי בחורה צעירה, כבת 20, הולכת ועל צווארה מגן דוד גדול. ציפיתי לתופעות טבע מיוחדות, אבל בפניה נידחת כזאת למצוא יהודים, לכך לא פיללתי.

ניגשתי אליה והתנצלתי. היא נבהלה בתחילה, משום שחשבה שאני רוצה להיטפל אליה. אולי כששמעה את המילה "מגן-דוד", שאמרתי בעברית, נרגעה. התחלנו לדבר. אז לא היו ישראלים בכל פינה בעולם, ועדיין היה זה "מצרך מבוקש". היא לא ידעה פרטים רבים על השורשים שלה, והציעה לי לגשת הביתה. אמה היתה בבית ומאד שמחה לבואי. היא צלצלה גם לבעלה. כשה זה הגיע. התברר, שהם הגיעו לשם לאחר השואה, דיברו עדיין יידיש טובה, וגם היו לא רחוק מגרודנה. עלי לציין, שהעובדה שפגשתי כה הרבה יהודים מהסביבות שלי, אינה מקרה גרידא. ההגירה הגדולה היתה ממרכזים יהודים וגרודנה היתה אחד המרכזים. בילינו מספר שעות ביחד, ולכולנו זאת היתה חוויה, ונפרדנו כחברים ותיקים כמעט משפחה.

עוד פרט מענין, שאינו שלי, ושמעתי אותו מפי דודי שלמה ז"ל ממקסיקו. הוא היה נוסע על פני כל מקסיקו, למכור סחורות. כשהזדמן לעיירה, לפי דבריו, ב"הרי חושך" ראה לפתע פתאום מסעדה עם שלט "כשר". הוא מאד התפלא, שגחור כזה תהיה מסעדה יהודית ועוד כשרה. מתוך סקרנות נכנס לשם, ומצא מקסיקאי מבוגר. כששאל אותו מה פשר השלט "כשר", סיפר לו, שהיה פעם בניו-יורק, וראה תור של אנשים

העומדים לפני מסעדה שעליה התנוסס שלט "כשר". הוא חשב, שזאת סגולה שיבואו אנשים רבים למסעדה. הוא צילם את השלט, וכשחזר למקסיקו, הזמין שלט זהה לתמונה. לדבריו השלט בהחלט עזר.

עוד שני סיפורים שקשורים אחד בשני על פגישות עם יהודים. באחת הנסיעות צריך הייתי להיות בזמביה, בקשר לעבודה וכדי לראות את מפלי ויקטוריה. הבעיה היתה עם ויזה. בתקופה ההיא, ארצות אפריקה כבר היו עצמאיות, אולם ויזות נתקבלו ע"י השגרירות הבריטית בתל-אביב. היות ועד לנסיעתי לא הגיעה הויזה, ביקשתי להשאיר לי אותה בשדה התעופה בלוסקה, לשם אגיע מדרום אפריקה. בהגיעי לשדה התעופה, היה זה מאוחר בלילה, לא ידעו שם בדיוק על הויזה שלי, וחששתי שלא יתנו לי להיכנס, ואצטרך לצאת עם האוירון שבאתי (אליטליה) שיעדו הסופי היה ברומא. זה בכלל לא התחשק לי. השתמשתי באמצעי הישן נושן, נתתי לפקיד המכס \$20, והוא הרשה לי להתקדם ולשלם עבור הויזה בקופה. היה תור די ארוך. אבל הצרה העיקרית היתה, שהם קיבלו כסף מקומי בלבד, ולי היה רק מטבע זר. האנשים האחרים בתור ידעו כנראה על הגזירה הזאת. אני לא ידעתי והבנק היה סגור. המצב היה מאד לא נעים. שאלתי מהעומדים בתור אם מישהו אולי יוכל להחליף לי כסף, אולם איש לא ענה לי. עמדתי קצת מיואש עם הדרכון ביד, עד שלפתע שמעתי קול של אדם באנגלית במבטא גרמני כבד, שהוא מוכן לתת לי כסף מקומי. ראיתי לפני אדם מבוגר, גבוה, ללא שערות. לפי מראו החלטתי, שזה קצין נאצי שרבים כמוהו הסתובבו באפריקה. מאד הצטערתי, שהיה עלי לקבל עזרה מאדם כזה, אבל לא היתה לי ברירה. הוא אמנם שילם עבור הויזה שלי, אך כשרציתי לשלם לו בדולרים, אמר לי שאין מה למהר, ושאל אותי אם יש לי חדר במלון. אמרתי שאין לי, אבל כנראה, שחדר אחד אשיג. הוא חיך ואמר, שללא הזמנה אין להשיג חדר, אבל היות ובחוץ מחכים לו, הוא ישתדל לסדר לי חדר. ואמנם, בחוץ חיכתה לו מכונית מהודרת עם נהג ונסענו ביחד. אמנם צערי היה גדול, שאני זקוק לחסדיו, אבל משום מה לא פחדתי, עקב הסיפורים שסיפרו על הנאצים. כשהגענו למלון, חיכיתי ליד הקבלה, אולם שמעתי שהודיעו לאנשים שאין חדרים. הגרמני שלי ניגש וביקש להכין את החדר שלו וחדר בשבילי, ומיד הענין בוצע. הוא אמר לי, שמחר בבוקר הוא יחכה לי לארוחת בוקר, ואמנם כך היה. בשיחה הוא שאל אותי מאיפה אני. כשאמרתי מ"ישראל" אמר לי, שזה ידוע לו, היות וראה את הדרכון שלי. הוא פשוט רצה לדעת מאיזו עיר. כשאמרתי לו "רמת גן" דיווח לי, שיש לו שם אתה. הסתכלתי עליו ופרצתי בצחוק. הסברתי לו את חששותי, והוא הסביר לי שאני לא הראשון שחשד בו שהוא נאצי בגלל מראהו ומבטאו הכבד באנגלית. הוא סיפר לי שהגיע לאפריקה בסוף שנות השלושים, המלון היה בבעלותו והוא ניסה לעזור לי, רק כשראה מרחוק שאני מחזיק דרכון ישראלי.

אני באתי למלון עם מזוודה קלה, היות והייתי כבר בשלבי נסיעה אחרונים. את המזוודות עם הבגדים, מזכרות ומתנות, שלחתי באניה מדרום אפריקה. ביום שלפני נסיעתי, הוצאתי את הנעלים לפני הדלת לצחצוח וכשרציתי לקחת אותן בבוקר, הן נעלמו. פניתי להנהלה, שם ידעו, שאני חבר של בעל המלון, והציעו לי מכונית עם נהג, שיסיע אותי העירה לקנות נעלים על חשבונם. בינתיים הלכתי לחדר האוכל לאכול ארוחת בוקר בנעלי-בית אבל עם עניבה וחליפה. כך היה מקובל עוד מזמן האנגלים. קניתי נעלים, שלחצו לי קצת,

וכשהגעתי לקניה, ראיתי שיש לי פצע על הרגל וגם פס אדום על כל הרגל לאורכה. ידעתי, שזה מסוכן, ואני עלול לקבל הרעלת דם. התיעצתי שם מה לעשות. והסבירו לי, שלבית חולים ציבורי לא כדאי לי ללכת, והמליצו לי על קליניקה פרטית של רופא אנגלי. נכנסתי לשם. זה היה בית חולים קטן, בבית עם גינה גדולה. בקומה העליונה גר הרופא ואשתו. לאחר שמלאתי את הטפסים והפקדתי גם את הדרוכון, קיבלתי זריקה ובערב הוזמנתי לארוחת ערב לביתו של הרופא. הכל התנהל על טהרת המסורת האנגלית, גם השפה והמראה שלהם, היו בריטים למהדרין. הם סיפרו לי, שהם היגרו לקניה מאנגליה לפני למעלה מ-30 שנה. הם היו אנשים מבוגרים. אינני זוכר כבר איך, אבל כשזרקתי מספר מלים ביידיש וחזרתי עליהן באנגלית, לפתע ביקשו אותי להמשיך ביידיש. התפלאתי מאד לבקשה זו, היות והכל היה כה אנגלי, מראה, אוכל, שפה אוקספורדית. אולם התברר, שאין הדברים כך. כבר בערב השני סיפרו, ששניהם, מוצאם מנסילישוק - עיירה ליד גרודנה. לרופא היה דוד באנגליה והוא נסע לשם ללמוד רפואה. אחרי גמר הלימודים חזר לעיירה, להתחנך עם חברתו, הם באו לאנגליה, ומשום נסעו לקניה. אני הייתי הראשון, שדיבר אליהם יידיש, מאז הגיעו הנה. גם הישראלים, שהתגוררו בניירובי היו בטוחים שהם אנגלים. כך, נשארתי שם 5 ימים. הפס האדום ירד, הפצע התרפא, אולם הרופא טען, שיותר טוב שנהיה בטוחים שהכל בסדר. לפני עזבי את בית החולים נגשתי לאחות הראשית לשלם את החשבון והיא הודיעה לי, שקיבלה הוראות, לא לקבל כסף. שאלתי את הרופא והוא הזמין אותי לחדרו. הוא הסביר לי, שהיה עלי להישאר יום אחד בלבד, אולם לאחר שנודע לו, מאיפה אני, ושאני בא ממקום סמוך לעיירה שלהם, הוא החליט לבלות בחברתי עוד מספר ימים. הסברתי לו, שיש לי ביטוח רפואי, אולם הוא בשלו. לדבריו, אני לעולם לא אבין חוויה זו. בשבילם זאת חוויה חד פעמית. ביציאה מחדרו, הוצאתי שטר של \$50 לאחות הראשית. היא פחדה לקחת, אבל הרופא סימן לה שהיא רשאית לקחת. כך נפרדתי מהרופא ה"אנגלי" ואשתו. שניהם מוסילישוק שליד גרודנה. היה הבדל בין הפגישות האחרות עם יהודים בפניות נדחות, לביניהם. בניירובי נפרדתי בלחיצות יד אדיבות מאד, אבל ללא חיבוקים כמו עם יהודים אחרים. בכל זאת השפעת התרבות האנגלית.

*

ניסיתי להעלות בזכרוני חוויות ופגישות בנסיעותי, במיוחד פגישות עם יהודים במקומות נידחים, על סף חיסול החוויה היהודית במקומות אלה. רוב פגישותי המרגשות היו עם יהודים בעל שורשים במזרח אירופה, ששפת האם שלהם היתה אידיש, אותה שכחו במהלך השנים. מי פחות ומי יותר. היו לי עוד פגישות רבות, אותן לא העלתי כאן, אם מתוך שכחה ואם מתוך רצון שלא להתגרות בסבלנות של קהל קוראי המצומצם, ילדי, אולי גם פעם נכדותי. עתה הגיע הזמן לסגור את המעגל. מכל הנסיעות הרבות, ברצוני להזכיר שתיים: הנסיעה לפולין, למחנות הריכוז והנסיעה לגרודנה ולרוסיה. התחלתי עם גרודנה - אסיים איתה. לפולין נסעתי בשנת 1988. היתה זו אחת הנסיעות הראשונות, לפולניה של תיירים מישראל. טבעי שהיתה התרגשות מסוימת לחזור לארץ ממנה באתי. ידעתי שבורשה נמצאת חברת כתי של אחותי. היא הגיעה ביחד עם בעלה למעמד בכיר ביותר בצמרת השלטונות הפולנית. מיד עם הגיענו לורשה התקשרתי איתה. שמחתי

שהיא זכרה אותי, לאחר זמן כה רב. היא אמרה לי, שתבוא למלון לקחת אותי לארוחת צהריים בביתה. רק כעבור דקות מספר, כשהסתכלתי על הלובי העצום של המלון, התחלתי לחשוש שלא תוכל לזהות אותי. אחרי הכל עברו למעלה מ- 50 שנה. התקשרתי שוב, אבל לא היתה כבר תשובה. כך עמדתי, עם מבט לדלתות הכניסה, וקופץ ממקומי עם כניסת של כל אשה מבוגרת. לפתע עמדה על ידי אשה מחייכת, כאילו שואלת, אם זה אני. עד היום, אינני יודע איך הכירה אותי. נסענו לביתה, אבל בעלה טרם הגיע. היא אמרה לי, שסדרה כך במיוחד, היות ורצתה לדבר איתי שעה שעתיים בעברית.

העברית שלה היתה טובה. חסרו לה מלים, אולם היא דברה ללא שגיאות דקדוק. בעלה הגיע כמתוכנן. הוא היה פולני נוצרי, ושניהם הכירו באגף המודיעין של הצבא הסובייטי, בו שניהם שירתו בדרגות קצונה בכירות. הם שירתו גם בממשלת פולין בשירות החשאי, משום ששירתו ברוב בירות אירופה, בשמות בדויים. בלי פוליטיקה ובעיית היהודים, הלא אי אפשר וכך הגענו לאנטישמיות של הפולנים. הוא אמנם סיפר על שנת 1968, שנה בה סולקו כל היהודים מעמדות השלטון בפולין. דווקא הוא, הנוצרי סיפר על כך בהומור. אותה סלקו מעבודתה באוניברסיטה בשל יהדותה. אצלו החטא הה גדול יותר. היא היתה יהודיה, אך לא היתה לה זכות בחירה. לבעלה, לעומת זאת, היתה זכות בחירה. הוא יכל היה להתחתן עם נוצרייה. היות ועשה זאת עם יהודיה, הוא סולק גם מהעבודה וגם ממרכז המפלגה.

להבהרת הפרנויה הפולנית לבעיה היהודית, ברצוני להזכיר רק אפיזודה קטנה. בנוסעי בורשה עם נהג מונית, התחלתי לשוחח איתו על כל מיני בעיות, וגם על הבעיה היהודית. הוא סיפר לי על שר אוצר לשעבר, יהודי, שלקח את כל יתרות מטבע החוץ הפולני, וחי עתה חיי מותרות בשוויץ. כששאלתי על המקרה את המארחים שלי, פרצו שניהם בצחוק. התברר, ששר האוצר לשעבר מינץ, אינו חי בשוויץ, אלא מת לפני שנים בורשה. במקרה הוא גר באותו בית, שם היתה דירתם. בשל מחלתו הממושכת, הגימלה לא הספיקה לקניית תרופות ולעזרה בטיפקוד. הם עצמם, שהיו עדיין בתפקיד, היו מביאים לו תרופות מחו"ל ותומכים בו בכסף. אבל איך אפשר להלחם במיתוס, שהיהודי חי עדיין בשוויץ, בעושר רב? במשך שהותי בפולין, יצא ל לא פעם לשמוע, שמספר היהודים בפולין הוא כחצי מליון או מליון. בסך הכל, היו באותה תקופה כ- 5,000 יהודים, רובם גימלאים.

הביקור עצמו בורשה, באתרי תיירות יהודים, קשה. הייתי בורשה בטיולי בית ספר, אח"כ בזמן קבלת ויזה לבלגיה. תמיד היתה ורשה בשבילי מרכז יהודי עצום ותוסס, עם השפה האידיש והלבוש החסידי. היום, בשכונה היהודית עומדים שיכונים, ובמרכז האנדרטה המפורסמת על נתן רפפורט, לזכר מורדי הגיטו. לפני המלחמה היו בורשה 400,000 יהודים. עתה 2,000-3,000. בבית הקברות היהודי, שהגרמנים על שום מה שכחו להחריב אותו, עדיין עומדות מצבות על קברים של יהודים מפורסמים. סופרים שחקנים או מנהיגים. שמות, שלי עדיין אמרו הרבה, לדור הצעיר, לא כלום. בביקור בלובלין, ביקרנו בבית שהיה פעם "ישיבת חכמי לובלין". זאת היתה ישיבה מפורסמת לעילויים. בחורי ישיבה, שהצטיינו בלימודים. זה היה מרכז הלימודים בפולין, והיו בו כ- 300 תלמידים, הטובים ביותר. בבית הקברות הישן שם, נמצאה מצבה ישנה, של

החווה מלובלין. דמות מרתקת מראשית החסידות ועוד מספר מצבות שחודשו. גם בקרקוב, בעלת קהילה יהודית גדולה ותוססת, נשארו רק שלטי הרחובות בשכונה היהודית לשעבר. רחוב פרץ, אסתר המלכה, מנהיגים יהודים וכו'. כן, ביקרנו שם במוזיאון פולני עתיק. בהתחלה הופתעתי. כל כך הרבה פסלים שהולבשו בבגדים "חסידיים". אח"כ נזכרתי, שזה היה לבוש של הפולנים העירוניים במאות ה-17 וה-18. היהודים עדיין לובשים את הקפוטות. הפולנים שמו אותן במוזיאון.

כך הגענו למחנה אושוויץ. אם מישהו יקרא דברי אלה, ההתרגשות מביקור במחנה זה תראה לו מוזר. אחרי הכל אני שייך עדיין למה שנקרא "דור השואה", למרות שלא עברתי את מוראותיה. ברור שההתרגשות היתה גדולה. היינו קבוצה של כ-60 איש, כולם יוצאי פולין. הלכנו לשם עם דגל ישראל, והיות וזאת היתה אחת הקבוצות הראשונות. כולם הסתכלו עלינו. קרה גם מספר פעמים, שמישהו קפץ אלינו ואמר "אבא שלי היה יהודי", או "אמא שלי" ובורח, כאילו הוא מודה באשמת רצח. אושוויץ לא נהרסה. נשמרו בה רוב הצריפים, המשרפות, קיר המוות, שם היו יורים באסירים. זה באמת משפיע. בזמן ביקורנו באחד הצריפים, חיכתה מאחורנו קבוצה של צעירים גרמנים. המורה שלהם סילקה אותם מהר בראותה את דגל ישראל, כנראה מהפחד להיפגש איתנו.

טרבלינקה, לעומת אושוויץ, נהרסה כליל על ידי הגרמנים. אף לא צריף נשאר, גם תנור לא. לעומת זה הוקמו שם מצבות עם שמות ערים ועיירות של קהילות יהודיות, שנחרבו על ידי הגרמנים. החלל הריק ואלפי המצבות משרות דממה קשה וזועקת. לי באופן אישי, היה גם קשה יותר, היות והורי ורוב משפחתי וחברי מגרודנה הובלו להשמדה לטרבלינקה. מצבה לגרודנה לא מצאתי. הוסבר לי, שהמצבות הוקמו לזכר קהילות הנמצאות היום בפולין. גרודנה שייכת לבלורוס. הלכתי למצבה לזכר העיר ביאליסטוק ואמרתי שם "קדיש" לזכר הורי. לא סיימתי אותו. נשברתי, ובקושי רב מלמלתי כמה מילים לסיום.

בכל מקום שביקרנו, מצאנו גם כמה יהודים זקנים, בתוך בית כנסת שהוחזר להם ע"י שלטונות פולין. הם כבר לא עבדו, ומהגימלה הממשלתית בקושי התקיימו. לכן השתדלו להשיג כספים ממקורות יהודים בחוץ לארץ, וגם מתיירים יהודים. זה הזכיר לי קצת את הסיפא של ביאליק בפואמה ב"גיא ההריגה": "ואת ידיכם תפשטו, וכמו ששנוררתם כן תשנוררו". המקרה האופייני ביותר היה, כשיצאנו מבית הכנסת היחידי, ששרד בורשה. ניגשה אלי אשה מבוגרת ופנתה בידיש "תנו תרומה ליהודיה חולה, אבל בדולרים". לדולר היה קסם רב וכוה קניה אז בורשה, אולם המקרה הזה נחרט בזכרוני. מכל היהדות המפוארת של פולין, שלושה וחצי מליון, שארו כמה אלפי זקנים וחולים, שסמלו יותר מכל את השקיעה הגדולה של יהדות מפוארת זאת.

בשנת 1992 נסעתי לגרודנה ולרוסיה. למעשה המטרה היתה גרודנה. מוסקבה ולנינגרד היו תוספת, היות והיה לי גם איפה להתארח. בפולין וברוסיה, בתי המלון היו יקרים ביותר לתיירים, בין 250-150\$ ללילה, כשחדר בבית פרטי עלה פרוטות. הפעם הטיול לא היה מאורגן, נסעתי עם חבר ואשתו, ובגרודנה חיכו לנו שרידי הקהילה. אני שוכנתי בחדר של יהודי, בדירתו. אשתו היתה נוצריה וברור שגם הבנים עם נשותיהם. היהדות שלהם התעוררה לפתע, ברגע שאפשר היה לקבל רכוש של הקהילה היהודית, כגון בתי כנסת ומוסדות

אחרים. הם אף היו חובשים כפות, כשבאו יהודים מחוץ לארץ. כבר בירידה מהרכבת, לא הכרתי את בית-הנתיבות. לפתע פתאום השטח נראה לי כה גדול, הרבה יותר גדול ממה שזכרתי. הסתבר, שלא היה זה דמיון פרוע וטעות אופטית, אלא אמת לאמיתה. הרוסים אוהבים מרחבים גדולים, וכשהמרחב קטן, הורסים את הבתים מסביב, והבעיה נפתרת. אין בעיה של פיצויים, כיוון שכל הרכוש דלא נייד, שייך למדינה. במיוחד, כשהבתים שנהרסו מסביב לתחנת הרכבת היו שייכים ליהודים, שנספו בשואה. הסתבר, שבגרודנה חיים מאות יהודים, אולם רובם הגדול הגיע לאחר המלחמה, מכל מיני מקומות ברוסיה. יהודים "מקוריים", שגרו בגרודנה לפני המלחמה היו ספורים. בכלל, איש לא ידע את מספר היהודים. אמנם בתעודות הזהות הסובייטיות היה רשום סעיף "לאום", אולם כל אדם, שנולד מנישואים מעורבים, רשאי לבחור את לאום אחד ההורים, כך שרובם בחרו בלאום הרוסי, או הבלורוסי. היו גם כאלה, שתמורת שוחד החליפו לאום, ונרשמו כרוסים. הבעיה התחילה להתבהר, עם שינוי המשטר, ה"פרסטרויקה". אז החליטו לעשות "סדר" ציבורי בחג הפסח. היהודים "המוצהרים", קשרו קשרים עם מוסדות יהודים בארצות הברית ובישראל. קבלו מצות יין וכסף למצרכים. הוכן סדר ל - 40 איש, אולם בסוף הופיעו כ - 200. בשנה הבאה הכינו "סדר" ל - 200 והופיעו כ - 600 איש. הפעולה היהודית מטעם הג'וינט מארצות הברית, היתה מהירה וגדולה. חוץ מכסף נשלחו מצרכים וגם מדריכים לעבודת קהילה. פעולה רצינית נעשתה שם על ידי תנועת חב"ד החסידית, שראתה שם מקום לפעילות לחזרה ליהדות. שלחו לשם רבנים, שהשתלבו בחיי הקהילה. נוסדו בתי ספר וגם מהארץ באו מדריכים, אבל אלה עסקו ברובם, בענייני עלייה ארצה. ההתבוללות באימפריה הסובייטית, היתה אולי הגדולה ביותר בקהילות היהודיות. בשנות ה - 90 היה זה כבר דור רביעי, לאחר המהפכה הגדולה שפתחה בפני היהודים את כל שערי הגטו. היהודים קפצו על ההזדמנות והתחתנו עם רוסיות. איתן למדו בבתי הספר ובאוניברסיטאות. הם גם נמנעו להצהיר על יהדותם. סיפר לי רופא יהודי בגרודנה, שהיה יהודי מוצהר וידוע, עקב שם משפחתו היהודי (גם אשתו היתה נוצריה). שהוא עבד 20 שנה עם רופא, שהיה בטוח שהוא רוסי. רק כשאורגן ה"סדר" הראשון, הסתבר שגם הרופא השני היה יהודי. הוא מעולם לא הצהיר על זה, למרות שידע שחברו יהודי.

בהתחלה היתה לי "עבודה", למסור כסף ודרישות שלום ששלחו איתי אנשים מהארץ. ראיתי תיכף, שזה דבר מסוכן לבוא אחר הצהריים, או בזמן צהריים, כיוון שמיד מגישים אוכל ושתייה לשולחן. ועם כל המצב הכלכלי הגרוע, הרי בכל מקום עורכים את השולחן עם ערמות אוכל, הכולל מנות ראשונות, בשרים ופשטידות למיניהן. החלטתי, במקום מסוים, לבקר בבוקר, לאחר ארוחת בוקר, שגם היא כוללת ביצים וגבינות. נכנסתי לבית שגרה בו אלמנת גנרל (יהודיה, שבתה בארץ). היתה זו דירה נאה, שגרה שם חברה שלי מלפני המלחמה. ישבתי ליד שולחן קטן ומסרתי את המכתב והכסף, שצריך הייתי למסור להם. ראיתי גם את השולחן הגדול מוכן לארוחת צהריים, שהיה מסודר בצורה נאה, והערכתי שיש להם אורח. כשקמתי ללכת, הסתבר לי, שהשולחן מוכן עבורי, ולא עזר לי דבר וחייב הייתי להתיישב ולאכול. לא הצטערתי, היות והאוכל היה טעים ביותר, והצטרפו אלינו גם ילדיה, שהיו חברה מאד מענינת.

חיש מהר גמרתי עם השליחויות שלי, והתמסרתי יותר לתיירות. ראשית, רציתי לנסוע לעיירות מסביב לגרודנה ובמיוחד ללונה, עיירת הולדתם של הורי, לשם הייתי בא להתארח אצל הסבים והסבתות. קשה לתאר את הרגשות במילים. כשהגענו לעיירה, וראינו בתים חדשים בשורות ארוכות. קשה היה להכיר את העיירה שלא ראיתה מזה 60 שנה. סימן ההיכר שלי, היתה הבאר, ממנה היו שואבים מים בדליים ומביאים אותם הביתה. לפתע הסתבר לי, שאין יותר בארות, יש מים זורמים. למזלי, נשארה הכנסייה, וממנה התקדמתי לבית סבא מצד אמא. לשם בטחון, שאלתי 2 זקנים שישבו על ספסל על בית קוסובסקי. הסתבר שלא טעיתי, אבל לשם בטחון הם ליוו אותי. כשנכנסתי לחצר, יצאה אשה זקנה ושאלה אותי לרצוני. הסברתי לה, שאני הנכד וברצוני לראות את הבית מבפנים. היא חסמה לי את הכניסה והודיעה, שהיא שילמה עבור הבית. הזקן שליווה אותי, לחש לי, שלא אאמין לה, כיוון שלא שילמה פרוטה. מכל מקום, נתתי לה כמה דולרים, שהיו יותר מהקצבה חודשית שלה. הרגעתי אותה, שאין לי כל כוונות לקחת את הבית. הסתבר, שכילדה, היתה מביאה חלב לסבתא, וכנראה אח"כ תפסה בעלות. היא זכרה את זודה שושנה שלי ובקשה למסור לה ד"ש. כשנכנסתי לחדר, נזכרתי, שסבי היה מסדר שם את הסוכה, ע"י הרמת חלק מהגג (כך זה תוכנן מראש בבניה אצל יהודים דתיים). עמד שם מטאטא ארוך, ומבלי לחשוב הרבה התחלתי לדחוף את התקרה למעלה. כולם הסתכלו עלי ולא הבינו מה אני עושה, עד שהגג התחיל לזוז כלפי מעלה, תוך הוצאת קולות, כי הוא לא הוזז למעלה מ - 50 שנה. עמדתי ולא יכולתי לדבר. עמדו לי דמעות בעיניים. נזכרתי בסבא ובסבתא שלי, ובהמולת הנכדים הקטנים, שבאו לבקר בזמן החופש הגדול. נכנסתי עוד לחדר האורחים, וראיתי שם לפתע את המזנון של סבתא. חצי מזנון וחצי ארון, שבלט בחדר, היות והיה חרוט בעבודת יד. הוא התבלט מאד, ביחס ליתר הרהיטים, שנרכשו כבר אח"כ. עמדתי כך, מבלי להוציא הגה. הרגשתי מועקה לא רק נפשית, אלא גם פיסית. כאילו משהו קשה לוחץ לי על הלב והחזה. נסעתי לשם במכונית של יהודי רוסי. הוא כבר לא ידע יידיש, רק הבין קצת. אשתו היה נוצריה, בתו נשואה לקצין רוסי, כך שהיה רחוק מהיהדות. אולם כשראה אותי ניגש אלי ואמר לי: "גם אני רוצה לבכות".

ניגשתי עוד לבית של הסבא השני, נכנסנו לחצר אולם לא יכולתי להיכנס לבית. הייתי פשוט בהלם מסוים. הלכתי לחפש את הבתים של הדודים והדודות שגרו בלונה. מצאתי אותם וצלמתי אותם, בשביל ילדיהם ונכדיהם בארץ. שאלתי על בית הקברות. רציתי לגשת לשם ולראות את הקברים והמצבות של קרובי הסתבר, שאין יותר בית-קברות. אשה אחת סיפרה, שיש כמה אבנים גדולות עם אותיות משונות. היא תיארה לנו את הכיוון. הבנתי שמדובר במצבות בעברית, חיפשנו מספר קילומטרים ולא מצאנו. אני רציתי לחזור, אולם הנהג לא וויתר, הוא היה "יהודי חדש" כדבריו. וכך מצאנו מספר מצבות, שבחלקן, היו קשות לפענוח. רק 2 מצבות היו במצב טוב, משנות השלושים למאה הזאת. צלמתי אותן, ומצאתי אח"כ את הבן שלהם, שחי בארצות הברית, והעברתי לשם את התמונות.

חלפנו עוד, בדרך חזרה לגרודנה, על פני עיירות מספר. לפנינו היו אלה עיירות, שרוב תושביהן היו יהודים. היום לא נשאר שם אפילו אחד. נכנסנו לכל עיירה, צלמתי רק את השלט המוביל לשם, בשביל חברים הגרים

בארץ, יוצאי העיירות האלה. אין יהודים. לא נשאר אחד לפליטה. עצוב מאד. ההרגשה של הלחץ הפיסי על החזה, נשארה לי כל זמן שהותי בגרודנה. שוטטתי ברחובות, ובחלק הישן של העיר, מאחר שכיום אוכלוסיתה גדולה פי 7 ביחס לזו שלפני מלחמת העולם השנייה. הלכתי לבקר בתי הספר שלי, העממי, הגימנסיה. זו נשארה עדיין בית ספר תיכון למוסיקה. עברתי על יד בית הכנסת, שם היינו מתפללים. היום זהו מועדון לספורט. רק החזית עם הפסלים בקירות נשארה. למעשה, בשוטטות הזאת הייתי כמו בחצי חלום. זכורני, שעברתי ע"י בית, שגרה שם חברה שלי, וראיתי שנפתח לאט החלון בקומה השלישית, במקום שהיא גרה. הייתי בטוח, שהנה היא תופיע בחלון, ולפתע ראיתי מופיע שם איזה רוסי זקן. התאכזבתי. וכאילו לפתע התעוררתי והבנתי, שמאז עברו שנים רבות, והיום אין יהודים. השוויתי את הרגשותי בגרודנה, לאלה במחנות המוות באושביץ ובטרבלינקה. נכון - שם הרגשתי עצבות גדולה, הרגו ושרפו מליונים יהודים. אבל אלה היו אנונימיים. מספר אסטרונומי, אבל מספר כללי. בגרודנה, זה היה שונה. כמות האנשים שחסרה היא קטנה מזו שהיו במחנות, אבל כאן יש שמות. כל בית שביקרתי ידעתי מי גר שם. אלה יהיו כתובות עם שמות. הלכתי לבקר ע"י בתים של דודי ודודותי, ע"י הבתים של החברים והחברות שלי. לכל אחד היה שם, ואני את השם הזה זכרתי. הוזמנו לראש העיר. ישבנו בלשכה שלו, והעלינו זכרונות ביחס למה שהיה פעם. הוא מאד התעניין אם נולדתי בגרודנה. וכשאשרתי לו את העובדה, הודיע לי כמעט בחגיגות, שבמקרה זה אני זכאי לקבל אזרחות בילורוסית. הודיתי לו מאד על ההצעה המקסימה, אולם את הבקשה טרם הגשתי.

כרטיסים לנסיעה ברכבת למוסקבה, זו בעיה, ויש לקנותם בשוק השחור. אבל הנסיעה היא נוחה. מקבלים כרטיס ושמירה, וכל אחד ישן על ספסל בנפרד. ברכבת יש קרון גדול של מסעדה, אולם לא מגישים שם אוכל, רק כוס תה. נתתי תשר לדייל הקרון, והוא הביא לי כל שעה כוס תה. אוכל, מביאים הנוסעים מהבית. בעוברי את ורשה, בדרך לגרודנה, קניתי כמה קילו נקניק טוב, והבאתי כמתנה למארחי. הנסיעה למוסקבה מגרודנה אורכת 17 שעות. אפשר לקרוא, לישון, אבל אסור לעשן. גם בפרוזדור העישון אסור. לשם כך, יש חדר עישון מיוחד, שם נפגשים אנשים ומשוחחים. הלכתי לשם לעשן. היו איתי סיגריות אנגליות טובות, ולאחר שכבדתי בהן, התחלתי לקשור שיחה. היו שם כמה צעירים ובמיוחד סטודנטים. כולם היו פסימיים בקשר למצב, ולא בגלל המשטר. הם טענו, שהתיירים מבקרים רק בערים הגדולות, אולם רוב היישוב הרוסי נמצא בעיירות ובכפרים. האסון, לדבריהם, שאנשים אינם רוצים לעבוד. האסון שלהם הוא האלכוהול. נכון, שניסו להוריד את צריכתו, ע"י עליית מחירים, אבל זה גרם לכך, שאנשים מייצרים את האלכוהול לבד, באיכות ירודה ומזיקה לבריאות. לא נראה מוצא אחר, מאשר לעזוב את הארץ. לכל אורך הדרך, עצבות ודיכאון.

במוסקבה חיכה לי בתחנה חברי מילדות קוזקובסקי, שאיתו שרתי תקופה קצרה במקהלה בבית הכנסת. הוא נשאר במקצוע של שירה, והיה סולן במקהלה של הצבא האדום. הוא נשוי לרוסיה. הבן כבר רשום כרוסי, וגם הוא נשוי לרוסיה והילדים שלהם, הם רוסים למהדרין. והנה היה לנו כמעט ריב. הוא התבטא בפני, שהיה רוצה שהנכדים יעלו ארצה. התפלאתי מאד, והסברתי לו, שהם כנראה אינם מעוניינים

היות ואין הם יהודים. הוא מאד התפלא ושאל ברוגז, במה הנכדים שלי יותר מיוחסים משלך, היות ושנינו יהודים, למדנו בבית ספר יהודי ושרנו ביחד במקהלת בית הכנסת. לכן, למה הנכדים שלי יהודים, ושלו אינם. לא יכולתי להסביר, והעדפתי לשתוק. פגשתי ע"י החבר שלי, יהודים מעיירות על יד גרודנה, שלפתע התחילו להתעניין בקרוביהם בחוץ לארץ. בבית הכנסת הכירו את חברי, והוא היה מתפלל שם כשליח ציבור. הוא זכר מילדות את כל הניגונים, אבל לא הבין אף מילה מהתפילה.

להיות יהודי השתלם במוסקבה. חבילות ותמיכות כספיות על ידי הג'וינט, השכרת הדירה לתיירים יהודים מארצות שונות. עתה משתלם להיות יהודי, וכל הקומוניסטים הנלהבים, חברי המפלגה לשעבר, נהפכים ליהודים. יש להם יסוד יהודי מהילדות, ועוד מעט יהיו ליהודים דתיים.

בלנינגרד התארחתי בבית של אנשים, שהבאתי להם חבילה וד"ש מהארץ. זה היה זוג מענין. היא היתה כנרית בתזמורת הייצוגית של לנינגרד. הוא היה זמר אופרה לשעבר ממוצא ארמני. באופן יחסי גרו בדירה יפה במרכז העיר. היא היתה יהודיה בעלת זכויות, היות והשתתפה במצור על לנינגרד במלחמת העולם השנייה. בכלל, זכויות ותיקי מלחמת העולם השנייה ברוסיה נשמרות היטב. הם משלמים שכר דירה נמוך ביותר, וזוכים להנחה על חשמל ומים. גם כרטיסים ברכבת ניתנים להם מחוץ לתור, ולאחרונה בזמן הפרטת הדירות, הם קיבלו אותן ללא תמורה. הזוג הזה קיבלני בסבר פנים יפות, והם הראו לי את העיר לאורכה ולרוחבה. בשבילי לנינגרד היתה ידועה מספרים וקצת מסרטים, ובאמת יש ממה להתפעל. גם מארחי הארמני ידע לאן לקחת אותי קודם כל למוזיאון הקרמיטז ואח"כ על פני רוב הארמונות של האריסטוקרטים מזמן הצאר. בכלל, רק הטיול על פני השדרות הנהדרות, הוא חוויה לכשעצמה. נראה שעם כל ההשוואות, לנינגרד יפה מפאריס ומונציה. לא ויתרתי על ביקור גם באניה "אירורה" שעשתה את המהפכה בעיר זו. בלילה התעוררתי והיה כבר אור, למרות שהשעה היתה 3 בלילה. הסתבר שהתנסיתי גם ב"לילות הלבנים" של לנינגרד. היתה לי עוד בעיה ביציאה מלנינגרד. צריך הייתי להגיע לורשה, אולם לא ניתן היה להשיג כרטיסי רכבת, הכל נמכר. הלכתי עם המארכת שלי לחברת התעופה והיא בדקה שהכרטיס טיסה לורשה עולה \$23, מחיר נמוך מאד. אולם כשהצגתי את הדרכון שלי נאמר לי, שכתיר עלי לשלם \$375. בכל העולם התייר מקבל הנחות, שם זה להיפך. מתוך חוסר ברירה רציתי לשלם סכום זה, אולם היא לא הרשתה לי, וכעסה על היחס לתיירים. לבסוף היא הפעילה את קשריה הטלפוניים ותוך שעה הביאו לי כרטיס לרכבת עם מקום מסומן בתא. הנסיעה עצמה אורכת 24 שעות ואיתי בתא נסעו 3 מבריחות, שהביאו סחורה לשוק לורשה למכירה. שתיים מהן היו נשים משכילות, שהבריחו סחורה ב - \$20, כדי למכור אותה ברווח מסוים בפולין. השלישית היתה מבריחה מקצועית, שהעבירה מאות קופסאות קוויאר. היא גם הכירה את משטרת הגבולות ושיחזה אותם. היא סיפרה לי גם, שהיא התחנכה בבית יתומים ושהחליטה לעשות כסף רב ולהתמסד למשפחה. האמצעי היחידי ברוסיה החדשה הוא הכסף. בכלל, הנסיעה היתה נחמדה. הן גם לא נתנו לי לאכול אוכל שהבאתי מהמארכת (אין אוכל בקרון המסעדה), וכיבדו אותי כל הדרך במטעמים שהכינו מראש לנסיעה.

בורשה הגעתי לחדר שגרתי בו בבית פרטי, הרגשתי כבר לא במיטבי, אבל טסתי למחרת לציריך
בכוונה להגיע לביקור לחברי רוֹמְק בגרנובל. אולם כאן נפלתי למשכב ל - 4 ימים במלון, עד שהחלמתי,
וחזרתי ישר הביתה.

סוף דבר

8.4.99

הגעתי למעשה לסוף הסיפור. סגרת מעגל. התחלתי בו בגרודנה, בשנות ילדותי ונעוריי. סיימתי בביקור שם, לעת זיקנה. עתה אני כבר בגימלאות כמעט 14 שנה, בשנתי ה- 79 ולמעשה בסוף הדרך. אין האדם יודע כמה שנים הקציב לו הגורל, ולמעשה אין זה גם כה חשוב. עם התקדמות הגיל, מתרגלים גם למוות. עם חלוף השנים, מתדלדלות השורות. חברים וידידים נפטרים, או חולים במחלות חשוכות מרפא. עצוב מאד, אבל זו היא דרך החיים. השאלה איננה כבר "מתי" אלא "איך". הבקשה והתפילה היא, לעזוב את העולם במצב טוב וכשיר, כגון מיתת נשיקה, מבלי לגרום סבל לאדם ולמשפחה.

קראתי לא מזמן, את הזכרונות של חברי אברהם מל"ה שטיין, שמשפחתו הוציאה לאחור מותו. זכרונות איומים. 4 שנים בשבי הגרמני כחייל רוסי ועוד 5 שנים בבתי סוהר ומחנות עבודה ברוסיה, שלאחר המלחמה. סבל איום, הרס המשפחה, ריחוק מהילדים. טרגדיות במלוא מובן המילה. אמנם הוא השתקם בארץ, אבל השנים הקשות השאירו את חותמן העמוק. אני מציין מקרה זה, כשאני משווה אותו לזכרונות שלי, שזה עתה השלמתי. למעשה הוא מייצג יותר את הדור שלי, מאשר אני. זהו דור השואה, ששרידים ממנו מספרים את סיפורם, אבל הרוב הושמד ללא זכר. הרוב שותק. התמזל מזלי, שברגע האחרון נמלטתי מאימת הגרמנים כבר בזמן המלחמה. הצלחתי להקים משפחה עם ילדים ונכדות. הרבה גרמה להצלחה זו, אמא, שיחד אתה חגגנו ב-5/4 את חתונת הזהב שלנו בחברת הילדים והנכדות שלנו. אולי סייעו לכך גם תכונות אופי. תמיד השתדלתי ליהנות ממה שניתן היה. זכרתי הצלחות ושכחתי כשלונות. החיים טרם תמו. אין אדם יודע מה שגורלו טומן בתוכו, וכפי שאדיפוס המלך אומר במונולוג שלו "אל תקרא לאדם מאושר, טרם מותו".

אין לי, אלא לסיים דברי בתקווה, שגם חיי יתמו בצורה טובה, ובאיחולים לחיים טובים ומאושרים לנשארים אחרי.